

Shail

GJ
823
B 64 H

હજ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

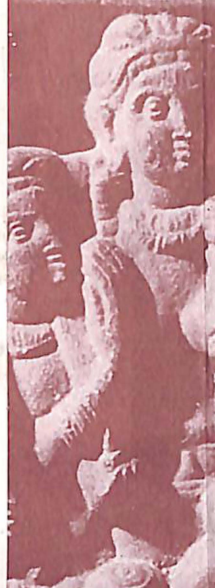
GJ
823
B 64 H

રસ્કન બોન્ડ

**INDIAN INSTITUTE
OF
ADVANCED STUDY
LIBRARY, SHIMLA**

અંદરના ઉપરણા પરના ચિત્રમાં ભગવાન બુદ્ધની માતા માતારાણીને આવેલા સ્વપ્નનું અર્થઘટન રાજા શુદ્ધોદનને કહી સંભળાવતા ત્રણ પંડિતોને આલેખતા શિલ્પની પ્રતિકૃતિ જોવા મળે છે. ચિત્રની નીચેના ભાગમાં પંડિતોના અર્થઘટનને નોંધી લેતો લાહિયો નજરે પડે છે. ભારતમાં લેખનકલા અંગેનું આ કદાચ પ્રાચીનતમ ચિત્રાંકન છે.

નાગાર્જુનકોન્ડા (ઈશુની બીજી સદીનું) શિલ્પ

નેશનલ મ્યુઝિયમ, નવી દિલ્હીના સૌજન્યથી.

હજી અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

લેખક
રસિકન બોન્ડ

અનુવાદિકા
રૂપા અ. શેઠ

સાહિત્ય અકાદેમી

Haju Amara Vruksho Deharama Uge Chhe

(हजु अमारां वृक्षो देहरामां ऊगे छे) :

Gujarati translation by Rupa A. Sheth of

Raskin Bond's Award winning shortstories

'Our Trees Still Grow in Dehra' in English

Sahitya Akademi, New Delhi (2001), Rs. 70.00

© Sahitya Akademi

First edition : 2001

Published by :

Sahitya Akademi

GJ
823
B 64 H

Library

IAS, Shimla

GJ 823 B 64 H

00116904

Head Office :

Rabindra Bhavan, 35, Ferozeshah Road, New Delhi 110 001

Sales Department :

Basement in 'Swati', Mandir Marg, New Delhi 110 001

Regional Offices :

172, M.M.G.S. Marg, Dadar (East), Mumbai 400 014

Jeevan Tara, 23A/44X, Diamond Harbour Road, Kolkata 700 053

Central College Campus, Dr. B. R. Ambedkar Veedhi, Bangalore
560 001

Sub-Regional Office :

C.I.T. Campus, TTTI Post, Taramani, Chennai 600 013

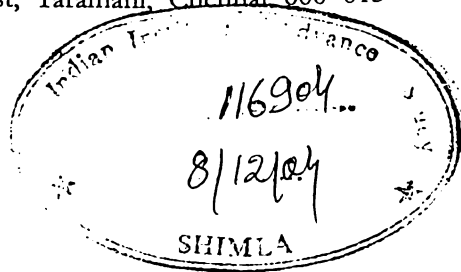
ISBN 81-260-1042-8

₹ 70.00

Typeset & Printed by :

Sharda Mudranalaya,

Opp. Jumma Masjid, Gandhi Road, Ahmedabad 380 001

અનુક્રમણિકા

1. મેપલવુડ : એક પ્રસ્તાવના	1
2. જાવામાંથી છુટકારો	4
3. ખૂંધો ભિખારી	22
4. અછૂત	29
5. નાનાં-મોટાં પ્રાણીઓ	33
6. ગૃહાગમન	44
7. શું છે તારું સ્વપ્ન ?	51
8. છેલ્લી ટાંગા-સવારી	54
9. કેલીપ્સો નાતાલ	65
10. દિલ્હીની છેલ્લી મુલાકાત	69
11. તે હિ નો દિવસા:	73
12. બિન્યા ચાલી જાય છે... ..	77
13. સમય જતાં... ..	86
14. નાની શરૂઆતથી માંડીને... ..	90
15. વૃક્ષોનું મૃત્યુ	101

મેપલવુડ : એક પ્રસ્તાવના

મેપલવુડ છોડે મને બહુ વર્ષો નથી થયાં, પરંતુ કોઈ કહે છે કે તમારી બંગલી નાશ પામી છે તો મને બહુ નવાઈ નહીં લાગે. હું ત્યાં હતો ત્યારથી જ છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓથી વૃક્ષો કપાતાં હતાં અને પહાડમાં સુરંગ ફોડી નવી સડક બનતી હતી. મારી જૂની બંગલીની નીચેથી જ તે પસાર થતી હતી. જો કે મને ખબર છે ત્યાં સુધી એ ઘરને ઉડાડી મૂકવાની કોઈ યોજના નહોતી. પરંતુ તેમાં અનેક તિરાડો પડી ગઈ હતી અને ખખડખજ તો થઈ જ ગયું હતું. વળી ખટારા, ડ્રિલિંગ મશીન કે બુલડોઝર્સના ધ્રુજારા એ બંગલીને તરત જ ધરાશાયી કરી નાંખે તેવી સ્થિતિ હતી.

જો તેને દૂર કરી દેવાઈ હોય તો મને લખશો કે કહેશો નહિ : મારે એ જાણવું નહોતું.

હું જ્યારે ત્યાં રહેવા ગયો ત્યારે ઓક વૃક્ષોની વચ્ચે તે છેલ્લાં સિત્તેર વર્ષોથી વસેલી હતી. તે જંગલનો એક ભાગ જ બની ગઈ હતી. તેનાં નેવાં પર પક્ષીઓએ માળા બાંધ્યા હતા, ભમરીઓએ લાકડું ખોતરીને દર બનાવ્યાં હતાં અને જંગલી બિલાડી એના માળિયામાં ફરતી. હું રહેવા ગયો એ પછી પણ કેટલાંક નિવાસીઓ એમાં રહ્યાં હતા, હું ત્યાં રહ્યો - કેટલો સમય ? આઠ કે નવ વર્ષ, બરાબર ખબર નથી. એ જાણે એક કાલાતીત જગ્યા હતી. ભાડું પણ મારી પસંદગી પ્રમાણે વર્ષમાં એક જ વાર ભરવામાં આવતું હતું.

જ્યારે આજુબાજુનું જંગલ પૂરબહારમાં ખીલી ઊઠ્યું હતું તે વખતે વસંતઋતુના પાછલા દિવસોમાં એ બંગલી મેં પહેલવહેલી જોઈ હતી. ઓકના આછા લીલા રંગનાં અને જ્યારે પાકાં થાય ત્યારે લીલા રંગનાં થઈ જતાં, મેપલ વૃક્ષનાં લાલ, પીળાં અને તામ્રવર્ણાં નવાં, તાજાં પાંદડાઓથી ઓક અને મેપલ ભરાઈ જતાં. ઉત્તર અમેરિકાનાં મેપલથી સાવ જુદાં આ હિમાલયનાં મેપલ હતાં. માત્ર એમની જૂલતી શીંગો એકસરખી હતી. તે જ્યારે જમીન પર પડતી ત્યારે હવામાં અમળાતી-વમળાતી નીચે પડતી, એટલે ગઢવાલીઓ તેને તિતલીવૃક્ષ કહેતાં.

બંગલીને છાઈ દેતું એક ખૂબ ઊંચું અને જૂનું મેપલ હતું. જેના ઉપરથી કદાચ એ ઘરનું નામ 'મેપલવુડ' પડ્યું હતું. વીજળી પડવાથી એ ઝાડનો થોડો ભાગ કાળો પડી ગયો હતો, બાકીનો લીલો રહ્યો હતો. એ લક્કડખોદની વારંવાર આવન-જાવન

2 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

કરવાની મનગમતી જગ્યા હતી. ઝાડની છાલ ઊતરેલો જૂનો-પુરાણો ભાગ અસંખ્ય જીવાણુઓનું આશ્રયસ્થાન હતું. પોતાના સરસ અને લોભાઈ ગયેલા શિકારને આશ્રયહીન બનાવી ચૂંથી કાઢતાં લક્કડખોદ આખો દિવસ વૃક્ષ પર પોતાની ચાંચ ઠોક્યા કરતાં.

બંગલી આગળથી એક ઊભો રસ્તો નીચે તરફ જતો હતો. ભારે વરસાદના સમયે તે પાણીના વહેવાનો રસ્તો બની જતો અને જમીન ધોવાઈ જવાના કારણે તે ખાડાખેવાવાળો તથા પથરાળ બની જતો. એ રસ્તા પરથી પહેલ-વહેલો હું એ મકાનના ભોંયતળિયે બે નાની ઓરડીઓમાં રહેતાં ગરીબ મિસ મેંકન્ઝીને મળવા ગયો હતો. મિસ મેંકન્ઝી એ બંગલીના માલિક વતી ફરજ અદા કરતાં હતાં. તેમણે જ મને કહ્યું હતું કે આ બંગલી ભાડે આપવાની છે. શરત માત્ર એટલી છે કે પોતે નીચેના ભાગમાં રહેશે.

ખરેખર તો રસ્તો છેક સીધો રમણાં સુધી, પહેલા માળના આગલા દરવાજા સુધી જતો હતો. હકીકતમાં તો ભોંયતળિયાનો ભાગ ટેકરીના નીચાણમાં ફસાઈ ગયો હતો. ત્યાં બે-ત્રણ પગથિયાં ચઢીને જવાતું હતું. અને જ્યારે રસ્તો પાણીથી ભરપૂર હોય ત્યારે અહીં પણ પાણી જોસમાં વહેતું હતું.

મિસ મેંકન્ઝી છયાશી વર્ષનાં હતાં. પગથિયાં ચઢવામાં મેં એમને મદદ કરી અને તેમણે મને બારણું ખોલી આપ્યું. તે 'એલ' આકારના ઓરડાનું પ્રવેશદ્વાર હતું. તે ઓરડાને બે મોટી બારીઓ હતી અને એમાંથી પહેલી બારી મેં ધક્કો મારીને ખોલી કે જંગલ જાણે મારા પર ધસી આવ્યું. મેપલ, ઓક, રોડોડેન્ડ્રન્સ અને પુરાણું અખરોટનું ઝાડ એકદમ નજીક આવ્યાં - કદાચ કુતૂહલવશ. ઝાડની એક ડાળી બારીના કાચ પર ઘસાતી હતી. નીચે કોતરોમાંથી ખળભળ વહેતાં ઝરણાંનો ઘોર-ગંભીર અવાજ મારા કાને અફળાયો.

મેં મિસ મેંકન્ઝીને કહ્યું કે હું આ જગ્યા ભાડે રાખીશ. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી આજુબાજુની બંગલીઓ ખાલી હોવાને કારણે તથા એક નોકર તથા મોઝેલ ફૂતરાનો જ સાથ હોવાને કારણે એકલતા ભોગવતાં મિસ મેંકન્ઝી આ સાંભળી ઉત્તેજિત થઈ ગયાં. એમનું પોતાનું ઘર એક શરાફને ત્યાં ગીરો મૂક્યું હતું. એમના ભાઈઓ તથા બહેનો ઘણા વખત પહેલાં ગુજરી ગયાં હતાં. તેમણે મને કહ્યું, 'હું ભારતમાં છેલ્લી મેંકન્ઝી છું.'

મેં તેમને કહ્યું કે હું તરત જ અહીં આવી જઈશ. મારી ચોપડીઓ હજુ દિલ્હીમાં જ હતી. તેમણે મને ચાવીઓ આપી અને મેં તેમને ચેક આપ્યો.

દિલ્હીની મારી નોકરી છોડી દેવી, ગિરિમથક પર સસ્તું ઘર રાખવું અને મુક્તપણે લખવું - આ બધું એકદમ એક આવેગમાં જ નક્કી થયું હતું. કેટલાક વખતથી મારું આ સ્વપ્ન હતું પણ તે પૈસાના અભાવે પૂર્ણ થવાનું મુશ્કેલ હતું. પણ પછી મને લાગ્યું કે જો હું પૈસા થશે એની રાહ જોઈ બેસી રહીશ તો કદાચ હું ઘરડો થઈશ, વાળ ધોળા થશે અને ઊંઘણશી થઈ જઈશ ત્યાં સુધી મારે રાહ જોવી પડશે. હું પાંત્રીસ

વર્ષનો હતો - હજુ થોડું જોખમ લઈ શકું એવો યુવાન. જો સ્વપ્ન સાકાર કરવું હોય તો તેના માટે કંઈક કરવાનો આ જ સમય હતો.

મેપલવુડ તરફ મને કોણ લઈ ગયું એની મને ખબર નથી પણ મેં જોયેલું એ પહેલું સ્થળ. અને પછી બીજી કોઈ જગ્યા જોવાની મેં પરવા ન કરી. આમ તો જગ્યા બહુ રહેવા જેવી નહોતી. ઉગમણી દિશાએ બારણું હતું અને બાલાહિસ્સાર હિલની છાયામાં તે રહેલું એટલે ત્યાં સવારનો સૂર્ય તો આવતો પણ સાંજનો સૂર્ય દેખાતો નહીં.

બપોર પછી લગભગ ત્રણ વાગે તો ટેકરીની છાયા બંગલી પર પથરાઈ જાય. ઉનાળામાં તો જાણે બરાબર છે પણ શિયાળામાં તે ઠંડું, અંધારિયું ઘર બની જતું.

ત્યાંથી બરફનું કોઈ દૃશ્ય જોવા નહોતું મળતું કે ન તો મેદાનોનું. સામે જ બર્ન્ટ હિલ કે પરી ટીમ્બો દેખાતો હતો, જ્યાં વીજળી વધારે થતી તથા બીજી કોઈ પણ જગ્યા કરતાં વધારે ત્રાટકતી. પરંતુ બંગલી નીચે દેખાતું જંગલ ઘણી શક્યતાઓથી ભરપૂર હતું અને તેના તરફ ખૂલતી બારીઓએ કદાચ આ નિર્ણય કરાવ્યો. મારા મનના રોમેન્ટિક અભિગમથી દૂર દૂર ખૂલતી જાદુઈ બારીઓનો હું સહેલાઈથી ભોગ બની જતો.

હું બારી પાસે એક બેઠક બનાવીશ અને ઉનાળામાં ત્યાં સૂતો સૂતો ઊર્મિકાવ્યો રચીશ.

પણ આવું કંઈ બને તે પહેલાં હું સારડાઈન્સ*ના ડબ્બા ખોલતો અને મિસ મેકન્ઝી જોડે તે ખાતો. પછી પ્રેમ આવ્યો. અને પછી તો બીન્યા જેવાં બીજાં ઘણાં આવ્યાં.

હું કેટલીક વખત બહાર જતો પણ જેટલો બને તેટલો જલ્દી પાછો આવી જતો. જો એક વખત તમે પહાડો સાથે રહ્યા હોય તો તેમાંથી કોઈ છુટકારો નથી. તમે તેમના જ થઈ જાવ.

આમાંની ઘણી વાર્તાઓ (મારા બાળપણ વિશેની) મેપલવુડમાં લખાયેલી છે. મારા બીજા બે વાર્તાસંગ્રહો 'ધ નાઈટ ટ્રેઈન ટુ ડ્યોલી' અને 'ટાઈમ સ્ટોપ્સ એટ શામલી'માંની ઘણી વાર્તાઓ પણ અહીં લખાયેલી છે. આ નાની બંગલી ઊગતા યુવાન લેખક માટે આશીર્વાદરૂપ હતી.

મસુરી
ઓક્ટોબર, 1991

રસ્કિન બોન્ડ

જાવામાંથી છુટકારો

આ બધું થોડા દિવસના સમયગાળામાં જ બન્યું. બટાવિઆ (હવે જાકાર્તા કહેવાય છે) પર પહેલો બોમ્બ પડ્યો ત્યારે સોનામુખીના ઝાડ પર હજુ તો ફૂલ આવવાની શરૂઆત થઈ હતી. ઘેરા ગુલાબી રંગનાં ફૂલો શેરીઓમાંના કાટમાળ પર વેરાયેલાં હતાં.

અમને સમાચાર મળ્યા હતા કે સિંગાપુર જાપાનીઝના હાથમાં ગયું હતું. મારા પિતા કહેતા : 'હું ધારું છું કે તેઓ હવે જાવાને કબજે કરવામાં પણ વિલંબ નહિ કરે. જો અંગ્રેજો હાર્યા છે તો ડચ લોકો જીતી જશે એવું કેવી રીતે મનાય ?' મારા પિતા કંઈ ડચના વિરોધી નહોતા, પરંતુ તે જાણતા હતા કે બ્રિટનને રાજ્યકર્તાઓનું જેવું પીઠબળ હતું તેવું ડચ લોકોને નહોતું. એ વખતે સિંગાપુરને પૂર્વનું 'જિબ્રાલ્ટર' કહેવામાં આવતું. એની શરણાગતિ પછી જ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના યુરોપિયન્સ ત્યાંથી હિજરત કરી ગયા.

બીજા વિશ્વયુદ્ધનો સમય હતો, એ વખતે જાવાનીઝ યુદ્ધ વિશે શું વિચારતા હતા તે કહેવું મારે માટે મુશ્કેલ છે, કારણ કે તે વખતે હું માત્ર નવ વર્ષનો હતો અને દુનિયાદારીની મને બહુ ઓછી ખબર હતી. મોટાભાગના લોકો જાણતા હતા કે તેઓ ડચ રાજ્યકર્તાઓની જગ્યાએ જાપાનીઝ રાજ્યકર્તાઓને લાવવાના હતા. પરંતુ ઘણા બધા એવા પણ હતા કે યુદ્ધ પૂરું થયા પછી જાવાની સ્વતંત્રતા વિશે વાત કરતા હતા.

અમારા પડોશી, હારાટોનો દૂરનો એવો સમય જોતા હતા જ્યારે તે માનતા કે જાવા, સુમાત્રા અને બીજા ટાપુઓ ભેગા મળીને એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનાવે. કોંલેજમાં તે અધ્યાપક હતા અને ડચ, ચાઈનીઝ, જાવાનીઝ અને થોડું અંગ્રેજી બોલતા. એમનો દીકરો, સોનો લગભગ મારી ઉંમરનો હતો. હું જેટલાંને ઓળખતો હતો તેમાંથી એ એક જ છોકરો એવો હતો જે મારી સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરી શકતો. એના કારણે અમે ઘણો બધો સમય સાથે રહેતા. બગીચામાં પતંગો ચડાવવા એ અમારું ગમતું મનોરંજન હતું.

પરંતુ થોડા જ સમયમાં બોમ્બમારાથી અમારા પતંગ-ઉડાણનો અંત આવ્યો. હવાઈબુમલાનું ચેતવણીસૂચક ભૂંગળું દિવસ અને રાત બધો જ સમય વાગ્યા કરતું હતું. જોકે શરૂઆતમાં મોટા ભાગના બોમ્બ અમારા રહેઠાણથી થોડા માઈલ દૂર આવેલી વહાણની ગોદી નજીક પડ્યા હતા. તેમ છતાં, અમારે ઘરમાં પુરાઈ રહેવું પડતું. હવાઈજહાજનો અવાજ એકદમ નજીક સંભળાય ત્યારે અમે પલંગ અને ટેબલની નીચે

સરકી જતા. એ વખતે ઊંડા ખાડાઓ ખોદાયેલા હોય - એવું મને યાદ નથી. કદાચ ખાડા ખોદવાનો સમય નહોતો, અને અત્યારે ફક્ત કબરો ખોદવાનો સમય હતો. ઘટનાઓ ખૂબ ઝડપથી બની રહી હતી અને દરેક જણ (અલબત્ત, જાવાનીઝ સિવાય) જાવાથી દૂર ભાગી જવા ચિંતાતુર હતું.

“તું ક્યારે જાય છે ?” જ્યારે અમે બે હવાઈહુમલાના વચ્ચેના ગાળામાં, વરંડાના પગથિયા પર બેઠા હતા ત્યારે સોનોએ પૂછ્યું.

“મને ખબર નથી,” કહ્યું, “એ બધું મારા પિતા જાણે...”

“મારા પિતા કહે છે કે એક જ અઠવાડિયામાં જાપાનીઝ અહીં આવી જશે. એ વખતે તમે જો હજુ પણ અહીં હશો તો તે રેલવેના કામમાં તમને જોતરી દેશે.”

“રેલવેના કામમાં મને કોઈ વાંધો નથી” મેં કહ્યું.

“પરંતુ તે લોકો તમને પૂરતું ખાવાનું પણ નહિ આપે. માત્ર જીવડાંવાળો ભાત આપશે. અને તમે બરાબર કામ નહિ કરો તો તમને ગોળીએ દેશે..”

“સૈનિકોને એવું કરે” મેં કહ્યું, “અમે તો નાગરિક છીએ..”

“તેઓ નાગરિકોને પણ આવું કરે...” સોનોએ કહ્યું.

અમારું ઘર પહેલાં ભારતમાં અને પછી સિંગાપુરમાં હતું તો અમે મારા પિતા અને હું અહીં બટાવિઆમાં શું કરતા હતા ? મારા પિતા રબરની ફર્મમાં કામ કરતા હતા. ડચ બિઝનેસ હાઉસ સાથે ભાગીદારીમાં નવી ઓફિસ ખોલવા માટે છ મહિના પહેલાં તેમને બટાવિઆ મોકલવામાં આવ્યા હતા. હું તો ઘણો નાનો હતો, છતાં પણ મારા પિતા જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં તેમની સાથે હું જતો. મારી મા, હું બહુ નાનો હતો ત્યારથી અમને છોડીને ચાલી ગઈ હતી તેથી મારા પિતા જ મારી સાર-સંભાળ રાખતા. યુદ્ધ પૂરું થઈ જાય પછી તે મને ઈંગ્લેન્ડ લઈ જવાના હતા.

“આપણે યુદ્ધ જીતવાના ?” મેં પૂછ્યું.

“અહીંથી તો એવું લાગતું નથી,” તેમણે કહ્યું. ના, અમે યુદ્ધ જીતીશું એવું નથી લાગતું. મારા પિતા સાથે વહાણના બારામાં ઊભા રહી પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો વિ. નિરાશ્રિતોથી ભરેલાં, સિંગાપુરથી આવતાં વહાણોને મેં જોયાં હતાં. તેઓ આ ઉષ્ણકટિબંધની સખત ગરમીમાં પણ તૂતક પર ઊભેલાં હતાં. વળી તેઓ ફિક્કાં, નબળાં અને ચિંતાતુર દેખાતાં હતાં. તેઓ કોલંબો કે મુંબઈ જઈ રહ્યાં હતાં. બટાવિઆના કાંઠે કોઈ ના આવ્યું. એ કંઈ બ્રિટિશ વિસ્તાર નહોતો : ડચ વિસ્તાર હતો. અને દરેક જણ જાણતું હતું કે એ પણ હવે લાંબા સમય માટે ડચવિસ્તાર રહેવાનો નથી.

“આપણે પણ નથી જવાના ?” મેં પૂછ્યું, “સોનોના પિતા કહે છે કે કોઈપણ દિવસે જાપાનીઝ અહીં આવી જશે..”

“આપણી પાસે હજુ થોડો સમય છે” મારા પિતાએ કહ્યું. તે દેખાવે ઠીંગણા

6 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

અને ગોળમટોળ હતા. તથા સ્વભાવે ભાગ્યે જ ઉશ્કેરાઈ જાય તેવા હતા. તે ચિંતામાં હોય તો પણ તેમના વાણી-વર્તનમાં તે વ્યક્ત ન કરતા.

“મારે ધંધાને લગતું કેટલુંક કામ પતાવવાનું છે, પછી આપણે જઈશું.”

“આપણે કેવી રીતે જઈશું? પેલાં વહાણો પર તો આપણા માટે કોઈ જગ્યા નથી.”

“હા, સાચે જ. એમાં જગ્યા નથી. પણ દીકરા, ચિંતા ના કરીશ. એનો કોઈક રસ્તો કાઢીશું.”

હું ચિંતા નહોતો કરતો. મને પૂરો વિશ્વાસ હતો કે મારા પિતા કોઈપણ મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવા સમર્થ હતા. તે હંમેશ કહેતા, “દરેક સમસ્યાનો ઉકેલ ક્યાંક ને ક્યાંક છુપાયેલો છે, જો તમે એના વિશે બરાબર વિચારો તો તમે એને શોધી કાઢશો.”

શેરીઓમાં અંગ્રેજ સૈનિકો ફરતા હતા પરંતુ તેમની હાજરી અમને વધુ સલામતીનો અનુભવ નહોતી કરાવતી. એ લોકો એમનું લશ્કરી જહાજ ક્યારે આવે અને તેમને અહીંથી લઈ જાય તેની જ રાહ જોતા હતા. એવું જણાતું હતું કે કોઈને જાવાને બચાવવામાં રસ નહોતો. માત્ર જેમ બને તેમ જલ્દી ત્યાંથી ભાગી છૂટવામાં રસ હતો.

એ ખરું કે જાવાનીઝ લોકોને ડચ પ્રત્યે અણગમો હતો પરંતુ કોઈ એક યુરોપિયન સામે વૈયક્તિક રોષ નહોતો. શેરીઓમાં હું સલામત ફરી શકતો. ક્યારેક ક્યારેક ગીચ ચાઈનીઝ ક્વાર્ટર્સમાંથી નાના છોકરાઓ મારી તરફ આંગળી કરી બૂમો પાડતાં, ‘ઓરેન્જ બિલ્ડી’ ‘ડચ માણસ’ – પણ તેઓ તે મજાકમાં કહેતા. હું તેમની ભાષા બરાબર જાણતો ન હોવાથી તેમને રોકી શકતો નહોતો કે સમજાવી શકતો નહોતો કે અંગ્રેજો ડચલોકો નથી. પરંતુ તેમને માટે તો બધા ધોળિયા સરખા જ ને !

મારા પિતાની ઓફિસ કાંસના કિનારે વેપારી વિસ્તારમાં હતી. તેનાથી એક માઈલ દૂર મોટા છજા અને લાલ નળિયાંવાળા છાપરાવાળું અમારું જૂનું બે માળનું મકાન આવેલું હતું. છજાના બંને છેડે પથ્થરના ડ્રેગન્સ હતા. લગભગ આખું વર્ષ બગીચામાં ફૂલો રહેતાં. બોમ્બ કરતાં વધારે નિયમિત બાબત બટાવિઆમાં જો હોય તો તે દરરોજ બપોરે છાપરાં અને કેળાનાં ઝુંડ પર પડતો વરસાદ હતો. જાવાના ગરમ અને બાફવાળા વાતાવરણમાં વરસાદ હંમેશાં આવકાર્ય હતો.

એ દિવસોમાં બટાવિઆમાં શત્રુવિમાનો સામે રક્ષણ માટેની બંદૂકો નહોતી – કદાચ હોય તો પણ અમને તો ખબર નહોતી જ અને જાપાનીઝ બોમ્બર્સ તેમની મરજી પ્રમાણે આવતાં અને દિવસ દરમિયાન પણ બોમ્બ ફેંકતાં. કેટલીકવાર તો બોમ્બ શહેર પર પણ પડતા. એક દિવસ મારા પિતાની ઓફિસની બાજુના મકાનને એનો સીધો જ ધક્કો લાગ્યો અને નદીમાં તે ગબડી પડ્યું. ઓફિસના ઘણા બધા માણસો મરી ગયા.

શાળાઓ બંધ થઈ ગઈ હતી. સોનો અને હું આખો દિવસ નવરા જ હતાં.

એટલે ઘરમાં બેસી તીરફેક કે કેરમ રમતા, ચટાઈઓ પર કુસ્તી કરતા કે ગ્રામોફોન વગાડતા. 1940ની શરૂઆતના બધા લોકપ્રિય અંગ્રેજ કલાકારો જેવાં કે ગ્રેસી ફિલ્ડ્ઝ, હેરી લોડર, જ્યોર્જ ફોર્મલી અને આર્થર આસ્કીની રેકોર્ડ્ઝ અમારી પાસે હતી. આર્થર આસ્કીનું હિટલરની મશ્કરી કરતું એક ગીત હતું - જેના શબ્દો હતા - “એડોલ્ફ, સીગફ્રીડ લાઈન પર અમે તારાં કપડાં લટકાવવાના છીએ, જો સીગફ્રીડ લાઈન હજુ ત્યાં જ હશે તો !” આ ગીત સાંભળી અમે વધારે ખુશ થતા કારણકે બ્રિટન યુદ્ધ જીતશે એવો વિશ્વાસ લોકો ફરીથી ધરાવતા થઈ ગયા હતા.

એક દિવસ સોનોએ કહ્યું, “બોમ્બ્સ બટાવિઆ પર ફેંકાય છે, ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં નહિ, તો પછી આપણે સાઈકલો લઈને શા માટે શહેરની બહાર ફરવા ના જઈએ ?”

તરત જ હું આ વિચાર સાથે સહમત થયો. સવાર પછી ‘બધું બરાબર છે’ એમ જાહેર થયા પછી અમે અમારી સાઈકલ પર સવાર થયા અને ગામ બહાર સહેલગાહે નીકળ્યા. મારી સાઈકલ ભાડાની હતી, પણ સોનોને તો પોતાની જ હતી. એ પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારથી એની પાસે એ હતી અને તે સતત સમારકામ માંગ્યા કરતી. તે હંમેશાં કહેતો, “એ મુડદાલ થઈ ગઈ છે.”

અમારા પિતા કામે ગયા હતા. સોનોની મા ખરીદી કરવા બહાર ગઈ હતી (હવાઈલુમલા દરમિયાન તે સૌથી વધુ સગવડવાળા દુકાનના (ટેબલ) કાઉન્ટર પર આશ્રય લઈ લેતી) અને લગભગ કલાક સુધી તો પાછી આવવાની નહોતી. બપોરના ખાણ પહેલાં પાછા આવી જવાની તો અમારી પણ ધારણા હતી.

થોડી જ વારમાં અમે શહેરની બહારના રસ્તા પર આવી ગયા. તે રસ્તો ચોખાનાં ખેતરો, પાઈનેપલની વાડીઓ અને સ્કોનના બગીચામાંથી પસાર થતો હતો. અમારી જમણી બાજુ ઘેરા લીલા રંગની ટેકરીઓ હતી અને ડાબી બાજુ નાળિયેરી તથા પામનું ઉપવન હતું. તેનીયે પેલે પાર દૂર દરિયો. ચોખાના ખેતરોમાં ઢીંચણ સુધીના કાદવમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કામ કરતાં હતાં. લાંબી કોરવાળી હેડ્ડેસ દઝડે તેવા તાપમાં તેમનું રક્ષણ કરતી હતી. ડહોળા પાણીની તળાવડીમાં એક ભેંસ આરામ કરતી હતી અને એક નાગો-પૂગો છોકરો ભેંસની પહોળી પીઠ પર સૂતો હતો.

પામ વૃક્ષોની વચ્ચેનો ખાડા-ટેકરાવાળો રસ્તો અમે લીધો. વૃક્ષો બરાબર દરિયાકિનારે ઊગ્યાં હતાં. કાંકરિયાળ જમીન પર અમારી સાઈકલો મૂકી અમે લીસા રેતાળ કિનારા પરથી છીછરા પાણીમાં દોડી ગયા.

“બહુ આગળ ના જતો” સોનોએ ચેતવણી આપી “કદાચ આજુબાજુમાં શાર્ક હોય.”

પછી ખડકોમાં જઈ અમે અમને મનભાવન છીપલાં-શંખલાંની શોધ કરી. ત્યારબાદ એક મોટા ખડક પર બેસીને દરિયાને જોવા લાગ્યા. એના ઝલમલ ભૂરા પાણીમાં મુસાફરી માટેનું એક વહાણ ધીમું ધીમું ચાલતું હતું. અહીં બેઠા બેઠા અડધી દુનિયામાં યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. અને બે કે ત્રણ માઈલ જ દૂર આવેલું બટાવિઆ તો યુદ્ધમાં બરાબર

8 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

ફસાયું હતું એ કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ હતી.

ઘેર પાછા ફરતાં ચોખાનાં ખેતરોમાંથી જતો ટૂંકો રસ્તો લેવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ તરત જ અમને સમજાયું કે અમારી સાઇકલનાં પૈડાં પોચા કીચડમાં ખૂંપી જતાં હતાં તેથી અમને પાછા ફરતાં વાર થઈ. ઉપરાંત વધારે ખરાબ તો એ થયું કે રસ્તાઓમાં ભેળસેળ થઈ ગઈ અને તેથી શહેરના અજાણ્યા લાગતા વિસ્તારમાં પહોંચી ગયા. હજુ તો અમે પાદરમાં પ્રવેશ જ કર્યો હતો અને સાયરન વાગી. તેની પાછળ તરત જ નજીક ઊડી રહેલા હવાઈજહાજનો અવાજ સંભળાયો. “આપણે સાઇકલ પરથી ઊતરીને ક્યાંક આશ્રય લઈ લઈશું ?” મેં બૂમ પાડી. “ના, જલ્દીથી ઘેર પહોંચી જઈએ.” સોનોએ બૂમ પાડી કહ્યું, “બોમ્બ અહીં નહિ પડે.”

પણ તે ખોટો પડ્યો. વિમાનો બહુ નીચાં ઊડતાં હતાં. એક ક્ષણ માટે મેં ઊંચે નજર કરી તો જાપાનીઝ ફાઈટર-બોમ્બરના બ્રષ્ટ થયેલા આકારથી સૂર્યને ઢંકાઈ ગયેલો જોયો. અમે જોર જોરથી પેડલ મારવા લાગ્યા. હજુ તો પચાસ ચાર્ફસ સુધી માંડ માંડ પહોંચ્યા હોઈશું ને અમારી જમણી તરફનાં થોડાં ઘરોની પાછળ ભયંકર ધડાકો થયો. આ ધક્કાએ અમને ગોળ ગોળ ફેરવતાં રસ્તાની પેલી બાજુ પહોંચાડી દીધા. સાઇકલ પરથી અમે ઊછળી પડ્યા. અને અમારી સાઇકલો વિસ્ફોટને કારણે હજુ પણ ઠેલાતી જતી હતી તે દીવાલ સાથે અથડાઈ તૂટી ગઈ.

જાણે કે હજારો જંતુઓ ડંખ મારતા હોય તેમ મારા હાથ અને પગમાં બળતરા થવા લાગી. મારા માંસલ શરીર પર લોહીની નાની નાની ટશરો ફૂટી નીકળી. સોનો ચારે પગે, ભાંખોડિયાં ભરતો મારી બાજુમાં ચાલતો હતો. મેં જોયું કે કાચની ઝીણી ઝીણી કરચો ઊડવાથી એના પણ કપાળે અને હાથે મારા જેવા જ ઉઝરડા પડ્યા હતા.

પછી તરત જ અમે ઊભા થઈ ગયા અને અમારા ઘરની સામાન્ય દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા. વાંકી-ચૂંકી થઈ ગયેલી, ભૂલી જવાયેલી અમારી સાઇકલો રસ્તા પર પડી રહી.

“તમે બંને શેરીની બહાર નીકળી જાવ” બારીમાંથી કોઈકે બૂમ પાડી. પરંતુ ઘેર પહોંચીએ નહિ ત્યાં સુધી દોડવાનું અમે બંધ કરવાના નહોતા. અને જિંદગીમાં ક્યારેય દોડ્યા નહોતા એટલી ઝડપથી દોડવા લાગ્યા.

મારા પિતા અને સોનોનાં મા-બાપ પોતે શેરીમાં અમને બૂમો મારતાં આમ-તેમ દોડતાં હતાં. શ્વાસભેર અમે શેરીના છોડે પહોંચ્યા અને તેમના હાથમાં ફસડાઈ પડ્યા.

“ક્યાં હતા ?”

“શું થયું ?”

“આ બધા ઉઝરડા કેવી રીતે પડ્યા ?”

ફાલતુ પ્રશ્નો : પરંતુ હજુ તો અમને રાહત થાય અને વિગતે કહેવાનું શરૂ કરીએ

તે પહેલાં તો ઊંચકીને અમને અમારા ઘરમાં લાવવામાં આવ્યા. મારા પિતાએ મારા ઘા અને ઉઝરડા ધોઈને સાફ કર્યા. મારી ચીસો અવગણીને મારા ચહેરા તથા પગ પર હળવા હાથે આયોડિન ચોપડ્યું. પછી મારા આખા ચહેરા પર પ્લાસ્ટર કરી દીધું. સોનોને અને મને ફડક તો પેસી જ ગઈ હતી તેથી ઘરથી દૂર જવાનું સાહસ ફરી અમે કદી ના કર્યું.

તે રાત્રે મારા પિતાએ કહ્યું, “મને લાગે છે કે આપણે એક-બે દિવસમાં નીકળી શકીશું.”

“બીજું વહાણ આવ્યું છે ?”

“ના.”

“તો કેવી રીતે જઈશું ? હવાઈ માર્ગે ?”

“જોઈએ, શું થાય છે ? હજુ બરાબર નક્કી નથી થયું. પરંતુ આપણે આપણી સાથે બહુ સામાન લઈ નહીં જઈ શકીએ. એક-બે મુસાફરીની બેગ્સ ભરાય એટલું જ.”

“તો તો સ્ટેમ્પ કલેક્શનનું શું ?

મારા પિતાનું સ્ટેમ્પ કલેક્શન સારું એવું મૂલ્યવાન હતું અને તેમણે ઘણા આલ્બમ ભર્યા હતા.

“મને બીક છે કે મોટા ભાગનું આપણે અહીં મૂકીને જવાનું થશે” તેમણે કહ્યું, “કદાચ મિ. હાર્ટોનો મારા માટે એ સાચવી રાખશે. એને જ્યારે યુદ્ધ પૂરું થશે – જો થશે તો આપણે તેને માટે પાછા આવીશું.”

“પરંતુ આપણે એક-બે આલ્બમ તો લઈ જઈ શકીશું ને ?” “હું એક આલ્બમ સાથે રાખીશ. એક જ આલ્બમ માટેની જગ્યા છે. વળી મુંબઈમાં જો પૈસાની ખેંચ પડે તો આપણે સ્ટેમ્પ્સ વેચી શકીએ.”

“મુંબઈ ? એ તો ભારતમાં છે. મને લાગ્યું કે આપણે ઇંગ્લેન્ડ પાછા જઈએ છીએ.”

“પહેલાં આપણે ભારત જ જવું પડશે.”

બીજે દિવસે સવારે બગીચામાં મેં સોનોને જોયો. મારી જેમ જ તે પણ લેપ-પ્લાસ્ટરવાળો હતો અને એના એક પગે પાટો બાંધ્યો હતો. પરંતુ હંમેશની જેમ તે ખુશ હતો. તે મારી સામે હસ્યો.

“અમે આવતીકાલે જઈએ છીએ.” મેં કહ્યું.

અને એના મ્હોં પરનું હાસ્ય વિલાઈ ગયું.

“તું જઈશ તો મને દુઃખ થશે.” તેણે કહ્યું, “પરંતુ મને આનંદ પણ થશે કારણ કે તો જ તમે જાપાનીઝના હાથમાંથી છટકી જઈ શકશો.”

10 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

“યુદ્ધ પૂરું થયા પછી હું પાછો આવીશ.”

“હા, તારે પાછા આવવું જ પડશે. અને પછી જ્યારે આપણે મોટા થઈશું ત્યારે સાથે દુનિયાની સફરે નીકળીશું. મારે ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, આફ્રિકા, ભારત, જાપાન - બધું જ જોવું છે, મારે બધી જગ્યાઓએ જવું છે.”

“આપણે કંઈ બધે ના જઈ શકીએ.”

“જઈ જ શકીએ ! આપણને કોઈ નહિ રોકી શકે !”

બીજે દિવસે વહેલી સવારે અમારે ઊઠવાનું હતું. એટલે મોડી રાત્રે જ અમે અમારો સામાન તૈયાર કરીને મૂકી દીધો હતો. અમે થોડાં કપડાં, મારા પિતાના ધંધાના કામનાં કાગળો, બાઈનોક્યુલર્સ, એક સ્ટેમ્પ આલ્બમ અને થોડી ચૉકલેટો લીધી હતી. સ્ટેમ્પ આલ્બમ અને ચૉકલેટો લીધી હોવાથી હું ખુશ હતો. પરંતુ મને પ્રિય ચોપડીઓ, ગ્રામોફોન અને રેકર્ડ્ઝ, પુરાણી સમુરાઈ તલવાર, ટ્રેઇન સેટ અને ડાર્ટબોર્ડ જેવો મારો મોટા ભાગનો ખજાનો અહીં મૂકીને જવાનો હતો. આત્માસન માત્ર એટલું હતું કે આ બધું સોનો રાખશે, કોઈ અજાણી વ્યક્તિને એ સોંપવાનું નહોતું.

પરોઢનું પહેલું કિરણ ફૂટતાંમાં તો અમારા ઘરની સામે એક ટ્રક આવી ઊભી રહી. મારા પિતા સાથે કામ કરતાં એક ડચ વેપારી - મિ. હૂકન્સ તે ચલાવતા હતા. અમને ‘આવજો’ કહેવા માટે સોનો દરવાજા પાસે આવીને ઊભો જ હતો.

“તારા માટે એક ભેટ લાવ્યો છું.” તેણે કહ્યું.

તેણે મારો હાથ પકડ્યો અને એક લીસી, કઠણ વસ્તુ મારી હથેળીમાં દાબી દીધી. મેં તે પકડી લીધી અને પછી અજવાળામાં તેને ઊંચી કરી જોઈ. એ ફિક્કા રંગના નીલમમાંથી કોતરેલો સુંદર નાનો દરિયાઈ ઘોડો હતો.

“તે તને નસીબની યારી અપાવશે.” સોનોએ કહ્યું.

“આભાર”, મેં કહ્યું, “હું હંમેશ માટે તે રાખીશ.” અને મેં તે દરિયાઈ ઘોડો મારા ખિસ્સામાં સરકાવી દીધો.

“બેટા, અંદર આવી જા” મારા પિતાએ કહ્યું અને હું આગલી બેઠક પર મારા પિતા અને મિ. હૂકન્સની વચ્ચે બેસી ગયો.

ટ્રક જેવી ચાલુ થઈ કે ‘આવજો’ કહેવા હું સોનો તરફ વળ્યો. મારી સામે હસતો તેના બગીચાની દીવાલ પર તે બેઠો હતો. તેણે બૂમ પાડીને કહ્યું, “આપણે બધે જ જઈશું અને આપણને કોઈ રોકી શકશે નહિ !”

અમારી ટ્રક રસ્તાના છેડાના વળાંકે વળી ત્યાં સુધી તે હાથ હલાવતો હતો.

બટાવિઆની સ્તબ્ધ, સૂની શેરીઓમાંથી અમે પસાર થતા હતા. વચમાં વચમાં બળી ગયેલી ટ્રકો તથા પડી ગયેલાં મકાનો આવતાં. થોડીવાર પછી અમે સૂતેલા નગરને ક્યાંય પાછળ મૂકીને વનોવાળી ટેકરીઓ ચઢવા માંડ્યા. રાત્રે વરસાદ પડ્યો હતો. પછી

જ્યારે સૂર્ય લીલી ટેકરીઓની ઉપર આવ્યો, ત્યારે પહોળાં, ભીનાં પાંદડા પર તેનો પ્રકાશ ઝબૂકવા અને ચમકવા લાગ્યો. સૂર્યનો પ્રકાશ વનમાં ઘેરા લીલા રંગમાંથી લીલછોયા સોનેરી રંગમાં પરિવર્તિત થતો હતો. ક્યાંક અહીં-તહીં વચ્ચે ભૂંગળ જેવા આકારનાં ફૂલોના બળબળતા લાલ કે નારંગી રંગથી છવાતો હતો. એ બધા અજબ-ગજબ છોડનાં નામ જાણવાં અશક્ય હતું ! ઉષ્ણ કટિબંધના ગાઢા જંગલમાંથી કાપીને આ રસ્તો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની બંને બાજુએ સૂર્ય માટે તડપતાં વૃક્ષો એકબીજાની સાથે ધક્કામુક્કી કરતાં હતાં. પણ આ જ ઝઘડતાં વૃક્ષો પર નિર્ભર લાવના અને દ્રાક્ષની વેલોથી તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં હતાં.

ક્યારેક જેલારંગ - મોટી જાવાન ખિસકોલી ટૂકના પસાર થવાથી ગભરાઈને વૃક્ષો પર ફૂદકા મારતી અને ઊંડા જંગલમાં અદૃશ્ય થઈ જતી. મોર, જંગલ-ફાઉલ જેવાં ઘણાં પક્ષીઓ અમે જોયાં. એકવાર તો રસ્તાની બાજુએ, રુઆબભરે ઊભેલું, કલગીવાળું એક કબૂતર જોયું. તેનાં કદ અને ભવ્ય કલગીને કારણે દૂરથી પણ તે ધ્યાન ખેંચતું હતું. મિ.હૂકન્સે ટૂક ધીમી પાડી જેથી અમે પક્ષીને ધ્યાનથી જોઈ શકીએ. તેણે માથું નીચું નમાવ્યું એથી એની કલગી જાણે જમીન વાળતી હોય એવું લાગ્યું. પછી તેણે ટર્કી કરતાં જુદો, ધીમા અવાજે ઘુઘવાટ કર્યો.

પછી અમે એક નાની, ચોખ્ખી-ખુલ્લી જગ્યાએ આવ્યા અને રહા-નાસ્તા માટે ઊભા રહ્યા. કાળા, લીલા અને સોનેરી રંગનાં પતંગિયાં ખુલ્લી જગ્યા પર ઊડતાં હતાં, જંગલની શાંતિમાં માત્ર હવાઈજહાજના ઘરઘરાટથી ભંગ પડતો હતો. લાગતું હતું જાપાનની બટાવિઆ પર બીજા લશ્કરી હુમલા માટેની તૈયારી આગળ વધતી હતી. મને સોનો યાદ આવ્યો અને ઘેર તે શું કરતો હશે તે વિચારવા લાગ્યો : કદાચ ગ્રામોફોન વગાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હશે !

અમે બાફેલાં ઈંડાં ખાધાં અને થર્મોસમાંથી રહા પીધા પછી પાછા ટૂકમાં બેસી ગયા અને અમારી મુસાફરી આગળ વધારી.

તે પછી હું તરત જ સૂઈ ગયો હોઈશ કારણ કે તે પછીનું એટલું યાદ છે કે અમે એક કરાડવાળી ટેકરી ગોળ ગોળ ફરતા રસ્તે ઝડપથી ઊતરતા હતા અને દૂર દૂર શાંત, ભૂરા રંગની, ખારા પાણીની ખાડી હું જોઈ શકતો હતો.

“ફરીથી આપણે દરિયાકિનારે આવી પહોંચ્યા છીએ.” મેં કહ્યું.

“હા, ખરું,” મારા પિતાએ કહ્યું, “પરંતુ બટાવિઆથી લગભગ સો માઈલ દૂર આવી ગયા છીએ - ટાપુના બીજે છેડે. અત્યારે તું સુંદ સમુદ્રધુની તરફ જોઈ રહ્યો છે.”

પછી તેમણે ખારા પાણીની ખાડીમાં ઊભેલી, ચમકતી, સફેદ એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન દોર્યું.

“તે આપણું હવાઈજહાજ છે.” તેમણે કહ્યું.

“દરિયાઈ જહાજ !” હું એકદમ બોલી ઊઠ્યો. “મેં ક્યારેય આવું કલયું નહોતું.

12 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

તે આપણને ક્યાં લઈ જશે ?”

“મુંબઈ જવા જેવી બીજી જગ્યાઓ અત્યારે બહુ નથી..”

તે એક બહુ જૂનું દરિયાઈ જહાજ હતું. કોઈ જ અરે કપ્તાન પણ પાયલોટ કપ્તાન કહેવાતો - જહાજ હવામાં ઊંચે ઊડશે કે કેમ તે વિશે ચિંતિત હતો. મિ. હૂકન્સ અમારી સાથે નહોતા આવતા. તેમણે કહ્યું કે એમને લેવા માટે જહાજ બીજે દિવસે પાછું ફરશે. મારા પિતા અને મારા ઉપરાંત પણ બીજા ચાર મુસાફરો હતા.

અને એક સિવાયના બધા જ ડચ હતા. જે એક જુદા હતા તે - મોટર-મિકેનિક - લંડનના રહેવાસી હતા. જ્યારે એમના યુનિટે જાવા ખાલી કર્યું ત્યારે તે અહીં જાવામાં રહી ગયા હતા. (પછીથી તેમણે કહ્યું હતું કે એ વખતે તે ચાઈનીઝ ક્વાર્ટર્સના દારૂના બારમાં ઊંઘી ગયા હતા. અને જ્યારે થોડા કલાક પછી જાગ્યા ત્યારે તેમની રેજીમેન્ટ ચાલી ગઈ હતી.) તે દેખાવે જરા ગંદા-ગોબરા લાગતા હતા. તેમના ખમીસનું સૌથી ઉપરનું બટન તૂટી ગયું હતું. પરંતુ અમે રાખતા હતા તેમ કોલર ખુલ્લો રાખવાને બદલે એમણે તે એક મોટી સેફ્ટી-પિનથી જોડી રાખ્યો હતો. એ સેફ્ટી-પિન પાછળની ફૂલ ગુલાબી ટાઈમાંથી બહાર નીકળી આવતી હતી.

“ભાઈ, તમને અહીં જોઈને મને રાહત થઈ” મારા પિતાને હાથથી હલાવી તેમણે કહ્યું, “તમારા ઉપર નજર પડતાં જ મને ખબર પડી ગઈ કે તમે યોર્કશાયરના વતની છો. જો હું શું કહેવા માંગું છું તે સમજી શકી તો તમારી ‘ફૂલ લૂક’ - ‘ગંભીર દષ્ટિની વાત કરું છું.’ (તેમણે ‘ફૂલ લૂક’ને ફ્રેંચમાં ‘સોન્ગ ફાઈડ’ એમ કહ્યું હતું.) આ બધા બકબક કરતા પરદેશીઓ સાથે હું એકલો હતો અને એ લોકો શું બોલતા હતા તેનો એક શબ્દ પણ મને સમજાતો નહોતો. લાગે છે કે આ હોડકું આપણને સુરક્ષિત પહોંચાડશે ?

“એ થોડું ડગમગુ તો લાગે છે” મારા પિતાએ કહ્યું, “એના દેખાવ પરથી તે શરૂઆતની ‘ઊડતી હોડી’ હોય એમ લાગે છે. એ આપણને મુંબઈ સુધી લઈ જાય તોય ઘણું !”

“જવાની બહાર ક્યાંય પણ લઈ જાય તો પણ મારા માટે ભયો ભયો !” અમારા નવા સાથીદારે કહ્યું, “મારું નામ મુગરીજ.”

“મિ. મુગરીજ, તમને મળીને આનંદ થયો.” મારા પિતાએ કહ્યું, “હું બોન્ડ, આ મારો દીકરો.”

મિ. મુગરીજે મારા વાળ પસવાર્યા અને ખુશીમાં મારી સામે આંખ મીંચકારી. દરિયાઈ જહાજ સુધી પહોંચવા પાણીનો એક નાનો પટ્ટો પસાર કરવો પડે તેમ હતો. તેથી તેનો કપ્તાન અમને એની સાથે નાની નાવડીમાં બેસી જવા બોલાવતો હતો.

“આપણે હવે જઈ રહ્યા છીએ,” મુગરીજે કહ્યું, “પ્રાર્થના કરો અને તમારી આંગળીઓ કોંસની મુદ્રામાં રાખો.”

દરિયાઈ જહાજે હવામાં ઊડતાં પહેલાં ઘણો સમય લીધો. છેલ્લો ટેઈક-ઓફ

લેતાં પહેલાં તેને ઘણીવાર સુધી પાણી પર દોડવું પડ્યું પછી પીધેલાની માફક હાલક-ડોલક થતું સ્વસ્થ, ભૂરા આકાશમાં ઊંચું થયું.

“ક્ષણવાર તો મને થયું કે આ દરિયામાં આપણે ખપી જઈશું.” સીટ-બેલ્ટ છોડતાં મુગરીજે કહ્યું, “અને માછલીની વાત કહું તો માછલીની એક પ્લેટ, ચિપ્સ અને એક પાઈન્ટ દારૂ માટે હું આખા અઠવાડિયાનો મારો પગાર આપી દઉં.”

“મુંબઈમાં હું તમને બીઅર ખરીદી આપીશ.” મારા પિતાએ કહ્યું.

“એકાદ ઈંડું લો.” મેં કહ્યું. મને યાદ આવ્યું કે અમારી બેગમાં હજુ થોડાં બાફેલાં ઈંડાં બાકી રહ્યાં છે.

“દોસ્ત, તારો આભાર.” ઝડપથી ઈંડું ઉપાડી લેતાં મિ. મુગરીજે કહ્યું, “આહા... સાચું ઈંડું ! છેલ્લા છ મહિનાથી હું ઈંડાના પાવડર પર જીવતો હતો. લશ્કરમાં તમને એ લોકો એ જ આપે, વળી પાછો એ કંઈ મરઘીનાં ઈંડાંમાંથી બનાવેલો ના હોય. સીગલ કે કાચબાનાં ઈંડાંમાંથી બનાવેલો હોય !”

“ના,” ભાવહીન ચહેરો રાખી મારા પિતાએ કહ્યું, “સાપનાં ઈંડાંમાંથી.”

મિ. મુગરીજનું મ્હોં સૂગથી વાંકું થયું. પરંતુ તરત જ પોતે સ્વસ્થ થઈ ગયા. અને લગભગ એક કલાક સુધી આખી દુનિયાની વાતો કર્યે રાખી જેમાં ચર્ચીલ, હિટલર, રુઝવેલ્ટ, મહાત્મા ગાંધી અને બેટ્ટી ગ્રેબલનો સમાવેશ પણ થતો હતો. (છેલ્લું નામ – બેટ્ટી ગ્રેબલ તેના સુંદર પગ માટે જાણીતી હતી) જો તેમને તક આપવામાં આવી હોત તો મુંબઈ પહોંચતા સુધીમાં તેમણે વાતો કર્યે જ રાખી હોત. પરંતુ આ જૂના જહાજમાં એકાએક ધ્રુજારી થઈ અને ફરીથી તે હાલક-ડોલક થવા માંડ્યું.

“મને લાગે છે એન્જિન મુશ્કેલી ઊભી કરે છે.” મારા પિતાએ કહ્યું.

જ્યારે મેં કાચની નાની બારીમાંથી જોયું તો દરિયો જાણે અમને મળવા આવતો હોય એમ ઊંચે ધસી રહ્યો હતો.

મદદનીશ પાયલોટ મુસાફરોની ઓરડીમાં આવ્યો અને ડચ ભાષામાં એણે કંઈક કહ્યું, મુસાફરો ચિંતાતુર લાગ્યા અને તરત જ તેમણે સીટબેલ્ટ બાંધવાના શરૂ કર્યા.

“વારુ, આ બદમાશે શું કહ્યું ?” મુગરીજે પૂછ્યું.

“મને લાગે છે તે જહાજને ખાડીમાં ઉતારવા માંગે છે.” મારા પિતાએ કહ્યું. જે કહેવામાં આવ્યું હતું તેનો સાર સમજી શકે એટલું ડચ તો તે જાણતા હતા.

“પાણીમાં પાછું નાંખશે !” મિ. મુગરીજે ગભરાયેલા અવાજે કહ્યું.

“હે ઈશ્વર દયા કર ! ભાઈ, આપણે મુંબઈથી કેટલા દૂર છીએ ?”

“થોડા સેંકડો માઈલ.” મારા પિતાએ કહ્યું.

“દોસ્ત, તને તરતાં આવડે છે ?” મારી સામે જોઈ મુગરીજે પૂછ્યું.

“હા”, મેં કહ્યું, “પણ છેક મુંબઈ સુધી ના તરી શકું. તમે કેટલે સુધી તરી શકો ?”

“સ્નાનાગારની લંબાઈ સુધી” તેમણે કહ્યું.

14 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

“ચિંતા ના કરશો” મારા પિતાએ કહ્યું, “તમારું લાઈફ-જેકેટ બરાબર બંધાયું છે ને ? તેની ખાત્રી કરી લો..”

અમે અમારાં લાઈફ-જેકેટ બરાબર તપાસી લીધાં, મારા પિતાએ મારું જેકેટ બે વાર તપાસી ખાત્રી કરી લીધી કે તે બરાબર બંધાયું હતું.

પાયલોટે હવે બંને એન્જિન છૂટાં કરી દીધાં હતાં. અને જહાજને ગોળ ગોળ ફેરવતો તે નીચે લાવતો હતો. પરંતુ તે તેની ગતિને કાબૂમાં ના રાખી શક્યો તેથી તે એકબાજુ વધારે પડતું નમી પડ્યું હતું. એના પેટના ભાગ પર સરળતાથી ઊભું રહેવાને બદલે તે તેની પાંખના ટોચકા ઉપર ઊભું રહ્યું. તેથી તે ખળભળતા દરિયામાં ખૂબ જોરથી ગોળ ગોળ ફરવા માંડ્યું. જહાજ જ્યારે પાણી પર પહોંચ્યું ત્યારે તો ભયંકર આંચકો લાગ્યો હતો. જો સીટ-બેલ્ટ બાંધેલા ન હોત તો અમે અમારી બેઠક પરથી ક્યાંય ફંગોળાઈ ગયા હોત, તો પણ, મિ. મુગરીજનું માથું આગલી બેઠક સાથે જોરથી અથડાયું. અત્યારે તે લોહી નીકળતું નાક પકડીને અને એલફેલ બોલતા બેઠા હતા.

જહાજ જેવું સ્થિર થયું કે મારા પિતાએ તરત જ મારો સીટ-બેલ્ટ ખોલી નાંખ્યો. સમય ગુમાવવો પાલવે તેમ નહોતો. કેબીનમાં પાણી ભરાવા માંડ્યું હતું. ડોક તૂટી જવાથી પોતાની જ બેઠક પર એક મુસાફર મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેના સિવાય બધાં જ બહાર નીકળવાના નાના બારણાં તરફ ઘસડાતાં જતાં હતાં, મદદનીશ પાયલોટે બારણાંનાં મિજાગરાંને ખેંચી કાઢ્યાં તેથી તે દૂર જઈ પડ્યું. ખુલ્લી થયેલી જગ્યામાંથી તૂટેલા જહાજની બે બાજુઓ પર અફળાતાં દરિયાનાં ઊંચાં ઊંચાં મોજાંઓ દેખાતાં હતાં.

મારો હાથ પકડીને મારા પિતા મને બહાર જવાના રસ્તા તરફ દોરી ગયા.

“બેટા જલ્દી કર” તેમણે કહ્યું, “બહુ વાર સુધી આપણું હોડકું રહી નહિ શકે.”

“અમને ટેકો આપો !” મિ. મુગરીજ તેમના લાઈફ-જેકેટને મહામુશ્કેલીથી સરખું કરતા બૂમો પાડતા હતા. “પહેલાં આ લોહી નીકળતું નાક અને હવે આ જેકેટ...”

લાઈફ જેકેટ બરાબર પહેરવામાં મારા પિતાએ એમને મદદ કરી અને પછી અમારી પહેલાં બારણામાંથી તેમને ધક્કો માર્યો.

દરિયાઈ જહાજથી થોડે દૂર અમે તરતા હતા ત્યારે પાણીમાં રહેલા બીજા મુસાફરોથી પણ અમે વાકેફ રહેતા હતા. (મિ. મુગરીજ અમારી બાજુમાં પાણી પર જોરજોરથી થપાટી મારતા હતા.) એમાંનો એક એની પાછળ પાછળ જવા ડચ ભાષામાં બૂમો પાડી અમને બોલાવી રહ્યો હતો.

અમે જે ક્ષણે પાણીમાં પડ્યા તે જ વખતે જહાજમાંથી છૂટા કરાયેલા હોડકા તરફ અમે તરતાં તરતાં તે માણસની પાછળ ગયા. પાણીનાં મોજાંઓ ઉપર હાલક-ડોલક થતા તે પીળા રંગના હોડકાને જમીનની જેમ જ હોંશથી વધાવી લીધું.

જહાજમાંથી જે બધા કૂદી પડ્યા હતા તે બધાએ હોડકામાં બેસવાની ગોઠવણ કરી લીધી. અમે કુલ સાત જણ હતા - બિલકુલ ચસોચસ. હજુ તો અમે હોડકાના

પોલાણમાં ગોઠવાતા હતા ત્યાં જ હજી સુધી નાક પકડી બેઠેલા મિ. મુગરીજે બૂમ પાડી : “જુઓ, જુઓ, તે ડૂબી રહ્યું છે !” અને અમે અસહાય બની જોયું તો દરિયાઈ જહાજ ઝડપથી અને ચુપકીદીથી મોજાંઓ તળે અદૃશ્ય થઈ ગયું.

હોડકામાં ઘણું પાણી ભરાઈ ગયું હતું. તરત જ દરેક જણ ડબલાં વડે (તરાપામાં બે-ત્રણ હતા), ટોપીઓ વડે અને હાથ વડે પાણી ઉલેચવાના કામમાં લાગી ગયા. દરિયામાં થોડીક ભરતી હતી તેથી વારંવાર પાણી અંદર આવતું હતું અને અડધું હોડકું પાણીથી ભરાઈ જતું. પરંતુ લગભગ અડધા કલાકમાં તો અમે મોટા બાગનું પાણી બહાર કાઢી નાંખ્યું. એ પછી જ અમે વારા ગોઠવી શક્યા. ગમે તે બે જણ પાણી ઉલેચે અને એ વખતે બીજા આરામ કરી લે, આ કામ માટે મારી પાસેથી કોઈએ અપેક્ષા નહોતી રાખી. ગમે તેમ, પણ હું મારા પિતાની સોલા ટોપીનો ઉપયોગ કરી તેમાં મદદરૂપ બન્યો.

“આપણે ક્યાં છીએ ?” અમારામાંના એક જણે પૂછ્યું.

“ક્યાંકથી ઘણે દૂર” બીજાએ કહ્યું.

“હિંદ મહાસાગરમાં થોડા ટાપુઓ હોવા જ જોઈએ.”

“પરંતુ આપણે એકાદ પર પહોંચીએ તે પહેલાં તો આપણે ઘણા દિવસો દરિયા પર ગાળવા પડશે.”

“દિવસો... કે અઠવાડિયાંઓ પણ” કપ્તાને કહ્યું, “ચાલો, આપણી પાસે જે પુરવઠો છે તે જરા જોઈએ.”

સંકટ સમયે કામ આવે તેવી પૂરતી ખાદ્યસામગ્રી જેવી કે - બિસ્કિટ્સ, સૂકી દ્રાક્ષ, ચોકલેટ (અમે અમારી ચોકલેટ ગુમાવી દીધી હતી) હોડકામાં ભરેલી હતી. વળી એક અઠવાડિયું ચાલે તેટલું પીવાનું પાણી પણ હતું. ફર્સ્ટ એઈડનું બોક્સ પણ હતું. મિ. મુગરીજના નાકને એની જરૂર હતી તેથી તેનો તો તરત જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. બીજા કેટલાકને થોડા ઘા અને ઉઝરડા પડ્યા હતા. બીજા એક જણને માથામાં જોરથી ફટકો પડ્યો હતો તેથી તેણે યાદદાસ્ત ગુમાવી દીધી હોય તેવું લાગતું હતું. એને એમ પણ ખબર નહોતી કે અમે હિંદ મહાસાગરમાં કેવી રીતે હોડકામાં જઈ રહ્યા છીએ. એને તો એમ જ હતું કે બટાવિઆથી થોડે દૂર અમે સમુદ્રપર્વટનની મઝા માણીએ છીએ.

મોજાંઓની વચ્ચે પડતા પોલાણમાં અમારું હોડકું ઊંચું થતું - નીચે પડતું. તેનાથી ટેવાયેલા ન હોવાથી લગભગ દરેક જણને સી-સીકનેસ લાગવા માંડી. કોઈ કશું ખાઈ શક્યું નહિ તેથી એક દિવસની ખાદ્યસામગ્રી બચી ગઈ.

તડકો ખૂબ હતો, જોકે મારા પિતાએ મારું માથું મોટાં ટપકાંવાળા રૂમાલથી ઢાંકી દીધું હતું. પીળાં ટપકાંવાળા બાંધણીના રૂમાલ માટે તેમને વધારે લગાવ હતો અને એમની પાસે બેથી ઓછા રૂમાલ તો ભાગ્યે જ હોય, એટલે એમની પાસે પોતાના માટે પણ એક રૂમાલ હતો. મિ. મુગરીજે દરિયાના પાણીમાં સારી એવી ભીંજાયેલી

16 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

સોલા ટોપીનો ઉપયોગ કર્યો.

સી-સીકનેસમાંથી થોડેઘણે અંશે હું જેવો બહાર આવ્યો કે મને અમારું મૂલ્યવાન સ્ટેમ્પ આલ્બમ યાદ આવ્યું. એટલે બેઠા થઈને એકદમ ભૂમ પાડી : “સ્ટેમ્પ્સ ! ડેડી, સ્ટેમ્પ આલ્બમ લઈ લીધું ?”

અફસોસ સાથે તેમણે માથું હલાવ્યું, “અત્યાર સુધીમાં તો તે દરિયાને તળિયે પહોંચી ગયું હશે.” તેમણે કહ્યું; “પણ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. મારા નાના વોલેટમાં થોડી વિરલ સ્ટેમ્પ્સ રાખી હતી.” અને ખુશ થતા હોય તેમ તેમના ખમીસના ખીસા પર હાથ ફેરવ્યો.

હોડકું આખો દિવસ પાણી પર ચાલતું રહ્યું. કોઈને સ્હેજ પણ ખ્યાલ નહોતો કે એ અમને ક્યાં લઈ જઈ રહ્યું હતું. “કદાચ ગોળ ગોળ ચક્કર મારે છે,” નિરાશ થઈ મિ. મુગરીજે કહ્યું.

હોડકામાં હોકાયંત્ર કે સઢ નહોતાં. જો અમે હલેસાં માર્યા હોત તો પણ તે અમને બહુ દૂર ન લઈ જાત. અમારે અમારી જાતને પ્રવાહના મિજાજને જ સોંપવી પડી. અમે ઇચ્છતા હતા કે અમને તે જમીન તરફ લઈ જશે અથવા કંઈ નહિ તો યે બીજું પસાર થતું વહાણ અમને મળી શકે ત્યાં સુધી તો પહોંચાડશે જ.

વધુ પડતું પાકી ગયેલું ટામેટું હોય તેવો લાલઘૂમ સૂર્ય દરિયામાં ધીરે ધીરે નીચે ઊતરતો આથમી રહ્યો હતો. અમારા પર અંધારાના ઓળા ઊતરી રહ્યા હતા. કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ હતી અને અમને દેખાતું હતું મોજાંની ટોચ પરનું સફેદ ફીણ. મારા પિતાના ખભે માથું ટેકવીને હું આડો પડ્યો અને દૂર દૂર સ્વર્ગમાં ચમકતા તારાઓને જોઈ રહ્યો.

“આજે રાત્રે કદાચ તારો મિત્ર સોનો પણ આકાશ તરફ જોશે અને તું જુએ છે તે જ તારા જોશે,” મારા પિતાએ કહ્યું, “આમ તો દુનિયા બહુ મોટી નથી.”

“બરાબર છે, આપણી આસપાસ ઘણા દરિયા છે” – અંધારામાં મિ. મુગરીજ બોલ્યા.

સોનોને યાદ કરીને મેં મારો હાથ ખીસામાં નાંખ્યો અને નીલમના દરિયાઈ ઘોડાની લીસી સપાટી પર હાથ ફેરવીને ખાત્રી કરી લીધી.

“મારી પાસે હજુ પણ સોનોનો દરિયાઈ ઘોડો છે”, મારા પિતાને તે બતાવતાં મેં કહ્યું.

“સાચવીને રાખ. તે આપણને નસીબદાર બનાવશે.” તેમણે કહ્યું.

“દરિયાઈ ઘોડો નસીબદાર હોય છે ?”

“કોને ખબર ? પરંતુ તેણે તને પ્રેમથી તે આપ્યો હતો અને પ્રેમ એ જ પ્રાર્થના છે. એટલે સાચવીને રાખજે.”

એ રાત્રે હું બહુ ઊંઘી ના શક્યો. મને નથી લાગતું કે બીજા પણ ઊંઘ્યા હોય. કોઈ બહુ બોલ્યું પણ નહિ. અલબત્ત, મિ. મુગરીજ ઠંડા દારૂ અને સલામિ⁵ વિશે કંઈક

બબડતા હતા.

S ઈંટલીનો ખૂબ મસાલેદાર ફૂલમો.

બીજે દિવસે મારી હાલત બહુ ખરાબ નહોતી. તેથી સવારે લગભગ દસ વાગે હું ખૂબ ભૂખ્યો થયો હતો. પણ અમારા નાસ્તામાં બે બિસ્કિટ, ચોકલેટનો એક ટુકડો અને થોડું પીવાનું પાણી – આટલું હતું. આ પણ ગરમીનો જ દિવસ હતો અને અમે બધા બહુ તરસ્યા થયા હતા. પરંતુ અમે બધાએ નક્કી કર્યું હતું કે આપણે ચુસ્તપણે ખાવા-પીવાનું મર્યાદિત રાખીશું.

બે-ત્રણ જણાની હાલત હજુ ખરાબ હતી. પરંતુ બીજા – મિ. મુગરીજ સાથે – બધાની ભૂખ ઊઘડી હતી અને તેઓ હંમેશના મિજાજમાં પાછા આવી ગયા હતા. આપણને કોઈ બચાવી લેશે એવી તકો છે – એ વિષય પર થોડી ચર્ચા પણ થઈ.

“હોડકામાં એકાદ-બે તૂટેલા-ફૂટેલાં રોકેટ પડ્યાં છે ?” મારા પિતાએ પૂછ્યું, “જો કોઈ જહાજ કે હવાઈજહાજ નજરે પડે તો આપણે રોકેટ સળગાવી ‘આપણે અહીં છીએ’ તેની જાણ કરી શકીએ. નહીંતો દૂરથી આપણે કોઈને દેખાઈએ તેવી શક્યતાઓ બહુ ઓછી છે.”

હોડકામાં બધું ફેંદી વાળ્યું પરંતુ રોકેટ મળ્યાં નહિ. “કોઈકે ચોક્કસ છેલ્લા ગાય ફોક્સ ડે વખતે એનો ઉપયોગ કરી લીધો હશે.” મિ. મુગરીજે અભિપ્રાય આપ્યો.

“હોલેન્ડમાં એ લોકો ગાય ફોક્સ ડે ઊજવતા નથી” મારા પિતાએ કહ્યું, “ગાય ફોક્સ અંગ્રેજ હતો.”

“ઓહ,” જરાપણ છોભીલા પડ્યા સિવાય મિ. મુગરીજે કહ્યું, “હું હંમેશ કહું છું કે મહાન વ્યક્તિઓ અંગ્રેજી જ હોય છે. અને આ છોકરડા ગાય ફોક્સે શું કર્યું હતું ?”

“વિધાનસભાને ઉડાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.” મારા પિતાએ કહ્યું.

એ બપોરે અમે પહેલ-વહેલી શાર્ક માછલીઓ જોઈ. કદમાં એ બહુ મોટી હતી. હોડીની આગળ-પાછળ તરતી હોવાને કારણે એમ લાગતું હતું કે હોડીને ધક્કો મારી પાણીમાં ઊંધી વાળી દેશે. થોડીવાર માટે તે દૂર જતી રહી હતી, પરંતુ સાંજે પાછી ફરી.

રાત્રે, મારા પિતાની બાજુમાં હું અર્ધનિદ્રામાં હતો ને મારા ચહેરા પર પાણીનાં ટીપાં પડતાં અનુભવ્યાં. પહેલાં તો મને લાગ્યું કે દરિયાના પાણીનાં શીકરો ઊડે છે, પરંતુ છંટકાવ ચાલુ રહ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે ધીમો ધીમો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો.

“વરસાદ !” બેઠા થઈ મેં બૂમો પાડી, “વરસાદ પડે છે !” દરેક જણ જાગી ગયું અને ડબલાં, ટોપી અથવા બીજા કોઈપણ સાધનમાં પાણી ભેગું કરવાનો બનતો બધો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. મિ. મુગરીજ ખુલ્લું મ્હોં રાખી ચત્તાપાટ સૂઈ ગયાં અને

18 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

સીધું જ વરસાદનું પડતું પાણી પીવા લાગ્યા.

“આ વધારે આના જેવું છે” તેમણે કહ્યું, “દુનિયામાંના સૂર્ય અને રેતી બધું જ તમને મળે. પણ ઈંગ્લેન્ડમાં મને વરસાદનો એક દિવસ આપજો.”

પણ વહેલી સવારે તો વાદળો વિખેરાઈ ગયાં અને આગલા દિવસ કરતાં પણ આજનો દિવસ વધુ ઉકળાટભર્યો હતો. તરત જ સૂર્યના તાપથી અમારી ચામડી રતાશપડતી અને આળી થઈ ગઈ. બપોરે તો મિ. મુગરીજ પણ શાંત હતા. વાતો કરવાની કોઈનામાં શક્તિ નહોતી. થોડીવાર પછી મારા પિતાએ મને કાનમાં કહ્યું, “બેટા, હવાઈજહાજનો અવાજ સંભળાય છે ?”

મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું, અને મોજાંના ઘુઘવાટ ઉપરાંત દૂર દૂર હવાઈ જહાજ ઊડતું હોય એવો અવાજ સાંભળ્યો. પરંતુ તે ખૂબ દૂર હોવું જોઈએ કારણકે અમે એને જોઈ શકતા નહોતા. કદાચ તે સૂર્યની ખૂબ નજીક ઊડતું હતું અને અમારી થાકેલી આંખો માટે આંજી નાંખતો પ્રકાશ ખૂબ તીવ્ર હતો. અથવા તો હવાઈજહાજનો ‘અવાજ’ એ કદાચ અમારી કલ્પના હોય !

જેણે યાદદાસ્ત ગુમાવી હતી તે ડચમેનને લાગ્યું કે તેણે જમીન જોઈ. ક્ષિતિજ તરફ આંગળી બતાવી તેણે કહ્યું, “આ બટાવિઆ છે. હું કહેતો હતો ને કે આપણે દરિયાકિનારાની નજીક છીએ !” બીજા કોઈને કશું ટેખાયું નહિ. એનો અર્થ એ કે મારા પિતા અને હું જ એકલા નહોતા કે જેણે કલ્પનાઓ કરી હોય !

મારા પિતાએ કહ્યું, “આ બતાવે છે કે કશું જ ના હોય તો પણ માણસને જે જોવું હોય છે તે તે જોઈ શકે છે.”

શાર્ક માછલીઓ તો હજુ અમારી સાથે જ હતી. મિ. મુગરીજને તેમના પ્રત્યે અણગમો ઊપજ્યો. એમણે એમનું એક જોડું કાઢીને સૌથી નજીકની શાર્ક તરફ ફેંક્યું, પરંતુ મોટી માછલી તો બૂટને અવગણીને અમારી પાછળ તરવા લાગી.

“હવે જો તમારો પગ પેલા જોડામાં હોત, મિ. મુગરીજ; તો શાર્ક તેને સ્વીકારી લીધો હોત !” મારા પિતાએ રજૂઆત કરી.

“તમારાં જોડાં ફેંકી ના દેશો” કપ્તાને કહ્યું, “આપણે કદાચ વેરાન દરિયાકિનારે ઊતરીશું અને ત્યાંથી માઈલોના માઈલો ચાલવું પડશે.”

તે સાંજે મંદ મંદ પવન લહેરાવા લાગ્યો. અને દરિયાના અસ્થિર પાણીમાં અમારું હોડકું વધારે ઝડપથી ચાલવા લાગ્યું.

“છેવટે આપણે આગળ વધી રહ્યા છીએ ખરા.” કપ્તાને કહ્યું.

“ગોળ ગોળ.” મિ. મુગરીજે કહ્યું.

પરંતુ પવનની લહેરો તાજગીદાયક હતી. તેણે ગરમીથી તતડતાં અમારાં અંગોને ઠંડક કરી અને એથી અમને થોડી ઊંઘ પણ આવી. અડધી રાતે બહુ જ ભૂખ લાગવાથી હું ઊઠી ગયો.

“તને સારું છે ને ?” મારા પિતા જાગતા જ હોવાથી પૂછ્યું.

“ભૂખ લાગી છે.” મેં કહ્યું.

“તારે શું ખાવું છે ?”

“નારંગીઓ !”

તે હસ્યા. “અહીં હોડકામાં નારંગી નથી. પણ તારે માટે મેં મારો ચોકલેટનો ટુકડો રાખ્યો છે અને જો તરસ લાગી હોય તો થોડું પાણી છે.”

લાંબા સમય સુધી ટકી રહે તેટલા માટે મેં ચોકલેટને ઘણી વાર સુધી મોંમાં ચગળ્યા કરી. પછી એક-બે ઘૂંટડા પાણી પીધું.

“તમને ભૂખ નથી લાગી ?” મેં પૂછ્યું.

“ભૂખ્યા વરુ જેવી ! આખી ટર્કી ખાઈ શકું એટલી ! જ્યારે આપણે મુંબઈ કે મદ્રાસ કે કોલમ્બો અથવા તો ક્યાંય પણ ઊતરીશું ત્યાં શહેરની શ્રેષ્ઠ હોટલમાં જઈશું અને ખાઈશું... કંઈ ખાઈશું... !”

“ભાંગેલા વહાણના નાવિકોની જેમ !” મેં કહ્યું.

“બિલકુલ બરાબર.”

“ડેડી, તમને લાગે છે કે આપણે ક્યારેય જમીન પર ઊતરી શકીશું ?”

“મને ખાતરી છે. તને બીક નથી લાગી ને ?”

“ના. અને તમે મારી સાથે છો ત્યાં સુધી તો નહિ જ.”

બીજે દિવસે સવારે સીગલ્સ જોઈ અમે બધા-ખૂબ આનંદમાં આવી ગયા. જમીન હવે બહુ દૂર નહોતી એની એ ખાત્રીપૂર્વકની નિશાની હતી. પરંતુ ત્રીસથી ચાલીસ માઈલનું અંતર કાપતાં આ હોડીને દિવસો લાગશે. હોડીની ઉપર પક્ષીઓ કલબલાટ કરતાં ગોળ ગોળ ઘૂમરાતાં હતાં. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત પછી પવનના, દરિયાના અને અમારા પોતાના કંટાળેલા અવાજો સિવાયનો આ પહેલો (પરિચિત) અવાજ સાંભળ્યો.

શાર્ક અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. તે પણ અમારો ઉત્સાહ વધારનારું એક પરિબળ હતું. પાણી ઉપર દેખાતા તૈલી પદાર્થો આ માછલીઓને ગમ્યા નહિ. પરંતુ તે વખતે તો સીગલ્સ અમને છોડી ગયા હતા એટલે અમને બધાને બીક લાગી કે અમે જમીનથી દૂર જઈ રહ્યા છીએ કે શું ?

“ગોળ ગોળ” મિ. મુગરીજ વારંવાર બોલવા લાગ્યા, “ગોળ, ગોળ.”

દરિયા પર બીજું અઠવાડિયું ગાળવું પડે તો પણ પૂરતી થઈ રહે તેટલી ખાદ્યસામગ્રી તથા પાણી અમારી પાસે હતા. પરંતુ અમારામાંથી એક પણ જણ ‘કદાચ બીજું અઠવાડિયું દરિયામાં પસાર કરવું પડે’ એમ વિચારવા પણ તૈયાર નહોતો.

સૂર્ય અગ્નિગોળા જેવો ધખી રહ્યો હતો. અમારી તરસ છીપાવવા જેટલો પાણીનો પુરવઠો અમારી પાસે પૂરતો નહોતો. બપોર થતાંમાં તો અમારી આશા અને હિંમત બંને ખૂટી ગયાં.

મારા પિતાના મોંમાં તેમનો હુક્કો હતો. એમની પાસે તમાકુપત્તી નહોતી પરંતુ

20 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

ખાલી હુક્કો દાંત વચ્ચે દબાવી રાખવો તેમને ગમતું. તે કહેતા કે આમ કરવાથી મ્હોં બહુ જ સુક્કું પડી જતાં અટકે છે.

શાર્ક માછલીઓ ફરીથી આવી.

મિ. મુગરીજે તેમનું બીજું જોડું કાઢ્યું અને શાર્ક તરફ ફેંક્યું.

“સુંદર ભીના ઈંગ્લિશ સમર જેવું બીજું કશું જ નહિ,” તે ગણગણ્યા.

મારા પિતાનો મોટો હાથરૂમાલ મારા મ્હોં પર ઢાંકીને હોડકાના પોલાણમાં હું ઊંઘી ગયો. રૂમાલ પરનાં પીળાં ટપકાં જાણે પ્રચંડ, ગોળ ગોળ ફરતા સૂર્ય જેવાં મોટાં લાગ્યાં.

જ્યારે હું જાગ્યો ત્યારે મેં અમારા પર ઝળૂંબતા મોટા પડછાયાને જોયો. પહેલાં મને લાગ્યું કે એ વાદળ હતું. પરંતુ પડછાયો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ બદલાતો જતો હતો. મારા પિતાએ મારા ચહેરા પરથી હાથરૂમાલ લઈ લીધો અને કહ્યું, “હવે, તું ઊઠી શકે છે. આપણે હવે ઘેર પહોંચીશું અને કોરા થઈ જઈશું.”

અમારી બાજુમાં જ માછીમારની હોડી હતી અને એના પહોળા, ફરફરતા સઢનો પડછાયો અમારા પર પડતો હતો. તામ્રવર્ણા, હસતા, ગુસપુસ કરતા કેટલાક માછીમારો – બર્મીસ હતા એમ પછીથી ખબર પડી – તેમની હોડીના તૂતક પરથી અમને તાકીને જોઈ રહ્યા હતા.

થોડા દિવસ પછી હું ને મારા પિતા મુંબઈમાં હતા.

મારા પિતાએ કેટલીક વિરલ સ્ટેમ્પ્સ હજાર કરતાંયે વધારે રૂપિયામાં વેચી દીધી હતી. તેથી અમે સારી હોટલમાં રહી શક્યા. મિ. મુગરીજ ઈંગ્લેન્ડ પાછા ગયા હતા. પછીથી એમના તરફથી અમને એક પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું હતું. તે લખતા હતા કે ઈંગ્લિશ રેઈન અદ્ભુત હતો !

“અને આપણું શું ?” મેં પૂછ્યું, “આપણે ઈંગ્લેન્ડ પાછા નથી જવાના ?”

“હમણાં નહિ”, મારા પિતાએ કહ્યું, “યુદ્ધ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી તારે સીમલાની શાળાના છાત્રાલયમાં રહેવાનું થશે.”

“પણ શા માટે હું, તમને છોડીને જઈ ?” મેં પૂછ્યું.

“કારણ કે મેં આર.એ.એફ.માં નોકરી લીધી છે. પણ તું ચિંતા ના કરીશ. મારી નિમણૂંક દિલ્હીમાં થવાની છે તેથી ક્યારેક ક્યારેક હું તને ત્યાં મળવા આવી શકીશ.”

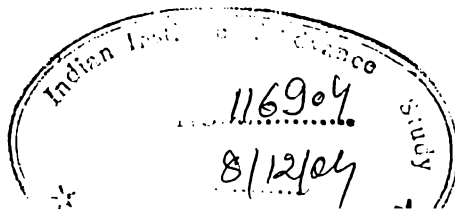
એક અઠવાડિયા પછી ઊભી કરાડવાળા પહાડી રસ્તા પર ઠક્ ઠક્ ચાલતી સીમલા જતી નાની ટ્રેઈનમાં હું બેઠો હતો. ડબ્બામાં કેટલાક ભારતીય, એંગ્લો ઇન્ડિયન અને અંગ્રેજ છોકરાઓ એકબીજા પર ગોઠમડાં ખાતાં બેઠા હતા. હું એ બધાંથી ખાસ્સો અલગ પડી જતો હતો, જાણે કે એમના તોફાન-મસ્તી માટે હું મોટો ના પડતો હોઉં ! પરંતુ હું નારાજ નહોતો. મને ખબર હતી કે થોડા જ વખતમાં મારા પિતા મને મળવા આવવાના હતા. તેમણે મને વચન આપ્યું હતું કે જેવો તેમને પહેલા મહિનાનો પગાર

મળશે કે તે મારા માટે કેટલીક ચોપડીઓ, એક જોડ સ્ટેટિંગ બૂટ તથા એક ક્રિકેટ-બેટ લઈ આવશે.

તે દરમિયાન મારી પાસે સોનોએ આપેલો નીલમનો દરિયાઈ ઘોડો તો હતો જ.

અને આજે પણ તે મારી પાસે છે.

•

ખૂંધો ભિખારી

જે માણસને રસ્તા ઉપર સૌથી વધારે મળું છું તે વૃદ્ધ ગણપત છે. તે ખૂંધો ભિખારી છે. મારા ઓરડાની નીચે, રસ્તા ઉપર સમય પસાર કરતો તે દરરોજ સવારે ખોડંગાતો ખોડંગાતો આંટા-ફેરા મારે છે અને એકાએક કોઈ બેધ્યાન રાહદારી કે દુકાનદારની સામે પ્રગટ થાય છે. ગણપતથી બચવું મુશ્કેલ કારણ કે ખૂંધો હોવા છતાં તે ઘણો મોભાદાર છે. તેને લાંબી, સફેદ દાઢી અને પ્રભાવક આંખો છે. તેની અવાજ વજનદાર અને ઘૂંટાયેલો છે. એટલે જ કદાચ લોકો કહે છે કે એક વખત તે નટ હતો.

લોકો તો એની ઘણી વાતો કરે છે, એક અફવા એવી છે કે એક વખતનો એ પૈસાદાર વકીલ હતો અને એને યુરોપિયન પત્ની હતી. લકવાના હુમલાથી એની કારકિર્દીનો અંત આવ્યો અને છેવટે એની પત્ની પણ એને છોડી ગઈ. મને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે છૂપા વેશમાં એ સી.આઈ.ડી.નો માણસ છે. અને આ અફવાની શરૂઆત કદાચ ગણપતથી જ થઈ હશે.

એની સાચી જીવનકહાણી સાંભળવા હું આતુર હતો કારણ કે મને લાગ્યું હતું કે પોતાની મરજીથી તે ભિખારી નહોતો બન્યો. એની અને એના ધંધાના લોકો વચ્ચે બહુ જ ઓછું સામ્ય હતું. તેનું અંગ્રેજી સારું હતું અને શેક્સપિયરના ફકરા મોઢે બોલી જતો હતો. એ ફાંકડું હિન્દી બોલતો. તે ક્યારેય પૈસાની સીધી માંગણી નહોતો કરતો. પરંતુ હવામાન કે માનવજાતિથી જન્મજાત કૃપણતા વિશે વાતો કાઢીને તમને અંદર એવા સંડોવે કે છેવટે તમે એના હાથમાં પૈસા સરકાવો.

“જો, ગણપત” એક દિવસ મેં કહ્યું, “મેં તારે વિશે ઘણી બધી વાતો સાંભળી છે. અને એમાં કઈ સાચી છે તેની મને ખબર નથી. તું ભિખારી કેવી રીતે બન્યો અને તને ખૂંધ કેવી રીતે નીકળી ?”

“એ બહુ લાંબી વાત છે” મેં એનામાં રસ બતાવ્યો એટલે ખુશ થઈ તેણે કહ્યું, “મને શંકા છે કે તમે માનશો કે કેમ ? ઉપરાંત, હું કંઈ બધાંને મોકળાશથી કહેતો ફરતો નથી.”

મારી ક્ષુધા વધારવાનો એનો હેતુ સિદ્ધ થયો. કારણ કે મેં તરત જ કહ્યું, “જો તારી વાત મને કરીશ તો તને રૂપિયો મળશે.”

મારી દરખાસ્ત સ્વીકારતો હોય તેમ તેણે તેની દાઢી પર હાથ ફેરવ્યો.

“બહુ સરસ” ઊભા પગે બેસતા તેણે કહ્યું અને હું દીવાલને અઢેલીને બેઠો. “પરંતુ આ બનાવ વીસ વર્ષથી પણ પહેલાં બનેલો છે. એટલે બધી વિગતો બહુ ઝીણવટથી યાદ આવશે એવી આશા ના રાખશો.”

“એ દિવસોમાં....” ગણપતે કહ્યું, “હું તંદુરસ્ત યુવાન હતો. મારે પત્ની અને એક નાની દીકરી હતી. મારી પાસે થોડા એકર જમીન હતી અને જોકે અમે બહુ પૈસાદાર નહોતા, તેમ ગરીબ પણ નહોતા. પાંચ માઈલ દૂર બજારમાં જ્યારે હું મારો માલ લઈને જઈ ત્યારે ગાડું જોડતો અને ગામડાના ધૂળિયે રસ્તે હાંકી જતો અને ક્યારેક તો મોડી રાતે ઘેર પાછો ફરતો.

“દરરોજ રાત્રે હું એક પીપળાના વૃક્ષ પાસેથી પસાર થતો. એવું કહેવાતું કે તેમાં ભૂત રહેતું હતું. ખરેખર તો હું ભૂત-ભૂતમાં માનતો નહોતો અને મેં ક્યારેય જોયું પણ નહોતું. પરંતુ મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે એનું નામ બિપિન હતું અને બહુ વખત પહેલાં તેને આ પીપળાની ડાળીએ ડાકુઓની એક ટોળીએ લટકાવી દીધી હતી. ત્યારથી એનું ભૂત આ જાડમાં રહેતું અને ડાકુ જેવો કોઈ પણ માણસ દેખાય કે તેના પર ઓચિંતો હુમલો કરતું અને ખૂબ માર મારતું. મને લાગે છે એક ખાસ સફળ ધંધાના સોદા પછી હું જરા ગુનાઈત દેખાતો હોઈશ, કારણ કે એક રાત્રે બિપિને મારા પર હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. એ જાડ પરથી કૂદીને, મારા બળદોને અટકાવતો રસ્તાની વચમાં ઊભો રહ્યો.

તેણે ભૂમ પાડી, “એ...ઈ, ગાડા પરથી નીચે ઊતર, હું તને ખોખરો કરીને આ જાડ પર લટકાવી દેવા માંગું છું.”

“એ ખરું કે હું એકદમ બી ગયો હતો. પણ હિંમતથી કામ લેવાનું મેં નક્કી કર્યું. “હું ગાડા પરથી નીચે નહિ ઊતરું. તારે ચઢવું હોય તો જાતે ચઢ.”

“હં...અ...ભાયડો ખરો.” બિપિને કહ્યું અને મારી બાજુમાં કૂદકો મારી બેસી ગયો. “તને લટકાવી નહિ દેવા માટે શું કારણ હશે, કહે જોઈ ?”

“હું ડાકુ નથી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“પણ તું ભવિષ્યમાં ડાકુ થાય એવો દેખાય છે એટલે સરખું જ છે.”

“હું એક ગરીબ માણસ છું અને મારે પત્ની અને એક દીકરીનું પોષણ કરવાનું છે.”

“તારે ‘ગરીબ હોવાનું’ કોઈ કારણ નથી.” બિપિને ગુસ્સાથી કહ્યું.

“સારું, જો તારામાં શક્તિ હોય તો મને પૈસાદાર બનાવી દે.”

“તને નથી લાગતું કે હું તે કરી શકું ? તને પૈસાદાર કરવા તું મને પડકાર ફેંકે છે ?”

“હા, જરૂર” મેં કહ્યું, “મને પૈસાદાર કરવા તને પડકાર ફેંકું છું.”

“તો પછી ગાડું હાંક” બિપિને મોટેથી કહ્યું, “હું તારી સાથે ઘેર આવું છું.”

અને પછી મારી બાજુમાં બેઠેલા બિપિન સાથે મેં ગામ તરફ ગાડું હાંકવા માંડ્યું.

“મેં એવું ગોઠવ્યું છે કે કોઈ મને જોઈ નહિ શકે.” બિપિને કહ્યું, “અને બીજી વાત... દરરોજ રાત્રે હું તારી બાજુમાં જ સૂઈ જઈશ અને કોઈને તેની જાણ ન થવી જોઈએ. જો તું કોઈને પણ મારી હાજરીની વાત કરીશ તો તારું ગળું દાબી દેતાં મને વાર નહિ લાગે.”

“ચિંતાની જરૂર નથી” મેં કહ્યું, “હું કોઈને કહીશ નહિ.”

“સરસ. તારી સાથે રહેવાની રાહ જોઉં છું. પેલા પીપળાના ઝાડ પર એકલું એકલું લાગતું હતું.”

અને આમ બિપિન મારી સાથે રહેવા આવ્યો અને દરરોજ રાત્રે તે મારી બાજુમાં સૂઈ જતો. અમને બંનેને બહુ સારું ગોઠી ગયું હતું. તેણે એનું વચન પાળ્યું અને બધી બાજુએથી પૈસા આવવા લાગ્યા. હું વધારે જમીન અને ઢોર-ઢાંખર ખરીદી શકું એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યો. કોઈને અમારા સંબંધની ખબર નહોતી એટલે સ્વાભાવિક હતું કે મારા મિત્રો અને સંબંધીઓ પણ નવાઈ પામતાં કે આ પૈસા ક્યાંથી આવે છે ? એ જ વખતે મારી પત્ની રાત્રે એની સાથે સૂવાની મારી અનિચ્છાને કારણે થોડી બેચેન બની ગઈ હતી. ભૂતની સાથે એક જ પથારીમાં હું તેને સારી રીતે સુવાડી શકું નહિ અને પાછો બિપિન પણ મારી નજીક સૂવા ખાસ આગ્રહી હતો, પહેલાં મેં મારી પત્નીને કહ્યું કે મારી તબિયત સારી નથી એટલે હું વરંડામાં સૂઈશ. પછીથી તેને કહ્યું કે આપણી ગાયોની પાછળ કોઈક પડ્યું છે એટલે રાત્રે મારે તેમનું ધ્યાન રાખવું પડશે. તેથી બિપિન અને હું વાડામાં સૂઈ જવા માંડ્યા.

“મારી બેવફાઈની શંકા કરતી મારી પત્ની રાત્રે ઘણીવાર મારી જાસૂસી કરતી પરંતુ ગાયોની વચ્ચે હંમેશાં મને એકલાને જ સૂતેલો તે જોતી. મારા વિચિત્ર વર્તનને સમજી ન શકવાથી આ વાત તેણે તેના કુટુંબમાં કરી અને બીજે દિવસે તો મારાં સાસરિયાં આનો ખુલાસો માંગતાં મારે દરવાજે આવી ગયાં.

‘એ જ વખતે મારાં પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓ પણ મારી ઝડપથી વધતી મિલકત માટે આગ્રહપૂર્વક ખુલાસો માંગવા માંડ્યાં. કાકાઓ, કાકીઓ અને દૂરનાં પિતરાઈઓ જાણે કે દેશના ખૂણે ખૂણેથી ઊમટી પડ્યાં. તેઓને જાણવું હતું કે પૈસા ક્યાંથી આવે છે અને એમાંથી થોડોક ભાગ તેમને મળે તેવી પણ આશા રાખતાં હતાં.

“તમારે મને મારી નાંખવો છે ? મારી ધીરજ ખૂટી જતાં મેં કહ્યું “મેં આ બાબતે મૂંઝા રહેવાના સોગંદ લીધા છે. હું તમને મારી મિલકત ક્યાંથી આવે છે તે કહીશ તો મારે મારા મૃત્યુના પરવાના પર સહી કરવા જેવું થશે.”

‘પણ આ મારો પાંગળો બચાવ ગણી તેમણે મને હસી કાઢ્યો. એમને શંકા થઈ કે બધી મિલકત હું જ રાખવા માંગું છું. મારી પત્નીનાં સગાંઓને વહેમ આવ્યો કે મેં બીજી સ્ત્રી રાખી છે. છેવટે તેમની માંગણીઓ અને સવાલોથી એટલો બધો કંટાળી ગયો કે એક નબળી કાણે સાચી વાત ભરડી નાંખી.

તેમણે તે સાચું માન્યું નહિ. (કોણ માને ?) પણ તેથી તેમને કંઈક વિચારવાનો અને વાતો કરવાનો વિષય મળી ગયો. અને થોડા દિવસ મને શાંતિથી જીવવા દીધો.

પરંતુ તે જ રાત્રે બિપિન મારી સાથે સૂવા ના આવ્યો. ગાયોની સાથે હું એકલો જ રહ્યો. બીજી રાત્રે પણ તે ન આવ્યો ત્યારે મને બીક લાગવા માંડી કે જ્યારે હું ઊંઘી ગયો હોઈશ ત્યારે તે મારું ગળું દબાવી દેશે. મને ખરેખર લાગ્યું કે મારા સદ્ભાગ્યનો અંત આવ્યો હતો અને હું મારા ઘરમાં પાછો સૂવા માંડ્યો.

‘ફરીવાર જ્યારે હાટમાંથી હું મારે ઘેર ગાડું લઈ આવતો હતો ત્યારે બિપિને પીપળાના ઝાડ પરથી ફૂદકો માર્યો.

“દગ્ગાખોર”, બળદોને રોકીને તેણે બૂમ પાડી. “તને જોઈતું મેં બધું જ તને આપ્યું, છતાં તેં દગ્ગો દીધો !”

“મને માફ કર” મેં કહ્યું, “પરંતુ એક ભૂત તરીકે તને સમજ નહીં પડે કે મનુષ્યોનાં સગાં-સંબંધીઓ કેવાં હોય છે ! તને લાગે તો જરૂરથી તું મને પીપળાના ઝાડ પર લટકાવી શકે છે.”

“ના, હું તને મારી નહિ શકું.” તેણે કહ્યું, “ઘણા સમયથી આપણે મિત્રો છીએ. પણ મારે તને સજા તો કરવી જ પડશે.”

એક મજબૂત લાકડી લઈ હું બેવડો વળી જઈ ત્યાં સુધી મારી પીઠ પર ત્રણ વાર ફટકારી.

“તે પછી”, ગણપતે સમાપ્તિ કરતાં કહ્યું, “હું સીધો ઊભો ન થઈ શક્યો. અને વીસ વર્ષથી હું આમ ખૂંધો રહ્યો છું. મારી પત્નીએ મને છોડી દીધો અને એના પિયરમાં રહેવા પાછી ચાલી ગઈ. ખેતરોમાં હવે હું કામ કરી શકતો નથી. મેં મારું ગામ છોડી દીધું અને આજીવિકા માટે ભીખ માંગતો એક શહેરથી બીજે શહેર ભટકવા લાગ્યો. એ રીતે હું અહીં આવ્યો. આ ગામના લોકો બીજી જગ્યા કરતાં વધારે ઉદાર લાગે છે.”

ખૂબ લોભામણ સ્મિત સાથે તેણે મારી સામે જોયું અને એને આપવાના રૂપિયાની રાહ જોવા લાગ્યો.

“એવી અપેક્ષા ના રાખતો કે તારી વાર્તા મેં માની લીધી છે.” મેં કહ્યું, “પણ વાત ઉપજાવી કાઢવાની તારી કુશળતા માટે તું સાચેસાચ રૂપિયાનો અધિકારી છે.”

“ના, ના” પાછા ખસતાં અને નારાજ થવાના ઢોંગ કરતાં ગણપતે કહ્યું, “તમે મારી વાત માનતા ના હો તો રૂપિયો રહેવા દો.”

છેવટે આગ્રહપૂર્વક મારે તેના હાથમાં રૂપિયાની નોટ મૂકવી પડી. પછી લંગડાનો લંગડાતો તે બજાર તરફ ગયો. મને ખાત્રી હતી કે આ વાત તેણે ઉપજાવી કાઢી હતી. પણ કશું ખાત્રીપૂર્વક કહેવાય નહિ. બિપિન માટે કદાચ સાચું હોઈ શકે પણ એને રૂપિયો આપવામાં મેં હોશિયારી વાપરી હતી કારણ કે કદાચ, તે સી.આઈ.ડી.નો માણસ પણ હોઈ શકે.

26 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

ખૂંધા ભિખારીની કેટલીક શિખામણો :

‘સ્ત્રીને કોઈની પણ, કોઈપણ વસ્તુની ઈર્ષ્યા થાય છે’ ગણપત નિશ્ચયપૂર્વક કહેતો,
“ભૂતની પણ.”

✱

“તમારે બધા પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ,” ખૂંધા ભિખારીએ કહ્યું.
“દુશ્મન પ્રત્યે પણ ?” મેં પૂછ્યું.
“દુશ્મન પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો મુશ્કેલ છે. દુશ્મન ન હોવા એ વધારે સારું છે.”

✱

પીપળાના વૃક્ષ નીચે ‘સાધના’ કરતા એક નાગાબાવાનું અમે નિરીક્ષણ કરતા હતાં.

“આપણા કરતાં એ ઊંચો આત્મા છે” મેં કહ્યું, “તેણે બધી ઈચ્છાઓને જીતી લીધી છે. ગણપત, આપણે એવા ન બની શકીએ ?”

“એવું માને છે ? સારું, જોઈએ...” અને બાવાજીની નજીક જઈ તેણે કહ્યું, “બાવાજી, તમે કરો છો તેવું ધ્યાન કરતાં અમને શિખવાડશો ?”

“હા, હું શિખવાડીશ,” બાવાએ તરત કહ્યું, “એક પાઠના માત્ર પચાસ રૂપિયા થશે.”

“જોયું ?” મારી તરફ ફરતાં ગણપતે કહ્યું, “એની સાધના પાછળ પણ કોઈ ચોક્કસ હેતુ-ઈચ્છા રહેલી છે. ફરી કોઈવાર તું મારી સલાહ માંગીશ તો હું પણ ફી લેવાનું યાદ રાખીશ.”

✱

ગણપત ખૂંધો કહેતો કે દુનિયાની બધી જ મુસીબતોનો એક મોટો ઢગલો કરવામાં આવે અને દરેક જણને એક એક મુસીબત પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવે તો આપણે આપણી જૂની મુસીબતને પસંદ કરી તેનો અંત આણવો જોઈએ.

✱

બીજા જે નહોતા જોતા તે રોજબરોજની સામાન્ય બાબતોમાં પણ તે કંઈક વિશેષતા

જોતો. દા.ત. સાપ. તેણે મને માત્ર સાપ જોતાં જ નહિ પરંતુ સાપ જે રસ્તો પસંદ કરે છે તે અને તેના ગતિના સૌંદર્યને જોતાં પણ શીખવ્યું - બંને સાપની પ્રકૃતિ અને રસ્તાની પ્રકૃતિ. મને તેણે તે સાપ થવાનું શીખવ્યું - પછી ભલેને રસ્તા પરથી માત્ર એના પસાર થવા જેટલો જ સમયગાળો હોય !

*

“મેં તને મારી પાર્ટીમાં બોલાવ્યો હતો, પરંતુ તું આવ્યો નહિ,” મેં ફરિયાદ કરી.

“તમે મને બોલાવ્યો તે જ અગત્યનું છે. હું ના આવ્યો તેથી શું ફેર પડે ? તમે તમારા ચૈસાદાર મિત્રોની સાથે હું પાર્ટીમાં જોડાઉં એમ ઇચ્છતા હતા. તે જ્ઞાને તો મારામાં જીવન જીવવા માટેનું જોમ રેડ્યું.”

આ જિંદગીમાં આપણી બધી જ ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે, પણ એ શરતે કે આપણને અપેક્ષિત બધું જ સુખ તે ન પણ આપે.

*

ભારતમાં કોઈપણ બાબતમાં વિલંબ થાય એથી વ્યાકુળ થવાની જરૂર નથી; વિલંબો તો ભૂલ્યા વિના નિયમિતપણે આવે છે.

*

તેની પ્રિય કહેવત :

હાથ મારવો હોય તો મોટામાં જ મારવો.

*

જે ભણ્યા ના હોય અથવા તો બહુ જ થોડું ભણ્યા હોય તેમની અજ્ઞાનતાને માફ કરી શકાય; પરંતુ કોલેજમાં ભણતી વ્યક્તિના અજ્ઞાનને માફ ન કરી શકાય. છતાં તે ઘણી સામાન્ય બાબત છે.

28 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

*

લોકશાહીની સફળતા માટે પહેલી જરૂરિયાત એ છે કે મોટાભાગના લોકો પ્રામાણિક હોવા જોઈએ.

*

નિત્શે ખોટા હતા : ઘટનાઓ નહિ પરંતુ આનંદ અસ્તિત્વને ટકાવી રાખનાર બળ છે.

આખો વખત દુઃખી રહેતું અઘરું છે. માનવસ્વભાવને એ મંજૂર નથી. અરે, જ્યારે મૃત્યુ પામેલાં આપણાં સ્વજનોને દાહ દેતાં કે દાટતાં હોઈએ છીએ ત્યારે પણ પછી આખા દિવસમાં શું ખાઈશું અને શું પીશું એનો વિચાર કરતાં હોઈએ છીએ.

*

તક આપણને કંઈક આપે છે, છીનવી લે છે અને ફરીથી ઉપલબ્ધ કરી આપે છે.

*

પહેલાં મેં બહુ મુસાફરી કરી હતી (ગણપત કહેતો.) હજુ પણ તે ચાલુ રાખી શકો છો છતાં તમે ક્યાંય પહોંચતા નથી. તમે ક્યાંય પણ જાવ કે કશુંક પણ કરો; મોટાભાગનું તમે માનસિક જીવન જીવો છો. એ નાનકડા ઓરડામાંથી બહાર નીકળવાની કોઈ છટકબારી નથી !

•

અંછૂત

બારણામાં લગાવેલી ખસની ટકી પર ઝાડુ વાળનાર છોકરો પાણી છાંટતો તેથી થોડીકવાર માટે હવા ઠંડી રહેતી.

હું પલંગની ધાર પર, ખુલ્લી બારીમાંથી ધૂળિયા અને ભરબપોરના તાપમાં ચળકતા રસ્તાને જોતો વિચારમાં બેઠો હતો. એવામાં એક મોટર પસાર થઈ અને ધૂળનું વાદળ ઊંચે ચઢ્યું.

મારા પિતા મેલેરિયાને કારણે ઇસ્પિતાલમાં દાખલ થયેલા હતા ત્યારે રસ્તાની સામી બાજુ રહેતાં મારા પડોશીઓએ મારી સંભાળ રાખવાની હતી. આમ તો મારે એ લોકોની સાથે રહેવાનું હતું, તેમની સાથે સૂઈ જવાનું હતું; પણ જમવાના સમય સિવાય હું તે લોકોથી દૂર જ રહેતો. મને એ ગમતા નહિ અને એમને હું ગમતો નહિ.

ગામના પાદરે આવેલા લાલ ઈંટોના બંગલામાં એક અઠવાડિયાથી પણ વધારે હું એકલો રહેવાનો હતો. તે ગામ પાછું જંગલની ધારે આવેલું હતું. તે ઝાડુવાળો છોકરો રાત્રે રસોડામાં સૂવાનો હતો અને મારું ધ્યાન રાખવાનો હતો. તેના સિવાય મારે કોઈ જ સાથ નહોતો. પડોશીનાં છોકરાં હતાં પણ મને તેઓ ગમતાં નહિ અને હું તેમને ગમતો નહિ.

તેમની મા કહેતી, “ઝાડુવાળો ગંદો છે તેથી તેની સાથે રમતો નહિ. તેને અડકીશ પણ નહિ. યાદ રાખ, તે તારો નોકર છે. તેથી તારે મારા ઘેર આવી મારા છોકરાઓ સાથે જ રમવું.”

જેમ તે હરિજન છોકરા સાથે રમવાની મારી ઇચ્છા નહોતી તેમ તેમના છોકરાઓ સાથે રમવાની પણ મારી ઇચ્છા નહોતી. આખું અઠવાડિયું હું તો મારા પલંગ પર બેસી મારા પિતાની ઘેર આવવાની રાહ જોવાનો હતો.

ઝાડુવાળો... બિચ્ચારો, આખો દિવસ ઘર અને પાણીની ટાંકીની વચમાં નિખાલસ હાસ્ય વેરતો આવ-જા કરતો. તે વખતે એના ઢીંચણે અથડાતી ડોલનો ખખડાટ થતો. હું તેની સામે ભવાં ચઢાવતો.

તે લગભગ મારી ઉંમરનો - દસ વર્ષનો હતો. તેને માથે ટૂંકા કાપેલા વાળ હતા. ખૂબ જ સફેદ દાંત હતા. પગ, હાથ, ચહેરા પર મેલ જામેલો હતો અને પહેરવામાં

30 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

માત્ર ખાખી ચઢી હતી. બાકીનું શરીર ઉઘાડું હતું અને તપીને ગાઢા કથ્યાઈ રંગનું બની ગયું હતું.

પાણીની ટાંકી પાસે જતાં દરેક વખતે તે નહાતો તથા માથાથી પાની સુધી પાણીથી નીતરતો અને ચળકતો પાછો ફરતો.

હું પરસેવાથી નીતરતો.

માળી, ભિસ્તી, રસોઈયા, આયાઓ, ઝાડુવાળા અને તેમનાં છોકરાં જ્યાં ભેગાં થયાં હોય તેવી પાણીની ટાંકી આગળ નહાવું મારા સામાજિક મોભાને ન છાજે તેવું ગણાતું.

હું 'સાહેબ'નો દીકરો હતો તેથી રિવાજ પ્રમાણે હું નોકરોના છોકરાઓ સાથે રમી શકતો નહોતો.

પરંતુ મેં એ પણ નક્કી કર્યું હતું કે હું બીજા સાહેબોના છોકરાઓ સાથે પણ નહિ રમું કારણ કે મને તેઓ ગમતા નહિ અને એમને હું ગમતો નહિ.

એકવાર બારીના કાચ આગળ ગણગણતી માખીઓ, છાપરાની સાકટી ઉપર સરકતી ગરોળીઓ તથા તાપમાં બળીને ભક થઈ ગયેલી ફૂલોની પાંદડીઓ આમતેમ ઉડાડતા પવનને જોતો હું બેઠો હતો.

ઝાડુવાળો છોકરો મારી સામે હસ્યો અને રમતમાં મને સલામ કરી. મેં તેની નજરને ટાળતાં કહ્યું,

“જતો રહે.”

તે રસોડામાં જતો રહ્યો.

હું ઊંચો અને ઓરડાની સામી બાજુ જઈ હેટસ્ટેન્ડ ઉપરથી ટોપો લીધો.

એક કાનખજૂરો દીવાલ પરથી ઊતરી ભોંય પર સરકવા લાગ્યો.

મેં ચીસ પાડી અને મદદ માટે બૂમ પાડતો પલંગ પર કૂદકો મારી ચઢી ગયો.

ઝાડુવાળો છોકરો એકદમ ઓરડામાં ધસી આવ્યો. તેણે મને પલંગ પર જોયો અને કાનખજૂરાને ભોંય પર. તેથી તેણે છાજલી ઉપરથી એક મોટી ચોપડી લઈ, ચીતરી ઉપજાવે તેવા આ જંતુ પર છુટ્ટો ઘા કર્યો.

હું મારા પલંગ પર ભય અને ક્ષોભથી ધૂંજતો ઊભો રહ્યો.

પેલો છોકરો તેના દાંત દેખાડતો મારી સામે હસ્યો. હું શરમાઈ ગયો અને કહ્યું, “બહાર જતો રહે.”

હું ટોપો કે ટોપાના સ્ટેન્ડને અડકી ના શક્યો કે ના તેની નજીક જઈ શક્યો. હું પલંગ પર બેઠો અને મારા પિતા જલ્દી ઘેર આવે તેની રાહ જોવા લાગ્યો.

એક મચ્છર મારી બહુ જ નજીકથી પસાર થયો અને કાનમાં ગણગણાટ કરતો ગયો. મેં તેને મુઠ્ઠીમાં પકડવા અધકચરો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે છટકી ગયો અને ડ્રેસિંગ ટેબલની પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

મને વિચાર આવ્યો કે તે મચ્છરે મારા પિતાને મેલેરિયા આપ્યો; હવે તે મને

મેલેરિયા આપવા પ્રયત્ન કરે છે !

પડોશમાં રહેતી સ્ત્રી આંગણામાં આવી અને બહારથી આણું સ્મિત કર્યું. મેં પણ તેની તરફ નજર કરી.

ઝડુવાળો છોકરો ડોલ લઈને ત્યાંથી પસાર થયો અને તેણે મારી સામે દાંત કાઢ્યા. મેં પીઠ ફરવી લીધી.

રાત્રે લાઈટ્સ ચાલુ રાખીને પથારીમાં પડ્યો પડ્યો મેં વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ ચોપડીઓ પણ મારી બીક દૂર ન કરી શકી.

બારી-બારણાં બંધ કરતો ઝડુવાળો છોકરો ઘરમાં ફરતો હતો. તેણે મને પૂછ્યું કે “કંઈ કામ છે ?” મેં નકારમાં માથું હલાવ્યું.

તેણે ઇલેક્ટ્રિક સ્વિચ પાસે ઠેકડો મારી લાઈટ્સ બંધ કરી દીધી. પછી પોતાના ઘરમાં જતો રહ્યો. અંદર ને બહાર બધે જ અંધારું હતું. માત્ર ઝડુવાળા છોકરાના બારણાની તિરાડમાંથી પ્રકાશનું એક કિરણ માંડ માંડ બહાર આવતું હતું. પછી તો તે પણ જતું રહ્યું.

પડોશીઓ સાથે રહ્યો હોત તો સારું થાત એમ મને થવા લાગ્યું. શાંત અને ચોપાસ ઘેરાયેલું અંધારું - શાંત - જાણે રહસ્યમય હોય તેમ મને ડરાવતું હતું.

એકવાર એક ભયગ્રસ્ત ચામાચીડિયું બારીની સામે ઊડ્યું અને બહાર મેદાનમાં જઈ પડ્યું; એકવાર ઘુવડે ઘૂ ઘૂ અવાજ કર્યો. ક્યારેક એકાદ ફૂતરાના ભસવાનો અવાજ આવતો. પણ બંગલાની પાછળના જંગલમાંથી છુપાઈને આવતા શિયાળવાંના હુકો હુકો અવાજથી તો હું વધારે બ્હી ગયો. પણ સમગ્રપણે જામેલી રાત્રિની સ્તબ્ધતાનો કોઈ ભંગ ન કરી શક્યું.

પવનનો માત્ર સૂકો મુસવાટો...

પવન ઝાડમાં ભરાઈ ધીરો ધીરો ખખડાટ કરતો હતો. તેથી મને સૂકાં પાંદડાં અને ડાળીઓ પર સરકતા સાપની યાદ આવી. થોડા વખત પહેલાં જ મેં સાંભળેલી - એક ઊંઘતા છોકરાને કોબ્રા કરડ્યો હતો તે વાત યાદ આવી.

હું ઊંઘ્યો નહિ - ઊંઘી શક્યો નહિ. હું મારા પિતા આવી જાય તેમ ઇચ્છવા લાગ્યો.

બારણાનાં પાટિયાં ખખડતાં હતાં અને મજાગરાંનો ચૂં ચૂં અવાજ આવતો હતો. તે ભૂતિયા રાત હતી.

ભૂત !!!

ઓ ઈશ્વર, શા માટે આ વખતે મને ભૂતોની યાદ આવી ?

મારા પ્રભુ ! ત્યાં... પેલા બાથરૂમના બારણા પાસે ઊભું છે...

મારા પિતા ! મારા પિતા મેલેરિયાથી મૃત્યુ પામ્યા અને મને મળવા આવ્યા છે !

હું એકદમ સ્વિચ તરફ ધસી ગયો. ઓરડો અજવાળાથી ભરાઈ ગયો અને મારાં કપડાં પરસેવાથી પલળી ગયાં હતાં. થાકી ગયો હોઉં એમ હું પથારીમાં બેસી પડ્યો.

32 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

મેં જોયું તે મારા પિતા નહોતા. બાથરૂમના બારણા પર લટકાવેલો તેમનો ડ્રેસિંગ ગાઉન હતો. તેને ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં નહોતો આવ્યો.

મેં લાઈટ બંધ કરી. બહારની ચુપકીદી વધારે ગાઢ અને પાસે લાગતી હતી. મને કાનખજૂરો ચામાચીડિયું યાદ આવ્યાં. કોબ્રા અને સૂતેલા છોકરા વિશે વિચારો આવ્યા. મેં મારું ઓઢવાનું માથા સુધી ચુસ્તપણે ઓઢી લીધું. જો હું કશું જોઈ શકતો ન હોઉં તો, બીજું કશું મને પણ જોઈ ન શકે.

વીજળીના એક કડાકાએ ભય પમાડે તેવી ચુપકીદીને હચમચાવી નાંખી.

આકાશમાં ચીપિયા આકારની લાંબી પાતળી વીજળી થઈ. તે એટલી નજીક હતી કે ઓઢવાનામાંથી મેં એક ઝાડને જોયું. અને સામેનું ઘર ઝબૂકતા સોનેરી પટ પર જાણે છાયાચિત્ર બનાવતું હતું.

હું ઓઢવાનાની વધુ ને વધુ નીચે સરતો ગયો અને ઓશીકામાં મ્હોં છુપાવી દીધું.

પણ વીજળીનો બીજો કડાકો થતાં તો હું મારા પલંગમાંથી ઊછળી પડ્યો. આ કડાકો વધુ મોટો હતો. તેટલું જ નહિ પણ મેં સાંભળેલા વીજળીના કડાકાઓમાં સૌથી મોટો, હું તેને સહન ન કરી શક્યો. ત્યાંથી નાસીને હું ઝાડુવાળા છોકરાની ઓરડીમાં ઘૂસી ગયો.

કશું જ પાથર્યા વિના તે ભોંય પર બેઠો હતો.

“શું થાય છે ?” તેણે પૂછ્યું.

વીજળી ઝબૂકી અને સાથે સાથે તેના દાંત અને આંખો પણ પછી મને અંધારામાં તેની અસ્પષ્ટ ઝાંખી આકૃતિ દેખાઈ.

“મને બીક લાગે છે.” મેં કહ્યું.

હું તેની નજીક સરક્યો. મારો હાથ તેના ઠંડા ખભાને અડક્યો. “અહીં રહે” તેણે કહ્યું, “મને પણ બીક લાગે છે.”

ભીંતને અઢેલીને હું સમાજથી બહિષ્કૃત એક અદ્યૂતની પાસે બેઠો... ગર્જના અને વીજળી બંધ થઈ ગયાં હતાં. છાપરા પર ટપ ટપ કરતો વરસાદ પડવો શરૂ થયો.

“વરસાદની ઋતુ શરૂ થઈ ગઈ.” મારી તરફ ફરી ઝાડુવાળા છોકરાએ કહ્યું. તેનું મંદ હાસ્ય અંધારા સાથે રમતું હતું. તે હસ્યો. હું પણ હસ્યો, પણ ફિક્કું. પરંતુ હું ખુશ અને સુરક્ષિત હતો. ભીની માટીની ગંધ ચારેબાજુથી આવી અને વરસાદ મુશળધાર પડવા લાગ્યો.

(સોળ વર્ષની ઉંમરે લખેલી આ મારી પ્રથમ વાર્તા છે.)

નાનાં-મોટાં પ્રાણીઓ

મારાં ભાઈબહેનો મારી સાથે ભારતમાં નહિ રહેવાને કારણે વાંદરો કાચબો, સાપ અને એક મોટું ભારતીય હોર્નબિલ જેવાં વિચિત્ર, પાળેલાં પ્રાણીઓ મારાં સાથીદાર બન્યાં હતાં. મારા દાદા આ બધાં વનનાં પ્રાણીઓને ઘરમાં લાવ્યા હતા. ઘર તેમનું પોતાનું હોવાને કારણે ઘરના બીજા સભ્યો તેમને આ વૈવિધ્યપૂર્ણ પાલતુ પ્રાણીઓ નહિ રાખવા માટે ના નહોતા પાડી શકતા. જો કે તેઓ તેમનો વિરોધ ચોક્કસ કરતા. ઘરમાં મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ હોવાને કારણે અને મારાં દાદીમા મારી ફોઈ-માશી અને ક્યારેક એમનાં સાસુરિયાંને મળવા જતાં હોવાથી (તે વખતે મારાં માતાપિતા બર્મામાં હતાં) મારા દાદાજી તથા મારે બહુ સજાગ રહેવું પડતું. અમે અમારાં પાળેલાં પ્રાણીઓની દરેકે દરેકે બાબતનું જાતે ધ્યાન રાખતા હતા. મારાં દાદીમાને જ્યારે લાગે કે હવે પાળેલા સફેદ ઉંદર કે ખિસકોલીનો નિકાલ કરવાનો વખત આવ્યો છે ત્યારે હું બંનેને ફણસના ઝાડની બખોલમાં સંતાડી દેતો. બીજી બધી મારી કાકીઓ-માશીઓથી દાદાજીનો આ શોખ સહન થતો નહિ પણ મારાં દાદીમા તેમના આ શોખને પોષતાં. એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાંક પ્રાણીઓ તેમને પણ ગમતાં.

દાદાજીનું ઘર અને પ્રાણીસંગ્રહાલય દેહરામાં આવેલાં હતાં અને હું બગીમાં બેસી ત્યાં જતો તે યાદ છે. તે વખતે મોટરગાડીઓ પણ હતી – આ હજુ વીસ વર્ષ પહેલાંની જ વાત છે. પણ તળેટીમાં ઝડપી, નાની ટોન્સ નદી પાર કરવાની આવે ત્યારે ટાંગો એના જેટલો જ સારો, એના જેટલો જ ઝડપી અને વધારે ભરોસાપાત્ર હતો.

વરસાદના દિવસોમાં જ્યારે નદી ઊંડી અને પૂરઝડપે વહેતી હોય ત્યારે સામે પાર જવાનું અશક્ય બનતું. માત્ર હાથથી ચલાવાતા રોપ-વેથી ત્યાં જવાતું. પરંતુ કોરા મહિનાઓમાં સ્વચ્છ પહાડી પાણીમાં ઘોડો છબછબ કરતો ચાલતો અને ગાડીનાં પૈડાં ચૂં ચૂં કરતાં એમાંથી પસાર થતાં. જ્યારે ઘોડા માટે પણ નદી ઓળંગવી મુશ્કેલ પડતી ત્યારે અમે અમારા જોડા ઉતારી, અમારા સ્કર્ટ્સ કે પાટલૂન ગોળ વાળી પાણીમાં ચાલીને નદી પાર કરતાં.

આ સદીની શરૂઆતમાં જ્યારે મારા દાદા પહેલવહેલા દેહરાદૂનમાં રહેવા આવ્યા ત્યારે ત્યાં પહોંચવા માટે માત્ર રાતે જતો એક મેઈલ-કોચ હતો. તે હંમેશાં કહેતા કે મેઈલનાં ખચ્ચરો સાથે કામ લેવું બહુ અઘરું હતું. કારણ કે હંમેશાં તેઓ ગોળ ગોળ

૩૪ હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

ફરી જતાં અને મુસાફરોના ડબ્બામાં જ પેસવાનો પ્રયત્ન કરતાં. જ્યારે કોચમેન છૂટથી એની ચાબુકનો ઉપયોગ કરતો અને ખચ્ચરોના ત્રણ-ચાર પેઢીના પૂર્વજોને ભાંડતો ત્યારે જ તેઓ ત્યાંથી ખસવા માટે તૈયાર થતાં. અને એકવાર શરૂ થયા પછી તેઓ ક્યાંય રોકાતાં નહિ. મુસાફરીના શરૂઆતના તબક્કે આખા રસ્તા પર તેઓ રવાલ ચાલે ચાલતાં.

બીજા કોઈક એક તબક્કે ઢોલ વગાડવામાં આવતા. જંગલી હાથીઓને દૂર રાખવા માટે મશાલો સળગાવવામાં આવતી. આ અણઘડ કાફલાને જોઈને ચીડ ચઢાવતા આ હાથીઓ ક્યારેક ગર્જના કરી ખચ્ચરોને મૂઝવણમાં મૂકી દેતા.

દાદાજીને તૈયાર થવાનું અને બહાર જવાનું બહુ ગમતું નહિ. તે બીજાં બધાંને ખરીદી માટે કે ફિલ્મ જોવા માટે મોકલી દેતા - હેરોલ્ડ લ્યોઈડ અને એડી કેન્ટર દેહરાના નાના સિનેમાગૃહમાં જામી ગયેલી જોડ હતી. આમ કરવાથી પોતે એકલા રહી પાળેલાં પ્રાણીઓને સારી રીતે ખવડાવી શકે અને બગીચામાં તેમની સાથે રમી શકે. અમારે ઘણાંબધાં પ્રાણીઓને ખવડાવવું પડતું - જેમાં થોડા સમય માટે ગ્રેટ ડેનેસ (Great Danes)ની જોડનો પણ સમાવેશ થયો હતો. પરંતુ તેમની ભૂખ ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં હતી તેથી અમારે તેમને બીજા વધારે શ્રીમંત કુટુંબને આપી દેવાં પડ્યાં.

આ ડેનેસ સૌમ્ય પ્રાણી હતાં. હું તેમાંથી એક પર સવાર થતો અને બગીચામાં આંટા મારતો. એમનું કદ મોટું હોવા છતાં તેમનાં પગલાં ચોકસાઈથી પડતાં હતાં. અને તેમણે ક્યારેય લોકોને પાડ્યા ન હતા કે ખુરશીઓ તોડી નહોતી. એમના કરતાં તો નાનું માંકડું, ટોટો, વધારે નુકસાન કરતું હતું.

દાદાજીએ એક ઘોડાગાડીવાળા પાસેથી પાંચ રૂપિયામાં 'ટોટો'ને ખરીદ્યું હતું. ઘોડાગાડીવાળો આ નાના લાલ મોંના માંકડાને ખાવાની ફૂંડી આગળ બાંધી રાખતો. પોતાની હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિથી સજાગ ટોટો ત્યાં એટલો બેહુદો લાગતો કે દાદાજીએ તેને અમારા પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં લેવાનો એકદમ નિર્ણય કરી લીધો.

ટોટો ખરેખર સુંદર, નાનકડું માંકડું હતું. ઊંડી ઊતરી ગયેલી ભમરોની નીચે તોફાનથી એની આંખો ચમકતી હતી. મોતી જેવા સફેદ તેના દાંત જ્યારે દાંતિયાં કાઢતો ત્યારે દેખાતા હતા. જે મોટી ઉંમરની અંગ્લો-ઈન્ડિયન બાનુઓને ગભરાવી નાંખતા. તેના હાથ (દાદાજીની એક માત્ર પ્રિય એક્ટ્રેસ) તાલુલા બેન્કહેડ જેવા નાજુક નહોતા પણ જાણે કે તડકામાં વરસો સુધી સૂકવવા નાંખેલા અથાણાની જેમ સુકાયેલા અને કરચલીવાળા હતા. દાદાજી હંમેશાં કહેતા તેમ તેની પૂંછડી - તેના રૂપમાં ઉમેરો કરતી અને ઘણીવાર તેના ત્રીજા હાથ તરીકે કામ આપતી. તે ઝાડની ડાળીએ લટકવામાં

કામ આવતી તો હાથ વડે ન પહોંચી શકે તેવી સ્વાદિષ્ટ વાનગીને ગોથ મારી લેવામાં પણ મદદરૂપ થતી.

બીજાં સંબંધીઓની ભૂમો પડશે એવું ધારીને જ્યારે પણ દાદાજી નવું પક્ષી કે પ્રાણી ઘેર લાવે કે દાદીમા વિરોધ કરતાં. એટલે થોડા સમય માટે ટોટોને મારા શયનખંડના કબાટમાં સંતાડી રાખ્યો હતો. પરંતુ થોડા જ કલાકોમાં તો તેણે દાદીમાએ શણગારેલી દીવાલોના કાગળોને ઉખાડી નાંખ્યા અને મારા શાળાના રંગીન કોટનો મોટો ભાગ ફાડી નાંખ્યો. એક-બે દિવસ માટે તેને ઘોડાના તબેલામાં રાખવામાં આવ્યો. પણ પછી તો દાદાજીને તેમનું પેન્શન લેવા બાજુના ગામ સહરાનપુર જવું જ પડે તેમ હતું. ટોટોને મુશ્કેલીમાં નહિ મૂકવા માટે તેમણે તેને સાથે જ લઈ જવાનું વિચાર્યું.

કમનસીબે આ પ્રવાસમાં દાદાજીને હું સાથ ન આપી શક્યો, પરંતુ તેમણે પછીથી મને એની વાત કરી હતી.

ટોટો માટે એક કાળી કિટ-બેગ લાવવામાં આવી. જ્યારે એની દોરી બાંધવામાં આવે ત્યારે એમાંથી નીકળી ભાગવાનો કોઈ સંભવ રહેતો નહિ, વળી એનું કેનવાસ એટલું મજબૂત હતું કે ટોટો એને દાંતથી ફાડી શકે તેવું પણ નહોતું. એના બહાર નીકળવાના પહેલાં પ્રયત્નોથી કિટ-બેગ ભોંય પર રગડવા લાગી અને ક્યારેક હવામાં ફૂદકા મારવા લાગી. આ તમાશાએ દેહરાદૂનના રેલ્વે પ્લેટફોર્મ પર જોનારા એક આખા ટોળાને આકર્ષ્યું હતું.

સહરાનપુર સુધી તો ટોટો કિટ-બેગમાં રહ્યો. પરંતુ જ્યારે દાદાજી રેલવે સ્ટેશનના આંપે પોતાની ટિકિટ આપતા હતા ત્યારે કિટબેગ જ્યાંથી બાંધી હતી તે બાકોરામાંથી ટોટોએ પોતાના હાથ બહાર કાઢ્યા. પછી દોરી ઢીલી કરી અને એકાએક એ બાકોરામાંથી માથું બહાર કાઢ્યું.

બિચારો ટિકિટ-કલેક્ટર... પહેલાં તો ચોંકી ગયો. પણ પછી સ્વસ્થતા રાખી, દાદાજીને ગુસ્સે કરતો બોલ્યો, “સાહેબ, તમારી સાથે કૂતરો છે. તમારે એની ટિકિટ લેવી જોઈએ.”

દાદાજીએ કિટબેગમાંથી ટોટોને બહાર કાઢ્યો એ સાબિત કરવા કે માંકડું એ કૂતરું નથી અને ચોપગું પ્રાણી પણ નથી. પણ તેમાં તેમને નિષ્ફળતા મળી. ટિકિટ કલેક્ટર હવે ખરેખર ગુસ્સે થયા અને ટોટો એ કૂતરાના વિભાગમાં જ આવે અને એથી એના ભાડા પેટે દાદાજીએ ત્રણ રૂપિયા ચાર આના આપવા જ પડશે એવું ભારપૂર્વક કહ્યું. એટલે છોભીલા પડેલા દાદાજીએ એમના ખિસ્સામાંથી જીવતો કાચબો બહાર કાઢ્યો અને કહ્યું, “તમે બધાં પ્રાણીઓનું ભાડું લો છો તો આનું મારે શું આપવું પડશે ?”

ટિકિટ કલેક્ટર એક-બે ડગલાં પાછા હઠી ગયા. પણ પાછા સાવચેતી રાખી આગળ આવ્યા અને ગંભીર અને માહિતગાર હોય તેમ કાચબા સામે તાકીને જોવા લાગ્યા.

“સાહેબ, એની ટિકિટની જરૂર નથી” છેલ્લે એમણે જાહેર કર્યું, “જંતુઓ માટે કોઈ ભાડું નથી.”

અમે શોધી કાઢ્યું કે ઉંદરો પકડવા એ ટોટો માટે મનગમતું મનોરંજન છે એટલે એને રાખવા માટે દાદીમાને સમજાવી શક્યા. ઘોડાએ ખાતાં વેરેલા અનાજના દાણા ખાવા માટે બેઝિકર બની રાત્રે પોતાના દરમાંથી જ્યારે ઉંદરો બહાર આવે ત્યારે ત્યાં પહોંચવા માટે તેમને ટોટો આગળ થઈ જવું પડતું. તેને આ ખબર હતી તેથી એક આંખ ઉઘાડી રાખી એ ઊંઘવાનો ઢોંગ કરતો. ઉંદર જલ્દીથી ત્યાંથી નાસી જવા પ્રયત્ન કરતો પણ નિષ્ફળ જતો. કારણ કે બિલાડીની જેવી ઝડપથી ટોટો પોતાના પંજામાં તેને પકડી લેતો. દાદીમાએ એની કુશળતાને રચનાત્મક દિશા તરફ વાળવાનું નક્કી કર્યું. એટલે કોઠારમાં પડેલી ખાદ્યવસ્તુઓને બગાડી ત્રાસ કરતા ઉંદરોના ગેરીલા-ટોળાને ભગાડવા એક રાત ટોટોને ત્યાં બાંધવાનું વિચાર્યું.

ટોટોને તેની સગવડભરી પરાળની પથારી પરથી ખસેડવામાં આવ્યો અને કોઠારમાં મુરબ્બાની બરણીઓ અને બીજી સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ મૂકેલી છાજલીઓ નીચે બાંધવામાં આવ્યો. એને પણ નવાઈ લાગી હશે કે એની કઈ વર્તણૂક માટે આ સજા કરવામાં આવી હતી. ટોટોને આ રાત લાંબી લાગી અને તે દુઃખી થઈ ગયો. ઉંદરો ગભરાટથી પગલાં ભરતા એ જગ્યામાં ફરતા હતા, જ્યારે ટોટો સૂપના વાસણમાં થોડી ઊંઘ ખેંચી કાઢવા ટૂંટિયું વાળીને સૂતો હતો જે બિલાડીઓ તો ક્યારેય ન કરે. પરોઢિયે ઉંદરો તેમના દર તરફ પાછા ફર્યા. ટોટો પણ આળસ મરડતો જાગ્યો. સૂપના વાસણમાંથી ઊભો થયો અને કંઈક ખાવા માટે આમતેમ જોવા લાગ્યો. મુરબ્બાની બરણીઓએ એનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. અને તેમને સળિયાની મદદથી ઉઘાડી નાંખવામાં એને જરા પણ વાર ના લાગી. દાદીમાએ મોટા ભાગનો પોતે બનાવેલો અને રાખી મૂકેલો મુરબ્બો જોતજોતામાં ખાલી થઈ ગયો. ટોટોએ કેટલા ઉંદર પકડ્યા છે એ જોવા દાદીમાએ જ્યારે બારણું ખોલ્યું ત્યારે હું ત્યાં હાજર હતો. વરસાદના દેવ ઈંદ્ર પણ જ્યારે ગાજ-વીજની યોજના કરતા હશે ત્યારેય આટલા ભયાનક નહિ દેખાતા હોય. અને ટોટો પર જ્યારે તે શાપ વરસાવતા હતા ત્યારે માની ન શકાય કે આ નમ્ર વિક્ટોરીઅન ઢબે ઊછરેલી સન્નારી છે.

આ જ માંકડું પછી દાદીમાનું પ્રિય થઈ પડ્યું. એને નહાવા માટે એક મોટું તગપરું ભરીને ગરમ પાણી ઠંડીના દિવસોમાં સાંજે એને દાદીમા આપતાં એ જ એના માટે મોટી મિજબાની હતી. તે પોતે જાતે નહાતો. પણ તે પહેલાં તેની આંગળીઓથી પાણી કેટલું ગરમ છે તે ચકાસી લેતો. એણે મને જોયેલી તે પ્રમાણે પહેલાં એક પગ, પછી બીજો અને જ્યાં સુધી અંદર બરાબર બેસી ના જાય ત્યાં સુધી આરામથી તે તગપરામાં જતો. એકવાર ગોઠવાઈ ગયા પછી તે તેના હાથ કે પગમાં સાબુ લેતો અને આખે શરીરે ચોળતો. જ્યારે તેને લાગે કે પાણી ઠંડું થઈ ગયું છે તો તે બહાર નીકળીને, બને તેટલી ઝડપથી દેવતા પાસે પહોંચી જતો જેથી તેનો કોટ તરત જ સૂકાઈ જતો. એને આ રીતે નહાતો જોઈ કોઈ હસતું તો તેને અપમાન લાગતું અને તે પોતાની સ્નાનવિધિ બંધ કરી દેતો.

એક દિવસ તો ટોટો ખરેખર રંધાઈ જઈ મૃત્યુ વહોરવા સફળ થયો હતો.

એક વખત રસોડાની મોટી કીટલી ચ્હા કરવા માટે તાપણ પર મૂકવામાં આવી હતી. અને ટોટો ત્યાં એકલો જ હોવાથી એનું ઢાંકણું ઉઘાડવાનું નક્કી કર્યું. એણે જોયું કે પાણી હૂંફાળું છે તેથી નહાવાના ઉદ્દેશથી તે કીટલીમાં પ્રવેશ્યો. એને એનું માથું કીટલીના મઝો બહાર રાખીને અંદર બેઠો. જ્યાં સુધી પાણી ઊકળવા ન લાગ્યું ત્યાં સુધી તો સારું, હૂંફાળું લાગ્યું. થોડીવાર પછી ટોટો થોડોક ઊંચો થયો પણ બહાર ઠંડી જોઈને પાછો ફરીથી અંદર બેસી ગયો. ઠંડીનો સામનો કરવાની હિંમત ન હોવાથી ઊઠવાનું ને બેસવાનું થોડો સમય તેણે ચાલુ રાખ્યું. જો દાદીમા સમયસર ન આવી ગયાં હોત તો એ જીવતો જ રંધાઈ ગયો હતો.

જો મગજમાં તોફાન-મસ્તીને માટે કોઈ જુદો ભાગ હોત તો એ ભાગ ટોટોમાં ઘણો વિકાસ પામ્યો હોત. એ હંમેશાં વસ્તુઓનાં ચીંથરેચીંથરાં કરી દેતો અને એમાંયે મારી એકાદ ફોઈ-કાકી આવી હોય તો તે તેનાં કપડાંને ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતો અને તેને ફાડીને કાણું પાડતો. ઘણીબધી ફોઈ-કાકી મારા દાદા-દાદી સાથે વારંવાર રહેવા આવતી પણ જો ટોટો હોય તો તે તેમની મુલાકાત ટૂંકાવીને બે કે ત્રણ દિવસ પૂરતી જ રાખતી. એથી દાદાજીને મુક્તિનો અનુભવ થતો અને દાદીમા ચિડાતાં.

દાદીમાનો ઘણીવાર માર ખાવા છતાં ટોટોને તેમના પ્રત્યે ભાવ હતો. જ્યારે પણ તે તેને છૂટ આપતાં ત્યારે તે તેમના ખોળામાં શાંતિથી સૂઈ જતો. બીજાં બધાં લોકો સાથે જે રીતે વર્તતો તેવી કપડાંની ખેંચાખેંચ તે તેમની સાથે કરતો નહિ.

અમારી સાથે ટોટો એક વર્ષથી પણ વધુ રહ્યો. પણ પછીના શિયાળામાં બહુ જ નહાવાને કારણે તેને ન્યુમોનિયા થયો. દાદીમા તેને ગરમ કાપડમાં વીંટળી રાખતાં અને દાદાજી તેને ખાવામાં ચીકન સૂપ તથા આઈરીશ સ્ટ્ર્યુ આપતાં છતાં તે સાજો ન થયો. તેને બગીચામાં તેના પ્રિય આંબા નીચે દાટવામાં આવ્યો.

ટોટોના મૃત્યુ પછી થોડા જ દિવસોમાં દાદાજી એક અજગરને ઘેર લાવ્યા. નહીં તો ટોટોનું મૃત્યુ કદાચ કુદરતી ન હોત. કારણ કે નાનાં માંકડાં અજગરની ભાવતી વાનગી છે.

મોટાભાગનાં પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓને દાદીમા સહી શકતાં પણ સરીસૃપ પ્રાણીઓ લાવવા માટે સખત મનાઈ હતી. તે કહેતાં કે તેમને એમની બહુ બીક લાગતી. તેથી દેખાવમાં સુંદર અને સારા સ્વભાવના કાચંડાને પણ છોડી દેવો પડ્યો હતો. દાદાજીને ખબર હોવી જોઈતી હતી કે અજગરને ઘરમાં રાખવાની પરવાનગી મળવાની તક નહીંવત્

૩૪ હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

હતી. દાદાજીએ એક મદારી પાસેથી તેને છ રૂપિયામાં ખરીદ્યો હતો. તે વખતે તે નાનો અને ચાર ફૂટ લાંબો હતો. તેને ખભા પર લટકાવીને, બજારનાં લોકોને ચકિત કરતાં તે ચાલતા ઘરે આવ્યા હતા. દાદાજીના ગળે વીંટળાયેલા અજગરને જોઈને દાદીમા તો લગભગ બેભાન થઈ ગયાં.

“તમે ગૂંગળાઈ મરશો !” તેમણે ચીસ પાડી, “જલ્દીથી એને ફેંકી દો.”

“મૂર્ખ” દાદાજીએ કહ્યું, “તે હજુ ઘણો નાનો છે. તે આપણાથી થોડા વખતમાં જ ટેવાઈ જશે.”

“ખરેખર ?” દાદીમાએ પૂછ્યું, “મારે કંઈ એનાથી ટેવાવું નથી. તમે સારી રીતે જાણો છો કે તમારી પિતરાઈ માબેલ કાલથી આપણે ત્યાં રહેવા આવવાની છે. એને જે ક્ષણે ખબર પડશે કે આપણા ઘરમાં સાપ છે તો તે તરત જ પાછી જતી રહેશે.”

“બરાબર, પણ જેવી તે આવે કે તરત જ આપણે તેને અજગર બતાવી દઈશું.” દાદાજીએ સ્વાભાવિકતાથી કહ્યું. હું જેટલી બડબડ કરનારી આન્ટ માબેલ આવવાની રાહ જોતો હતો તેટલા દાદાજી ઉત્સુક નહોતા.

“તમે એવું નહિ કરી શકો.” દાદીમાએ કહ્યું.

“સારું, હું તેને બગીચામાં છુટ્ટો નહિ મૂકું” નિર્દોષ ભાવે દાદાજીએ કહ્યું, “એ મરઘાંઘરમાં જાય તો પણ આપણે શું કરીશું ?”

“કેવી ગાંડા જેવી વાત કરો છો ?” દાદીમાએ બબડાટ કર્યો; “હાલ ને હાલ તેને બાથરૂમમાં પૂરી દો. અને હાલને હાલ બજારમાં જઈ જે માણસ પાસેથી ખરીદ્યો છે તેને અહીં બોલાવી લાવો અને પાછો આપી દો.”

હું તો ભયભીત થઈ ગયો. મારી હાજરીમાં દાદાજીએ અજગરને બાથરૂમમાં લઈ જવો પડ્યો અને ત્યાં એક ઊંચા પતરાના ટબમાં તેને મૂક્યો. પછી મદારીને શોધવા તે જલ્દીથી બજાર તરફ દોડ્યા. અહીં દાદીમા વરંડામાં ચિંતાથી ચઢ-ઊતર કરવા માંડ્યાં. જ્યારે દાદાજી પાછા ફર્યા ત્યારે એમનું ખસિયાણું મ્હોં જોઈને જ અમને ખબર પડી ગઈ કે તે પેલા માણસને શોધી શક્યા નથી.

“તમે જાતે જ જઈને બહાર મૂકી આવો.” કઠોર અવાજે દાદીમાએ કહ્યું, “નદીના પટની પેલી પાર છોડી આવો.”

“સારું, સારું. પણ પહેલાં મને એને ખાવાનું આપવા દે.” દાદાજીએ કહ્યું : અને પ્લકડ ચિકન બનાવી તે બાથરૂમમાં લઈ ગયા. એમની પાછળ એક જ લાઈનમાં હું, દાદીમા, રસોઈઓ તથા માળી ગયા.

દાદાજીએ એકદમ બારણું ખોલી નાંખ્યું અને બાથરૂમમાં દાખલ થયા. હું તેમની લગભગ જ હતો જ્યારે બીજાં થોડાં પાછળ હતાં અમે અજગરને ક્યાંય ના જોયો.

“તે જતો રહ્યો લાગે છે.” દાદાજીએ કહ્યું, “તેને ભૂખ લાગી જ હશે.”

“મને લાગે છે કે તે બહુ ભૂખ્યો નહોતો” મેં કહ્યું.

“આપણે બારી તો ઉઘાડી રાખી હતી.” દાદાજીએ કહ્યું. તે મૂંઝાયેલા દેખાતા

હતા.

રસોડામાં, બગીચામાં, ઘોડાના તબેલામાં અને મરઘાંઘરમાં બધે જ ધ્યાનપૂર્વક તપાસ કરવામાં આવી પણ અજગર ક્યાંય ના દેખાવો.

“અત્યાર સુધીમાં તો તે ઘણો દૂર નીકળી ગયો હશે,” ખાત્રીપૂર્વક દાદાજીએ કહ્યું.

“મને પણ ચોક્કસ એવું લાગે છે.” ચિંતાતુર અને છુટકારાના ભાવની વચ્ચે ગૂંચવાયેલાં દાદીમાએ કહ્યું.

ત્રણ અઠવાડિયાં રહેવા માટે આન્ટ માબેલ બીજે દિવસે આવી પહોંચ્યા. કદાચ અજગર ફરીથી એકાએક દેખા દે એ માટે હું ને દાદાજી થોડા દિવસ ચિંતિત રહ્યા. પરંતુ ત્રીજે દિવસે એણે દેખા ન દીધી તેથી અમને ખાત્રી થઈ કે ખરેખર તે અહીંથી જતો રહ્યો છે.

અને પછી એક સાંજે બગીચા તરફથી આવતી ચીસથી અમે ચોકી ગયા. અને થોડી જ વારમાં આન્ટ માબેલ જાણે કે ભૂત જોયું હોય તેમ વરંડાનાં પગથિયાં તરફ ઝડપથી દોડતાં આવ્યાં.

“જામફળના વૃક્ષમાં” હાંફતાં હાંફતાં તે બોલ્યાં, “હું જામફળ તોડવા જતી હતી ત્યારે મેં તેને જોયો. તે મારા તરફ તાકી રહ્યો હતો. એની નજર ! જાણે કે મને ખાઈ જશે...”

“મારી બેન, શાંત થા” દાદીમાએ કહ્યું. અને એના પર યુડી કોલોન છાંટ્યું. “શાંત પડ અને કહે કે તે શું જોયું ?”

“સાપ !” આન્ટ માબેલે ડૂસકાં ભરતાં કહ્યું “એક મોટો અજગર. લગભગ વીસેક ફૂટે લાંબો હશે. જામફળના વૃક્ષમાં. તેની આંખો ભયાનક હતી. તે મારી સામે એટલો વિચિત્ર રીતે જોતો હતો...”

મારાં દાદા-દાદીએ સંકેતપૂર્વક એકબીજા સામે જોયું. પછી દાદાજી બોલ્યા, “હું બહાર જઈ છું અને એને મારી નાંખું છું.” અને સંકોચસહ છત્રી લઈ તે બગીચા તરફ ધસી ગયા. પણ જ્યારે તે જામફળના ઝાડ પાસે ગયા ત્યારે અજગર તો અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

“આન્ટ માબેલે એને બિવડાવી દીધો હશે” મેં કહ્યું. “શ...અ...અ... દાદાજીએ કહ્યું, “આપણે તારી આન્ટી વિશે આવું ન બોલવું જોઈએ.” પણ તેમની આંખો હાસ્યથી ચમકી ઊઠી.

આ પ્રસંગ પછી અજગરે વારંવાર દેખા દેવા માંડી અને તે પણ અણધારી જગ્યાઓએ. આન્ટ માબેલને હીસ્ટેરિયાનો ફરીથી હુમલો આવ્યો જ્યારે તેમણે ઓશીકા તળેથી અજગરને તેમની તરફ પ્રશંસનીય નજરે જોતાં જોયો. તેમણે તેમના બેગ-બિસ્તરા તૈયાર કરી દીધાં અને દાદીમાએ અજગરને શોધી કાઢવા તાકીદ કરી.

બીજે દિવસે સવારે મેં અજગરને ડ્રેસિંગ ટેબલ પર બેસી અરીસામાં પોતાનું

40 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

પ્રતિબિંબ જોતાં જોયો. હું દાદાજીને બોલાવવા ગયો પરંતુ જ્યારે અમે પાછા આવ્યા ત્યારે અજગર બીજે કશોક જતો રહ્યો હતો. થોડીક જ વાર પછી તે પાછો બગીચામાં દેખાયો. ફરીથી પાછો તે ડ્રેસિંગ ટેબલ પર બેઠો અને અરીસામાં પોતાને જોઈ ખુશ થવા લાગ્યો. દેખીતી રીતે એવું લાગતું હતું કે તે તેના પ્રતિબિંબથી મોહિત થયો હતો. દાદાજીએ જોયું કે દરેકનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું હતું અને તેથી તે અહંકારી બન્યો હતો.

“આન્ટ માબેલ માટે તે વધારે રૂપાળો દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે.” મેં કહ્યું. જો કે તરત જ મને આ શબ્દો માટે પરસ્તાવો થયો કારણ કે દાદીમા તે સાંભળી ગયાં હતાં અને તેમણે મારા માથા પર જોરથી થપાટ મારી.

“સારું ત્યારે. હવે આપણને તેની નબળાઈ જાણવા મળી.” દાદાજી બોલ્યા.

“તમે પણ એના જેવું જ ગાંડપણ કરો છો શું?” દાદીમાએ ધમકીભર્યા સૂરે પૂછ્યું.

“હું તો એટલું જ કહેવા માંગતો હતો કે તે બડાઈખોર બનતો જાય છે.” ઝડપથી દાદાજીએ કહ્યું, “હવે તેને પકડવો સહેલો પડશે.”

એ તો એક છોડે અરીસાવાળું મોટું પાંજરું બનાવવા બેસી ગયા. પાંજરામાં એમણે રસાળ ચિકન અને ભાતભાતની બીજી સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ મૂકી અને અંદર પેસવાની જગ્યાએ ટ્રેપડોર ગોઠવ્યું. જ્યારે પાંજરું તૈયાર થઈ ગયું ત્યાર પહેલાં આન્ટ માબેલ તો ચાલી ગયાં હતાં. પરંતુ અમારે તો અમારી યોજના ચાલુ રાખવાની હતી કારણ કે અજગર ગમે ત્યારે શિકારની શોધમાં આમતેમ ઘરમાં ફરે એ પરવડે તેમ નહોતું.

થોડા દિવસ કશું જ ના બન્યું. પણ પછી એક દિવસ સવારે જ્યારે હું સ્કૂલે જવા નીકળ્યો ત્યારે તે અજગરને મેં પાંજરામાં ગૂંચળું વળીને બેઠેલો જોયો. તેને માટે મૂકેલું બધું જ ખાવાનું તે ખાઈ ગયો હતો અને અરીસાની સામે... જો તમે અજગરને સ્મિત વેરતો કલ્પી શકો તો... જાણે સ્મિત કરતો હોય તેમ આરામથી બેઠો હતો. મેં ધીમેથી પાંજરાનું ટ્રેપડોર બંધ કર્યું. પરંતુ અજગરને તેની ખબર ના પડી. તે તો તેનું સુંદર પ્રતિબિંબ જોઈ ખુશ હતો. દાદાજી અને માળીએ પાંજરાને ઘોડાગાડીમાં મૂક્યું અને નદીને પેલે પાર તેને લઈ ગયા. ત્યાં પાંજરાનું ટ્રેપડોર ખુલ્લું રાખી તેને જંગલમાં મૂકી દીધું.

“એણે બહાર નીકળવાનો કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નહિ” દાદાજીએ મને પછીથી કહ્યું. “અને અરીસો કાઢી લેવાનો મારો પણ જીવ ના ચાલ્યો. અજગરને પ્રેમમાં પડતાં મેં પહેલીવાર જોયો.”

અને દેડકાઓએ કાદવમાં તેમનાં જૂનાં ગીતો ગાયાં છે... વર્જીલના લખાણનું આ વાક્ય દાદાજીનું ગમતું અવતરણ હતું. ઘરની પાછળ આવેલા, વરસાદના પાણી ભરાવાથી થયેલી તળાવડીએ અમે જ્યારે પણ જતા ત્યારે દાદાજી આ વાક્ય કહેતા... તળાવ પુષ્કળ કાદવ, દેડકાં અને ક્યારેક ભેંસોથી ભરેલું રહેતું. દાદાજી એકવાર ઘણાં દેડકાં ઘરમાં લાવ્યા હતા. તેમણે તેમને કાચની એક બરણીમાં મૂક્યાં. તે કાચની બરણી તેમણે બારીની પાળી પર મૂકી અને પછી આ વાત બિલકુલ ભૂલી ગયા. વહેલી સવારના લગભગ ચાર વાગે આખું ઘર મોટા અને ભયભીત અવાજથી જાગી ગયું. અને દાદીમા તથા બીજા ગભરાયેલા સંબંધીઓ તેમના નાઈટ ગાઉનમાં જ વરંડામાં ભેગા થઈ ગયા. અને તેમણે જાણ્યું કે આ ડરામણો અવાજ દાદાજી લાવેલા એ દેડકાંઓનો છે ત્યારે તેમનો ગભરાટ ગુસ્સામાં ફેરવાઈ ગયો. પ્રભાત ફૂટતાં દેડકાંઓએ એક સૂરે પ્રભાતિયાં ગાવા માંડ્યાં.

દાદીમા તો દેડકાં, બરણી - બધું જ બારીમાંથી ફેંકી દેવા માંગતાં હતાં પણ દાદાજીએ કહ્યું કે તે બરણીને ખૂબ ઘૂમડશે તેથી દેડકાંઓ શાંત રહેશે. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે જો દેડકાંઓ ગાવાનું સહેજ પણ વલણ બતાવે તો બરણી તરત જ હલાવવી પડે એટલે દાદાજીએ જાગતાં રહેવું પડે. જો કે નસીબજોગે બધું ભરાબર ગોઠવાઈ ગયું. કારણ કે બીજે દિવસે બરણીમાં શું છે તે જોવા એક નોકરે એનું ઢાંકણું ખોલ્યું. પણ મોટાં દેડકાંઓએ તેને એટલો બધો બિવડાવી દીધો કે ઢાંકણું પાછું મૂક્યા વિના જ તે નાસી ગયો. એટલે દેડકાંઓ બહાર ફૂદી પડ્યાં અને લાગ્યું કે પોતાની જગ્યાએ - તળાવડીમાં પાછાં ગયાં હશે.

તળાવડીનો કિનારો અને ખાબોચિયાં ડહોળવા માટે મને મારી રીતે એકલા ત્યાં જવાની ટેવ પડી હતી. બૂટ કાઢીને, તળાવની ઉપર તરતાં કમળને ચૂંટવા માટે હું ઢીંચણસમાણ કાદવવાળા પાણીમાં જતો.

એક દિવસ મેં જોયું કે તળાવ કેટલીક ભેંસોથી ભરાયેલું હતું. એમનો રખેવાળ - મારા કરતાં થોડો મોટો એક છોકરો લગભગ એની વયમાં તરતો હતો. કિનારે આવવાને બદલે તે પોતાની એકાદ ભેંસની પીઠ તરફ નજીક જતો. પોતાના ઉઘાડા તામ્રવર્ણ શરીરને એ ભેંસની ચમકતી, ભીની પીઠ ઉપર લંબાવતો અને ગાવા લાગતો.

તળાવડીની સામી બાજુથી હું તેની સામું જોઈ રહ્યો છું તે જોઈ તેણે મારી સામે સ્મિત વેર્યું. એ હસ્યો ત્યારે તડકામાં શેકાયેલા તેના ચહેરા પર ચમકતા સફેદ દાંત દેખાયા. તરવા માટે તેણે મને પણ બોલાવ્યો. પરંતુ મેં કહ્યું કે મને તરતાં નથી આવડતું એટલે એણે કહ્યું કે ‘હું શિખવાડીશ.’ મને મૂંઝવણ થઈ કારણકે મને ખબર હતી કે દાદીમા ગામના બીજા છોકરાઓ સાથે હળવા-ભળવામાં જૂનવાણી વિચારનાં અને ખૂબ કડક હતાં. પણ દાદાજી ક્યારેક છાનામાના હુક્કો પી લેતા એટલે કોઈપણ મુશ્કેલી આવશે તો તે મને ઉગારી લેશે એવું નક્કી કરીને મેં એની દરખાસ્ત સ્વીકારી લીધી. એકવાર એ સ્વીકારી લીધા પછી આ પગલું બહુ બહાદુરીભર્યું છે એવું ના લાગ્યું.

એણે ભેંસની પીઠ પરથી ડૂબકી મારી અને સામે પારથી તરીને મારી પાસે આવ્યો. હું પણ, મારા કપડાં કાઢીને, તેની સૂચના પ્રમાણે પોયણાં તરફ ધડપડ ધડપડ આવ્યો. એનું નામ રામુ હતું અને દરરોજ બપોરે તેણે મને તરતાં શીખવવાનું વચન આપ્યું. એટલે પછી તો બપોરે - ખાસ તો ઉનાળામાં બપોરે જ્યારે બધાં જ સૂતાં હોય ત્યારે - અમે મળતા. હું તળાવમાં તરતાં શીખ્યો એનાં ઘણા વખત પહેલાં રામુની સાથે તૃપ્ત થયેલી ભેંસ પર સવાર થયો હતો. આ મોટું પ્રાણી જાણે કાદવિયા સમુદ્રની વચ્ચે ટાપુ હોય તેમ ઊભું રહેતું.

રામુ અને હું અલગ અલગ ભેંસ પર બેસી ભેંસો દોડાવવાની સ્પર્ધા યોજવાનો પ્રયત્ન કરતા. પણ તેઓ આળસુ હોવાને કારણે બીજી સારી જગ્યા શોધવા માટે જ પહેલી જગ્યા છોડતા. અથવા જ્યારે તેઓ ગમ્મત કરવાના મૂડમાં ના હોય ત્યારે ઊંધા પડી તેની પીઠ પર આળોટતા અને અમને પણ તળાવના ચીકણા અને કાદવવાળા પાણીમાં પાડી દેતા. પછી કાદવ અને લીલને કારણે લીલા-ખાખી રંગનો થઈ હું એમાંથી ઊભો થઈ સીધો બાથરૂમમાં સરકી જતો. ત્યાં નળ નીચે નાહ્યા પછી કપડાં પહેરી ઘરમાં જતો.

એક બપોરે મેં અને રામુએ કાદવમાં એક નાના કાચબાને જોયો. તે એક બાકોરા ઉપર બેઠો હતો. જેમાં થોડાં ઈંડાં મૂક્યાં હતાં. રામુએ ઈંડાં પોતાના જમવાના માટે રાખ્યાં અને મેં કાચબો દાદાજીને ભેટ આપ્યો. કાચબા એમને બહુ જ ગમતા અને પોતાના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં આનો ઉમેરો થતાં તે રાજી થયા. એમણે એના માટે એક મોટું ટબ, વચ્ચે પથ્થરોનો ટાપુ કરી, પાણીથી ભરીને મૂક્યું. કાચબો, ગમે તેમ, પણ હંમેશાં ટબની બહાર નીકળી જતો અને ઘરમાં આમતેમ ફરતો. એ પોતાનું ધ્યાન પોતે જ સારી રીતે રાખતો એટલે અમે કોઈ વચ્ચે ડખલ કરતા નહિ. કોઈ એકાદ ફૂતરો જો તેની પાછળ પડતો તો તે પોતાનું માથું ને પગ એના કોચલામાં સંતાડી દેતો અને ફૂતરાના એની સાથેના રમતરોળિયાં કરવાના પ્રયત્નને નિષ્ફળ બનાવતો.

રામુ ગીરવે મુકાયેલા મજૂરોના કુટુંબમાંથી આવતો હતો અને તે ભણ્યો-ગણ્યો નહોતો. પણ લોકગીત-દુહાઓમાં તે એકકી હતો તથા પંખીઓ અને પશુઓ વિશે ઘણું બધું જાણતો હતો.

“ઘણાં પક્ષીઓ પવિત્ર હોય છે” જ્યારે અમે બ્લુજયને પીપળાના વૃક્ષ પરથી નીચે તીતીઘોડા પર તરાપ મારતાં જોતા હતા ત્યારે રામુએ કહ્યું, તેણે એમ પણ કહ્યું કે બંને - બ્લુજય અને શંકર ભગવાનને ‘નીલકંઠ’ કહેવાય છે. આ પક્ષીની માફક ભગવાન શિવનું ગળું પણ નીલવર્ણું છે કેમકે દુનિયાનો નાશ કરનારું કાલિલ વિષ માનવજાતિ પ્રત્યેની કરુણાથી પ્રેરાઈને તેમને પી લીધું હતું પણ પછી તેમણે તેને ગળા સુધી જ અટકાવી દીધું, આગળ ન જવા દીધું.

“ખિસકોલીઓ પણ પવિત્ર હોય છે ?” પીપળાના થડ પરથી ઝડપથી નીચે ઊતરતી ખિસકોલીને જોઈ મેં પૂછ્યું.

“હા, હા, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ખિસકોલીઓ પ્રિય હતી.” રામુએ કહ્યું. “એ એમને પોતાના હાથમાં લે અને પોતાની પાતળી આંગળીઓથી પસવારે. તેથી જ માથાથી તે પૂંછડી સુધી તેમની પીઠ પર ચાર વેરા રંગના પટ્ટા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઘણા કાળા હતા અને આ રેખાઓ તેમની આંગળીઓનાં ચિહ્નો છે.”

રામુ અને દાદાજી બંનેનો મત એવો હતો કે પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે આપણે દયા રાખવી જોઈએ. અને આટલાં બધાંને મારી ના નાંખવાં જોઈએ.

“આપણે તેમનો આદર કરવો જોઈએ એ પણ જરૂરી છે.” દાદાજી કહેતા, “આપણે તેમના હકોને સ્વીકારવા જોઈએ. દરેક જગ્યાએ, પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ માટે તેમનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું અઘરું થતું જાય છે. કારણ કે આપણે તેમનો અને તેમનાં જંગલો - બંનેનો નાશ કરી રહ્યા છીએ. વૃક્ષો અદૃશ્ય થતાં એમને નવી જગ્યાઓ શોધવી પડે છે.”

ખાસ કરીને આ બાબત દેહરાદૂનનાં જંગલોને વધુ લાગુ પડે છે જ્યાંથી વાઘ, તેતર, ટપકીવાળાં હરણાં અદૃશ્ય થતાં જાય છે.

મેં અને રામુએ ઘણી ઉનાળાની બપોર તળાવડીને કિનારે સાથે ગાળી. જો કે મેં દેહરાદૂન છોડ્યું પછી ફરીથી અમે ક્યારેય એકબીજાને મળ્યા નથી તો પણ હું તેને બહુ ભાવથી યાદ કરું છું. તે વાંચી કે લખી શકતો નહોતો તેથી એકબીજાના સંપર્કમાં રહેવું શક્ય નહોતું. વળી તેના કુટુંબમાં કે મારા કુટુંબકબીલામાં કોઈને અમારી મિત્રતાની ખબર નહોતી. માત્ર ભેંસો અને દેડકાંઓ જ અમારાં વિશ્વાસુ સાથી હતાં : તેમણે એમને એમની કાદવિયા તળાવડીમાંની દુનિયાના એક ભાગ તરીકે જ સ્વીકારી લીધા હતા. અને જ્યારે મેં દેહરાદૂન છોડ્યું ત્યારે તે પ્રાણીઓ અને રામુ - બધાંએ ચોક્કસ અનુમાન કર્યું હશે કે પંખીઓની જેમ હું પણ ફરી પાછો આવીશ.

ગૃહાગમન

દરેક મુસાફરીના અંતે હું હંમેશાં થોડી ગલાનિ અનુભવું છું. એનું મૂળ કદાચ મારા પિતાના મૃત્યુ પછી પહેલીવાર હું ઘેર આવ્યો તેમાં રહેલું છે.

હા, લાંબા સમય પહેલાંની - 1944ની વાત છે. શિયાળાની ઋતુ હતી અને ગાઢ શાલવનમાંથી પસાર થઈ ટ્રેઇન દેહરાદૂન નજીક જઈ રહી હતી. પાટા પર દોડવાથી થતો ટ્રેઇનનો દરેક થડકો ચાર વર્ષથી જોઈ નહોતી તે મારી માતા તથા મારાં માતા-પિતાના છૂટાછેડા પહેલાં જેને મેં એક-બે વાર જોયા હશે તે મારા ઓરમાન પિતા તરફ લઈ જતો હતો.

હું અગિયાર વર્ષનો હતો અને દેહરાદૂન મારે ઘરે આવી રહ્યો હતો.

ત્રણ વર્ષ પહેલાં મારાં માતા-પિતા જુદાં થયાં પછી હું મારા પિતા સાથે રહેતો હતો. અમે બંને ખૂબ ખુશ હતા. તે નવી દિલ્હીમાં આર.એ.એફ.*માં નોકરી કરતા હતા અને અમે હુમાયુની કબરની આસપાસ ક્યાંક એક મોટા તંબૂમાં રહેતા હતા. અત્યારે તો તે દિલ્હી શહેરનો ધમધમતો વિસ્તાર થઈ ગયો છે. પરંતુ તે વખતે નીલગાય તથા કાળાં હરણ છૂટથી હરીફરી શકે તેવું ઝાડી-ઝાંખરાંવાળું જંગલ હતું. અમે બંને સાથે ચાલવા જતા, જૂની કબરો અને કિલ્લાઓના અવશેષો ખોળતા, (જ્યોર્જ ફોર્મબીની મારી પ્રિય કોમેડીઝ) સિનેમા જોવા જતા, ટપાલ-ટિકિટો ભેગી કરતા, ચોપડીઓ ખરીદતા (હું સ્કૂલે જવા માંડ્યો તે પહેલાં મારા પિતાએ મને લખતાં-વાંચતાં શિખવાડ્યું હતું); અને યુદ્ધ પૂરું થઈ જાય એટલે ઇંગ્લેન્ડ જવાની યોજનાઓ ઘડતા.

ઉનાળો હતો. પંખા નહીં હોવા છતાં પણ છ મહિના આનંદદાયક રહ્યા. કારણ કે એ જ તંબૂની આજુબાજુ આંટા મારતો ભિસ્તી બકરીના ચામડાની પોતાની મશકમાંથી અમારી જાડી ખસની ટટ્ટીને કલાકે કલાકે પાણી છાંટતો હતો. પાણીના છંટકાવથી ભીની થયેલી માટીની ગંધ તથા ખસની ખુશનુમા સુગંધ મને યાદ છે.

કેવા સુખી દિવસો ! પરંતુ તેનો પણ અંત આવ્યો. મેલેરિયા તાવના આંતરે દિવસે આવતા હુમલાને કારણે મારા પિતાને એક અઠવાડિયું હોસ્પિટલમાં રહેવું પડ્યું. તે વખતે ભિસ્તીનો નાનો છોકરો રાત્રે મારી સાથે સૂવા આવતો અને રસ્તાની સામી બાજુ રહેતા

એક ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન પરિવાર સાથે હું સવારે જમતો.

મારા પિતાની ગેરહાજરી વખતની આ વ્યવસ્થા જો જળવાઈ રહી હોત તો મને બહુ મઝા પડત. પરંતુ એમની મુખ્ય ઑફિસમાં કોઈકે તેમને મને છાત્રાલયમાં મૂકવા માટેની સલાહ આપી હોવી જોઈએ.

છેવટે અનિચ્છાએ મારા પિતા એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે 'યુદ્ધ જ્યાં સુધી પૂરું ન થાય' ત્યાં સુધી આ જ નિર્ણય ઉત્તમ છે. 1943ના જૂનમાં તેઓ મને સિમલા લઈ ગયા અને છોકરાઓ માટેની પૂર્વ પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ કર્યો.

આ વાત મારા છાત્રાલય જીવનની નથી. એની વાત તો ઇંગ્લેન્ડની કોઈ પબ્લિક સ્કૂલ જેવી જ હોત. એ શાળા 'પૂર્વની ઍટન'* હોવાનો ગર્વ લેતી. નવા નિશાળિયાઓને પજવણી, ચાબખા, ફરજિયાત રમવી પડતી રમતો, દેવળમાં હાજરી, ભારેખમ મોંવાળા વડા નિશાળિયાઓ અને શાળાના કપ્તાનપદેથી માંડી સંગીતવૃંદના સભ્ય સુધીની નામાવલિઓનાં સમ્માનપદ્ધ વગેરે બધી પરંપરાઓ 'ટૉમ બ્રાઉન્સ સ્કૂલડેઈઝ'*માંથી જ જાણે દેખીતી રીતે ઉછીની લેવામાં આવી હતી.

મારા પિતા નિયમિત રીતે મને પત્રો લખતા અને બીજા કશા પણ કરતાં હું તેમના પત્રોની વધારે રાહ જોતો. શિયાળાની રજાઓમાં તેમને મળવા હું ત્યાં જતો અને પછીની ઉનાળુ મધ્યસત્રી રજાઓમાં તે સિમલા આવતા. આ રજાઓ દરમિયાન તે મને બહાર ફરવા લઈ જતા. જેકો હિલના સ્પર નોર્થ પર આવેલી કેઈન-ધુ હોટલમાં અમે રહેતા. દૂર સુધી ચાલવા જવું, ફેન્ટમ રિક્ષાઓની વાતો કરવી, તડકામાં બેસી આઈસ્ક્રીમ ખાવો, ચોપડીઓની દુકાનોમાં પુસ્તકો ફેંદવાં તથા 'આવતા વર્ષે ઇંગ્લેન્ડ જઈશું' તેની વધારે ને વધારે યોજનાઓ ઘડવી - આમ તે કાવ્યમય (idyllic) અઠવાડિયું બની રહેતું.

મારા પિતાના ત્યાંથી ગયા પછી શાળા મને જડ અને નિષ્કુર લાગતી. તેમની બદલી કલકત્તા થઈ અને ત્યાં તેમની તબિયત સારી નહોતી રહેતી. તેમને ફરીથી મેલેરિયા થયો. પછી કમળો થયો. પરંતુ તેમનો છેલ્લો કાગળ ખાસ્સો ઉત્સાહસભર હતો. ઇંગ્લેન્ડ જવા માટેનું ભાડું સારી રીતે નીકળી શકે તે માટે તે પોતાનો અમૂલ્ય ટપાલ-ટિકિટનો સંગ્રહ થોડો થોડો કરી વેચતા હતા.

મારા વર્ગશિક્ષકે એક દિવસ મને બોલાવ્યો. તેમણે મને કહ્યું, "બોન્ડ, મારે તારી સાથે વાત કરવી છે. ચાલ, જરા આપણે આંટો મારવા જઈએ."

કશાક અનિષ્ટની મને એકદમ આશંકા આવી ગઈ.

સ્કાઉટની મિટિંગ જ્યાં ભરાતી હતી તે કાઉન્સિલ રોક પસાર કરી અમે દેવદારના

* ઇંગ્લેન્ડની પ્રસિદ્ધ પબ્લિક-સ્કૂલ

* ટૉમસ હ્યુઝ (Thomas Hughes)નું જાણીતું પુસ્તક 'ટૉમ બ્રાઉન્સ સ્કૂલડેઈઝ' 19મી સદીના ઇંગ્લેન્ડની પબ્લિક-સ્કૂલનો એક આદર્શ ચિતાર છે.

46 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

જંગલમાંથી પસાર થતો રસ્તો લીધો. મારા તે અભાગી શિક્ષકે (જોકે તેમને આ અણગમતું કામ સોંપવા માટે તે આચાર્યને ગાળો આપતા હતા) 'ઈશ્વરને તારા પિતાની વધારે ઊંચી અને ઉત્તમ જગ્યાએ જરૂર છે' એ વિશે કહેવાનું શરૂ કર્યું, (જાણે કે આ ભર ઉનાળામાં જેકો હિલ કરતાં કોઈ ઉત્તમ જગ્યા હોય) કે હું તરત જ સમજી ગયો કે મારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે. હું ચોધાર આંસુએ રડી પડ્યો.

મારી તબિયત સારી થઈ ત્યાં સુધી તેમણે થોડા દિવસ મને શાળાની ઇસ્પિતાલમાં રાખ્યો. આચાર્ય મને મળવા ત્યાં ઇસ્પિતાલમાં આવ્યા અને મારી પાસે રાખેલી મારા પિતાના પત્રોની થપ્પી તેમણે લઈ લીધી.

"તારા પિતાના પત્રો કદાચ તું ખોઈ નાંખીશ, તો શા માટે મને નથી આપી દેતો ? વર્ષ પૂરું થાય એટલે ઘેર જતાં પહેલાં તું મારી પાસેથી પાછા મેળવી લેજે."

અનિચ્છાએ તે પત્રો મેં તેમને આપ્યા. તેમણે મને કહ્યું કે મારી માએ કહેવડાવ્યું છે કે વર્ષ પૂરું થાય એટલે મારે તેને મળવા ઘેર જવાનું છે. મેં આ સુવિધા માટે બહુ રસ બતાવ્યો નહીં તેની તેમને નવાઈ લાગી હશે.

વર્ષના અંતે શાળા બંધ થવાના આગલા દિવસે હું આચાર્યના દફતરમાં ગયો અને મારા કાગળો પાછા માંગ્યા.

તેમણે પૂછ્યું, "પત્રો શાના ?" એમનું ટેબલ પત્ર-વ્યવહાર અને કાગળોની થપ્પીઓથી ભરેલું હતું. મારી દબલગીરીથી તે ચિડાયા.

"મારા પિતાના કાગળો." મેં વિસ્તારથી સમજાવવા માંડ્યું, "સર, તે મૃત્યુ પામ્યા એ વખતે સાચવવા માટે મેં તેમને આપ્યા હતા તે—"

"કાગળો, તે મને આપ્યા છે તેની તને ચોક્કસ ખાત્રી છે ?"

તે વધારે ઉશ્કેરાઈ ગયા.

"બોન્ડ, ચોક્કસ, તારી ભૂલ થાય છે. મારે તારા પિતાના કાગળો શા માટે રાખવા જોઈએ ?"

"સર, એની મને ખબર નથી. તમે જ કહ્યું હતું કે ઘેર જતાં પહેલાં મારી પાસેથી લઈ લેજે."

"જો... કોઈ કાગળોની મને ખબર નથી. અને અત્યારે હું કામમાં ખૂબ વ્યસ્ત છું. તેથી તું તારા ઘેર જા. મને ખાત્રી છે કે તારી ભૂલ થાય છે, છતાં પણ જો મને તારા કાગળો મળશે તો તે હું તને મોકલી આપીશ."

તે મારા તરફ કઠોર થવા માંગતા હતા એવું મને ના લાગ્યું, પરંતુ મારામાં ઘૃણાની લાગણી પેદા કરનાર તે પહેલા વ્યક્તિ હતા.

ટ્રેઇન જેવી દેહરાદૂન વિસ્તારમાં પ્રવેશી કે કોઈ મને લેવા માટે પ્લેટફોર્મ પર મારી રાહ જોતું ઊભું છે કે નહિ એ જોવા માટે મેં બારીમાંથી ડોકિયું કર્યું. ભારતમાં જેમ મોટા ભાગનાં રેલ્વેસ્ટેશનો પર ગિરદી હોય છે તેમ આ સ્ટેશન પણ મુસાફરોની ભીડ, બૂમો પાડતા હમાલો, આમતેમ ફરતાં કૂતરાં તથા આંટા મારતા સ્ટેશન માસ્તરોથી ભરચક હતું. ટ્રેઇન જેવી પ્લેટફોર્મ પર આવી ઊભી રહી કે ધમાલ મચી ગઈ. લોકો ડબ્બામાંથી ધક્કામુક્કી કરતાં ઊતરવા માંડ્યા. પતરાની પેટી અને નાની એટેચી સાથે હું પ્લેટફોર્મ પર ધકેલાયો. પછી મને લેવા આવનારની રાહ જોતો હું પેટી પર બેસી રહ્યો.

ઘીરે ઘીરે ભીડ વીખરાઈ ગઈ. મારી પેટી તેના માથા તથા ખભા પર ઊંચકવા માટે કદમાં તથા વજનમાં બિલકુલ બરાબર છે એમ નક્કી કરીને આવેલો અને ભારે બેગ-બિસ્તરા ઉપાડવા માટે અશક્ત એક મોટી ઉંમરનો હમાલ પ્લેટફોર્મ પર મારી સાથે બાકી રહ્યો. બીજી દસ મિનિટ મેં રાહ જોઈ પરંતુ મારી માતા કે ઓરમાન પિતા તરફથી કોઈ લેવા આવેલું દેખાયું નહિ. સ્ટેશનની બહાર ઘોડાગાડીના સ્ટેન્ડ સુધી મને પહોંચાડવા માટે મેં હમાલને કહ્યું.

એ જમાનામાં ઊંચી પદવીવાળા સાહેબોથી માંડી દરેક જણ ઘોડાગાડીમાં આવ-જા કરતાં. દેહરાદૂનમાં ફક્ત એક જ ટેક્સી હતી. થાકેલો, ભૂખ્યો ઘોડો હારબંધ ઊગેલાં વૃક્ષોવાળા શાંત રસ્તાઓ પરથી જ્યારે તબડાક તબડાક દોડતો હોય ત્યારે થોડી વાસ મારતા, પાનની પિચકારી મારતા ઘોડાગાડીવાળા સાથે આગળ બેસવાની મને મજા આવતી.

વૃક્ષો માટે દેહરાદૂન હંમેશાં સારી જગ્યા હતી. ત્યાં ખીણની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે અને વરસાદ પણ સારો એવો પડે છે. એ જમીનમાં સરખી રીતે વાવવામાં આવે તે બધું જ ઊગી શકે છે. રસ્તાની બંને બાજુએ લીમડા, આંબા, યુકેલિપ્ટસ પર્શિયન લાઈલાક, જેકારેન્ડા, ગરમાળો અને બીજાં ઘણાં બધાં વૃક્ષોની હાર છે. બંગલાઓના બગીચામાં આંબા, લીચી તથા જામફળનાં ઝાડ ઉગાડવામાં આવે છે. ક્યારેક ફણસ અને પપૈયાં પણ જોવા મળે છે. આ બધાં વૃક્ષો પર મારું એક સાથે ધ્યાન નથી ગયું. પણ જેમ જેમ સમય પસાર થતો ગયો તેમ હું તેમને ઓળખતો થયો હતો.

હું પહેલાં દાદીમાને ઘરે ઘોડાગાડી લઈ ગયો. મને એવું હતું કે હજી મારી મા ત્યાં જ રહે છે.

મેદાનો સુધી સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવા જૂની ઢબના રસ્તાઓથી વિસ્તરેલો તે એક સુંદર, સુખસગવડવાળો બંગલો હતો. ચીમનીઓમાંથી એકસરખો નીકળતો ધુમાડો મારા દાદાના હુક્કામાંથી નીકળતા ધુમાડાની યાદ આપતો હતો. જ્યારે હું આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે મારાં દાદા-દાદી સાથે કેટલાક મહિના મેં ત્યાં વિતાવ્યા હતા. પાર્શ્વભૂમી જોઈએ તો એ સુખદ મધ્યાંતર હતો. દાદાજી મૃત્યુ પામ્યા હતા અને દાદીમા એકલાં રહેતાં હતાં.

મારાં દાદીમાના વાળ સફેદ હોવા છતાં ચહેરો હજુ સ્વસ્થ હતો અને પીઠેથી તો જરા વધારે સ્વસ્થ લાગતાં હતાં. મને ઘોડાગાડીમાંથી ઊતરતો જોઈ તે ખૂબ નવાઈ પામ્યાં.

“સ્ટેશન પર તને કોઈ ના મળ્યું ?” તેમણે પૂછ્યું. મેં નકારમાં માથું હલાવ્યું. દાદીમાએ કહ્યું, “તારી મા હવે અહીં નથી રહેતી. અંદર આવ અને બેસ. પણ તે તારી ચિંતા કરતી હશે એટલે હું તને તેના ઘેર લઈ જઈ એ જ સારું છે. ચાલ, ઘોડાગાડીમાં ચઢવામાં મને મદદ કર. મને ખબર જ હતી કે તે સફેદ ઘોડો જ હશે. સફેદ ઘોડાવાળી ગાડીમાં બેસતાં મને હંમેશાં ગભરામણ થાય છે.”

“શા માટે દાદીમા ?”

“મને ખબર નથી, મને લાગે છે કે સફેદ ઘોડા પોતે જ ગભરાયેલા હોય છે. ખબર નહીં પણ સફેદ ઘોડા હંમેશાં મને પાડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. કોચવાન, ધીમે હાંક.” તેમણે બૂમ પાડી કારણ કે ઘોડાગાડીવાળાએ જેવી ચાબૂક વીંઝી કે ઘોડાની ધીમી ગતિ તેજ દોડમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી.

મારા ઓરમાન પિતાના ઘેર પહોંચતાં અમને પચ્ચીસ મિનિટ થઈ. એ ઘર દલાનવાલા વિસ્તારમાં હતું. અને એ વિસ્તાર મોસમી રિસ્પાના નદીના સૂકા પટથી બહુ દૂર નહોતો. મારાં દાદીએ જોયું કે મને નૈતિક હિંમતની જરૂર છે તેથી તે મારી સાથે જ ઘોડાગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યા અને ઘોડાગાડીવાળાએ મારા બિસ્તરો ને પતરાંની પેટી ઉતારીને વરંડામાં મૂક્યાં. આગલો દરવાજો અંદરથી બંધ હતો. અમારે વારંવાર તેને ખટખટાવવો પડ્યો તથા બૂમો પાડવી પડી ત્યારે ખલેલ પડી હોવાથી નારાજ થયેલા એક નોકરે તે ખોલ્યો. મારાં દાદીમાને જોઈને તેણે તેમને સલામ ભરી અને આનુરૂપતાથી તે મારી સામે તાકી જ રહ્યો.

“મેમસાહેબ ક્યાં છે ?” દાદીમાએ પૂછ્યું.

“બહાર ગયાં છે.” નોકરે કહ્યું.

“તે હું જોઈ શકું છું. પણ એ લોકો ક્યાં ગયાં છે ?”

“શિકાર કરવા માટે ગઈ કાલનાં તે મોતીચૂર ગયાં છે. આજે સાંજે તે લોકો પાછાં ફરશે.”

દાદીમા નિરાશ થયાં પણ તેમણે મારી વસ્તુઓ અંદર લેવા નોકરને ઇશારો કર્યો. અને પૂછ્યું, “છોકરો આવવાનો છે તેની તેમને ખબર નહોતી ?” ફરીથી મારી સામે જોઈ તેણે કહ્યું, “હા, પણ તે લોકો કહેતાં હતાં કે તે કાલે આવશે.”

“તારીખ ભૂલી ગયાં લાગે છે.” મોં ફુલાવી દાદીમાએ કહ્યું, “કંઈ નહીં, તું તારો સામાન છોડ. હાથ-મોં ધો અને કપડાં બદલી નાંખ.”

નોકર તરફ ફરીને તેમણે પૂછ્યું, “જમવાનું કંઈ છે ?”

“હું જમવાનું બનાવી દઈશ.” તેણે કહ્યું. ફરીથી તે મારી સામે તાકીને જોઈ રહ્યો. મારી ઉપર એની નજર હોવાથી હું મૂંઝવણ અનુભવતો હતો. ચીકણા વાળ અને

મોટી મૂછોવાળો તે ઊંચો અને કાળો હતો. તેના ડાબા ગાલે એક ઊંડો ઘા હતો એથી તે કઠોર દેખાતો હતો. તેણે ફાટેલું પહેરણ અને મેલો પાયજામો પહેર્યો હતો. તેના પહોળા, જાડા પગ ભીના હતા. જાજમ વિનાના ભોંયતળિયા પર તેનાં પગલાં પડતાં.

બાજુના ઓરડામાં છોકરું રડતું હતું અને તેને હાથમાં ઉછાળતી ઉછાળતી એક સ્ત્રી (જે રસોઈયાની પત્ની હતી) બારણામાં ડોકાઈ.

“એ લોકો બાળકને પણ મૂકીને ગયાં છે.” વધારે ને વધારે ચીડ સાથે દાદીમાએ કહ્યું, “એ તારો નાનો ભાઈ છે. માત્ર છ મહિનાનો છે.” મને મારા નાના ભાઈ વિશે કશું જ કહેવામાં આવ્યું નહોતું. મારે એક ભાઈ છે એ ખબર જાણે મને આઘાતરૂપ હતી. હું મારે ભાઈ હોય તે સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો. અને એમાંયે ઓરમાન ભાઈ. ખાસ ઉત્સાહ વગર મેં તે બાળકને જોયો. તે તંદુરસ્ત લાગતો હતો અને ખુલ્લે અવાજે રડતો હતો.

“તે સરસ બાળક છે” – દાદીમાએ કહ્યું, “તો ભલે મારે થોડું કામ છે. નોકર તારી સંભાળ રાખશે. તું એક-બે દિવસમાં આવીને મને મળી જજે. મેં તને છેલ્લો જોયો તેના કરતાં તું ઘણો મોટો થઈ ગયો છે. વળી તને ખીલ પણ થવા માંડ્યા છે.”

દાદીમા ક્યારેય વખાણ નહોતાં કરતાં તેથી તેમણે મારા દેખાવ વિશે લીધેલી નોંધથી હું નારાજ ના થયો. તેમણે મારા ખીલની નોંધ લીધી તે જ બતાવતું હતું કે હું તેમને ગમતો હતો.

ઘોડાગાડીવાળો તેમની રાહ જોતો હતો. “મને લાગે છે કે મારે આ જ ટાંગાનો ઉપયોગ કરવો પડશે. કારણ કે જ્યારે મારે ટાંગાની જરૂર પડે છે ત્યારે તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સિવાય કે એકવાર સફેદ ઘોડાવાળો... તારી મા પાછી આવે ત્યારે કહેજે કે મારે તેને મળવું છે. શિકાર... બરાબર છે. નાના બાળકને સંભાળવાનો છે અને એ લોકો શિકારે ગયાં છે.”

રસોઈયાની સલામનો જવાબ માથું હલાવી આપીને પોતાની બેઠકના હાથા બરાબર જકડીને દાદીમા ઠગુ પગે ટાંગામાં બેઠાં. ટાંગાવાળાએ એની ચાબૂક સાબલી કરી પણ ઘોડો એની એ જ નિરુત્સાહી, ધીમી ગતિએ ચાલવા માંડ્યો. આ જંગલી સફેદ ટકુ તેમને પોતાના સર્વનાશ તરફ દોરી જશે જાણે એવી ખાત્રીથી પોતાના દાંત ભીંસ્યા અને ટાંગાની બેઠકને મજબૂતાઈથી પકડી રાખી. એમને જતાં જોઈ મને દુઃખ થયું.

સાંજે મારી મા તથા ઓરમાન પિતા શિકારેથી પાછાં આવ્યાં. તેમના રસોઈયા – મંગલસિંહને તેમણે શિકારેથી પોતાની સાથે લાવેલા તેતરને રાંધવા આપ્યું. મારી

માએ મને ઉપરચોટિયું ચુંબન કર્યું. મને લાગ્યું કે મને જોઈને તે ખુશ થઈ હતી. પરંતુ હું તો મારા પિતા દ્વારા મળતા ગાઢ આલિંગનથી ટેવાયેલો હતો તેથી આવો વિલક્ષણ આવકાર મળવાથી મને મારા પિતાની ખોટ વધારે સાલવા લાગી. શાળા-છાત્રાલયનું જીવન એક ઘરેડ બની ગયું હતું પણ ઘરે જવાનું એ એક એવી પ્રક્રિયા હતી કે જેને માટે હું હંમેશાં રાહ જોતો હતો. પણ 'ઘરે જવું' એટલે 'મારા પિતા પાસે જવું' અને હવે તે નથી એટલે હું એકદમ સૂનો પડી ગયો.

મને લાગે છે આપણું કોઈ પ્રિયજન મૃત્યુ પામે ત્યારે આપણે હાજર હોઈએ, અથવા તો તેમને મૃત્યુ પામેલા, સુવાડેલા અને છેવટે કબરમાં દટાતા જોઈએ તો વસ્તુઓની ક્ષણભંગુરતાની ખાત્રી થાય અને બદલાયેલી પરિસ્થિતિને પણ અપનાવવી સહેલી પડે. પરંતુ તમે જ્યારે કોઈના મૃત્યુ વિશે સાંભળો, તે પણ પિતાના મૃત્યુ વિશે અને તેમના મૃત્યુની સ્થિતિનો માત્ર આછો જ ખ્યાલ હોય ત્યારે તમારે ઘણી બધી કલ્પના કરવી પડે - અને એમાંયે જ્યારે નાના છોકરાની કલ્પના હોય. મારા પિતાના મૃત્યુની કોઈ જ સઘન ખાત્રી ન હોવાથી મારા માટે તે મૃત્યુ પામ્યા નહોતા પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. તેથી જ તેમને હું જીવતી-જાગતી, હસતી વ્યક્તિ તરીકે જોવા પ્રોત્સાહિત થતો પણ એનો અર્થ એ હતો કે હું તેમના મૃત્યુને પૂરેપૂરું સ્વીકારી શક્યો નહોતો. અને આથી જ ઊંડે ઊંડે હું ઇચ્છતો કે તે આવે (જેમ મને જ્યારે એમની ખૂબ જરૂર પડે ત્યારે તે આવતા) અને આ અણગમતી પરિસ્થિતિમાંથી મને ઉગારે.

મારા ઓરમાન પિતાએ તો માંડ માંડ મારી હાજરીની નોંધ લીધી હતી. ઘરમાં આવ્યા પછી પહેલું કામ તેમણે વ્હીસ્કી અને સોડાને ગલાસમાં રેડવાનું કર્યું. મારી માતા પણ બાળક પર નજર નાંખીને એમને અનુસરી. મારી જાતે જ મારા રૂમમાં મારો સામાન છોડીને ગોઠવવાનો રહ્યો હતો.

મારે મારો પોતાનો રૂમ હતો એટલો હું નસીબદાર હતો. મારાં માતા-પિતાની માફક મને પણ ઇચ્છું એટલું એકાંત મળી રહેતું હતું. મારા ઓરમાન પિતા એક સ્થાનિક વેપારી હતા. હું તેમને દખલ ન કરું તો તે મને સાથે રાખવા તૈયાર હતા અને બીજી રીતે, જો એ મારા એકાંતમાં દખલ ન કરે તો હું પણ તેમની સાથે રહેવા તૈયાર હતો. મારી તો એવી પણ ઇચ્છા હતી કે મારી મા પણ મને એકલો રહેવા દે.

મારા ઓરડાને એક મોટી બારી હતી. સાંજની મંદ મંદ પવનની લહેરખીમાં હું તે ઉઘાડતો અને લીચીનાં વૃક્ષોની નીચે ઊગેલા ગલગોટાનાં તથા વગડાઉ વાદળી ફૂલોવાળા જરા અવાવરુ બગીચાને ધારીને જોયા કરતો.

શું છે તારું સ્વપ્ન ?

કમરેથી વાંકો વળી ગયેલો એક વૃદ્ધ ભિખારી બગીચાની દીવાલની સામેની બાજુ રસ્તા પર ઊભો રહ્યો અને મારી સામે તાકી રહ્યો. તેને ફરફરતી સફેદ દાઢી અને ધારદાર ભૂરી આંખો હતી. તે વખતે હું લીચી વૃક્ષની ડાળ પર બેઠો હતો.

“તારું સ્વપ્ન શું છે ?” તેણે પૂછ્યું.

શેરીમાં રખડતા, ચીંથરેહાલ વૃદ્ધે પૂછેલો આ પ્રશ્ન ચોંકાવનાર હતો. અને એ અંગ્રેજીમાં પુછાયેલો હોવાથી વધારે ચોંકાવનાર બન્યો હતો. તે દિવસોમાં અંગ્રેજીભાષી ભિખારીઓ ભાગ્યે જ જોવા મળતા.

“તારું સ્વપ્ન શું છે ?” તેણે ફરીથી પૂછ્યું.

“મને યાદ નથી” મેં કહ્યું, “મને લાગતું નથી કે ગઈકાલે રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું હોય.”

“મને આ અભિપ્રેત નથી. હું એ સ્વપ્નની વાત નથી કરતો. હું જોઈ શકું છું કે તું સ્વપ્નિલ છે. અત્યારે લીચીની ઋતુ નથી તો પણ તું આખી બપોર સ્વપ્ન સેવતો આ ઝાડ પર બેસી રહ્યો છે.”

“મને અમથું જ અહીં બેસી રહેવાનું ગમે છે.” મેં કહ્યું. હું સ્વપ્નશીલ હતો તે સ્વીકારવાનો મેં ઇન્કાર કર્યો. બીજા છોકરાઓ સ્વપ્નોમાં નથી રાચતા. તેઓ ગોફ્રજ રાખતા.

“અરે, મારા દીકરા, સ્વપ્ન એટલે જિંદગીમાં તમને સૌથી વધારે ચાહના જેની છે તે. તારે એવું કશું નથી કે બીજા બધાં કરતાં તેની વધારે ચાહના રાખે ?”

“હા,” મેં તરત જ કહ્યું, “મારો પોતાનો ખંડ.”

“ઓહ ! તારો પોતાનો ખંડ, તારું પોતાનું વૃક્ષ - બંને સરખું જ છે. ઘણાંબધાં લોકોને તેમનો પોતાનો ખંડ હોતો નથી. અને એમાંયે આપણા જેવા ભીડવાળા દેશમાં તો નહીં જ.”

“કેવળ એક નાનો ખંડ.”

“તો અત્યારે તું કેવા પ્રકારના ખંડમાં રહે છે ?”

“એ એક મોટો ખંડ છે. પણ એમાં મારે મારાં ભાઈબહેનો સાથે રહેવું પડે છે અને મારી ફોઈ જ્યારે મળવા આવે ત્યારે તે પણ સાથે રહે.”

“ઓહ, એમ વાત છે. ખરેખર તો તને સ્વતંત્રતા જોઈએ છે, એમ ને ? તારું પોતાનું વૃક્ષ, તારો પોતાનો ખંડ, તારી પોતાની નાની જગ્યા..”

“હા, બસ એટલું જ.”

“બસ એટલું જ ? તેમાં બધું આવી ગયું ? જ્યારે તને તે બધું મળી જાય એટલે તારું સ્વપ્ન સાકાર થઈ જશે.”

“કેવી રીતે મારે તે સાકાર કરવું ?”

“મારા પ્રિય મિત્ર એમાં કોઈ જાદુઈ યુક્તિ નથી. જો હું ઈશ્વર હોઉં તો હું તારી સાથે આ રીતે સમય બગાડું ? તમારા સ્વપ્ન માટે તમારે જ કામ કરવું પડે અને તે તરફ જ સક્રિય થવું જોઈએ. એ સાકાર કરવાના માર્ગમાં જે જે કંઈ વચ્ચે આવે એ બધાંને હટાવતા જાવ. અને પછી, જો તમે ખૂબ વધારેની ખૂબ ઝડપી અપેક્ષા નહીં રાખી હોય તો તમે તમારું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકશો. અને તમારો પોતાનો ખંડ પણ. પરંતુ પછીથી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે.”

“પછીથી ?”

“હા, કારણ કે એ બધું ગુમાવવું – બીજા તમારી પાસેથી ઝૂંટવી લે – એ ઘણું સહેલું છે. અથવા તમે લોભી બનો, બેદરકાર બનો અને બધી જ વસ્તુઓને ધારી લેવાનું શરૂ કરો... અને આહ ! એકાએક તમારું સ્વપ્ન અદૃશ્ય થઈ જશે.”

“આ બધું તમને કેવી રીતે ખબર પડી ?” મેં પૂછ્યું.

“કારણ કે મારે પણ એક સ્વપ્ન હતું અને તે મેં ગુમાવી દીધું.”

“તમે બધું જ ગુમાવી દીધું ?”

“હા, જરા મારી તરફ જો, મારા મિત્ર. હું કંઈ રાજા કે ઈશ્વર જેવો લાગું છું ? મને જે જોઈએ તે બધું જ મળ્યું હતું. પણ પછી તો મારી એષણા વધતી જ ગઈ... તમને તમારો ખંડ મળે, પછી તમને મકાન જોઈએ, અને જ્યારે તમારું પોતાનું મકાન હોય પછી તમારો પોતાનો પ્રદેશ જોઈએ. અને જ્યારે તમારો પોતાનો પ્રદેશ હોય પછી તમને તમારું પોતાનું રાજ્ય જોઈએ – આ બધાંને જાળવી રાખવાનું પછી મુશ્કેલ થતું જાય છે. અને જ્યારે તમે તે ગુમાવશો – અંતે બધાં જ સામ્રાજ્યો ગુમાવાય જ છે – ત્યારે તમારી પાસે તમારો ખંડ પણ પછી રહેવાનો નથી.”

“તમારે પણ રાજ્ય હતું ?”

“એવું જ કંઈક... તારા પોતાના સ્વપ્નને જ અનુસર, દીકરા, પણ બીજા લોકોનાં સ્વપ્નાં લઈ લેતો નહિ, બીજાના માર્ગમાં અવરોધ ઊભા કરીશ નહિ. કે બીજા માણસ પાસેથી તેનો ખંડ, કે તેની શ્રદ્ધા કે તેનું ગીત ઝૂંટવીશ નહિ.” અને એ પાછો ફરીને ઢસડતા પગે ચાલવા માંડ્યો. તે નીચેની પંક્તિઓ સૂરમાં ગણગણતો હતો જે મેં બીજે ક્યાંય સાંભળી નહોતી તેથી તે તેની જ રચેલી હોવી જોઈએ.

“ઘણું જીવો, મારા મિત્ર, શાણા અને મજબૂત બનો,

પણ કોઈ માણસ પાસેથી એનું ગીત ઝૂંટવશો નહિ.”

તેના શાણપણ પર વિચાર કરતો હું લીચીના વૃક્ષ પર બેસી રહ્યો. મને આશ્ચર્ય થતું હતું કે આવો ડાહ્યો માણસ આટલો ગરીબ કેવી રીતે હોઈ શકે ! કદાચ પછીથી તે શાણો બન્યો હશે. જે હોય તે પણ તે સ્વતંત્ર હતો - હું સ્વતંત્ર હતો. હું ઘરમાં પાછો ફર્યો અને મારો પોતાનો ખંડ માંગ્યો (અને મળ્યો.) મને સમજાવા માંડ્યું હતું કે સ્વતંત્રતા એ એવું કંઈક છે જે મેળવવા તમારે આગ્રહી બનવું પડે.

છેલ્લી ટાંગા-સવારી

દેહરાદૂનમાં વાસંતી દિવસ હતો. બંગલાની દીવાલો ખીલેલા બોગનવેલિયાથી ઝળહળાં થતી હતી. પપૈયાં પાકી રહ્યાં હતાં. સ્વીટપીઝ છોડની સુગંધ બગીચામાં પથરાઈ ગઈ હતી. દાદીમા વરંડાના છાંયડાવાળા ખૂણામાં આરામખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક માથું હલાવતાં, સ્વેટર ગૂંથતાં હતાં. તે મારા પિતાનું પુલઓવર ગૂંથતાં હતાં. “દિલ્હીમાં બહુ ઠંડી પડે છે,” તેમણે કહ્યું હતું; એટલે જ જોકે શિયાળો આઠ મહિના પછી આવવાનો હતો છતાં અમારાં ગરમ કપડાં તૈયાર કરવા તે કામે લાગી ગયાં હતાં.

કાઠિયાવાડ હૂંફાળા પાણીવાળા અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલું હોવાથી ત્યાં ક્યારેય આટલી ઠંડી નહોતી પડતી. પરંતુ દેહરાદૂન હિમાલય પર્વતમાળાની તળેટીમાં આવેલું છે.

દાદીમાના વાળ સફેદ થયા હતા, તેમની આંખો પણ નબળી પડી હતી છતાં પણ એમની આંગળીઓ ગૂંથવાના સોયા સાથે સ્ફૂર્તિથી ફરતી હતી. અને આખી સવાર તેનો કટકટ અવાજ આવતો હતો.

દાદીમાને ના દેખાય તે રીતે મેં જીરેનિયમનાં પાંદડાં તોડ્યાં, મારી આંગળીઓથી તેમને મસળ્યાં અને મારા નાકે દબાવ્યાં.

લગભગ એક મહિનો હું મારા દાદી સાથે દેહરાદૂનમાં રહ્યો. આ દરમિયાન હું મારા પિતાને મળ્યો નહોતો. આ પહેલાં અમે આટલો લાંબો સમય ક્યારેય છૂટા પડ્યા નહોતા. દરેક અઠવાડિયે તે મને પત્ર લખતા તથા પુસ્તકો અને ચિત્રવાળાં પોસ્ટકાર્ડ મોકલતા. હું પણ અમારો કોઈ કાગળ આવ્યો છે એ જોવા ટપાલીને વહેલો વહેલો મળી શકું એથી રસ્તાના છોડા સુધી ચાલીને જતો.

અમે દરવાજે ટાંગાની ઘંટડીઓ રણકવાનો અવાજ સાંભળ્યો, અને અમારી જાણીતી બગી રસ્તા ઉપર ખડખડ અવાજ કરતી આવી.

“હું જોઉં કોણ આવ્યું છે ?” મેં કહ્યું અને વરંડાનાં પગથિયાં ઊતરી બગીચાની પેલી બાજુ ગયો.

એનો ટાંગો લઈ બંસીલાલ આવ્યો હતો. દેહરાદૂનમાં ઘણા ટાંગા અને ટાંગાવાળા હતા પણ બંસી મારો પ્રિય ટાંગાવાળો હતો. તે યુવાન અને દેખાવડો હતો અને હંમેશાં

સ્વચ્છ સફેદ પહેરણ અને પાયજામો પહેરતો. બીજા ટાંગાના ઘોડા કરતાં એનો ઘોડો પણ વધારે મોટો અને ઝડપી હતો.

બંસીની ગાડીમાં મુસાફર નહોતાં તેથી મેં તેને પૂછ્યું, “બંસી, તું અહીં કેમ આવ્યો છે ?”

“દોસ્ત, તારાં દાદીમાએ મને બોલાવવા મોકલ્યો હતો.” તે મને ‘છોટા સાહેબ’ કે ‘બાબા’ નહોતો કહેતો. પરંતુ ‘દોસ્ત’ કહી બોલાવતો તેથી હું કંઈક વિશેષ છું એમ મને લાગતું. નાના છોકરાને ટાંગાવાળા કંઈ મિત્ર તરીકે મળતા નથી !

“દાદી, તમે ક્યાં જાવ છો ?” વરંડામાં પાછા આવ્યા પછી મેં પૂછ્યું.

“બેંકમાં જઈ છું.”

“હું પણ આવું ?”

“શા માટે ? બેંકમાં તું શું કરીશ ?”

“પણ હું અંદર નહિ આવું. હું બંસી સાથે ટાંગામાં બેસી રહીશ.”

“સારું, તો આવ.”

ટાંગામાં પાછલી બેઠકમાં દાદીમાને બેસાડવામાં અમે મદદ કરી. ત્યાર પછી હું ટાંગાવાળાની આગલી બેઠક પર બંસી જોડે બેસી ગયો. એણે એના ઘોડાને કશુંક કહ્યું અને ઘોડો દરવાજાની બહાર રસ્તા પર તેજ ચાલે દોડવા લાગ્યો.

“આટલો બધો ઝડપી ના ચલાવ, બંસી” દાદીમાએ કહ્યું, એમને કોઈપણ વાહન – ટાંગો હોય કે મોટરકાર, ટ્રેઇન હોય કે બળદગાડું – ઝડપથી ચાલે તે પસંદ નહોતું.

“ઝડપી છે ?” બંસીએ કહ્યું. “મેમસાહેબ બીશો નહિ. એની આખી જિંદગીમાં આ ઘોડો કદી ઝડપથી દોડ્યો નથી. અમારી પાછળ બોમ્બ પડે તો પણ અમે વધારે ઝડપથી ના જઈ શકીએ. મારી પાસે બીજો ઘોડો છે. જ્યારે ઘરાક ઉત્પાવળમાં હોય ત્યારે દોડાવવા માટે હું તેનો ઉપયોગ કરું છું. મેમ સાહેબ, આ ઘોડો તો તમારે માટે જ રિઝર્વ રાખ્યો છે.”

બંસી પાસે બીજો કોઈ ઘોડો હતો જ નહિ. દાદીમાને આ ખબર નહોતી. તેથી પોતે દેહરાદૂનના સૌથી ધીમા ટાંગામાં સવારી કરી રહ્યાં છે એવી ખાત્રી થતાં જરા નરમ પડ્યાં.

દસ મિનિટમાં જ અમે બજારમાં પહોંચી ગયાં. દાદીમાની બેંક – અલ્હાબાદ બેંક કલોક ટાવરની બાજુમાં આવેલી હતી. બેંકમાં દાદીમાને લગભગ અડધોએક કલાક લાગ્યો. તે દરમિયાન બંસી અને હું દુકાનોની આગળ લટાર મારતા હતા. ઘોડાને ખાવા માટે લીલો ચારો નાંખ્યો હતો.

“તારી પાસે પૈસા છે ?” બંસીએ પૂછ્યું.

“ચાર આના છે.” મેં કહ્યું.

“બે કપ ચ્હા માટે પૂરતા છે.” બંસીએ મારે ખભે હાથ વીંટળતાં અને ચ્હાની દુકાન તરફ મને લઈ જતાં કહ્યું. પૈસા મારા હાથમાંથી એના હાથમાં ગયા.

56 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

“તને ચ્હા પીવી હોય તો પીજે”, મેં કહ્યું, “પણ હું તો લેમન પીશ.”

“ભલે, દોસ્ત. એક ચ્હા, એક લેમન જરા જલ્દી.” ચ્હાની દુકાનના છોકરાને એણે કહ્યું. પીણાં આવી ગયાં. બંસી ચ્હા પીતાં એના ઘોડા જેવો અવાજ કરતો હતો, જ્યારે મને લેમન કરતાં સ્વાદમાં સાબુ જેવું વધારે લાગતું હતું. તે લીલું, ગેસવાળું લેમન પીતાં ઓડકાર આવતા હતા.

જ્યારે દાદીમા બેંકમાંથી બહાર આવ્યાં ત્યારે વિચારમગ્ન લાગતાં હતાં. ઘરે પાછાં જતાં તેમણે વધારે ખાસ વાત પણ ના કરી. જ્યારે એકવાર ઘોડાને પીઠ પર થપેડવા હું નીચો નમ્યો ત્યારે મને સરખો રહેવા કહ્યું એટલું જ. બંસીને ભાડું ચૂકવીને તે સીધાં અંદર ચાલ્યાં ગયાં.

“તું ફરીથી ક્યારે આવીશ ?” મેં બંસીને પૂછ્યું.

“દોસ્ત, જ્યારે મારી સેવાની જરૂર પડશે ત્યારે. મારે પણ કમાવું પડશે ને ? પરંતુ આપણે મિત્રો છીએ એટલે તને કહું... કોઈક વખત મારા સવારોને મૂકીને આ રસ્તે પાછો ફરતો હોઈશ ત્યારે દરવાજા આગળ હું ઘંટડી વગાડીશ. જો તું નવરો હોય અને સવારી કરવી હોય – ઝડપી સવારી ! તો તું મારી સાથે આવજે. એનું કંઈ તારે ભાડું નહિ આપવું પડે. બસ, એક કપ ચ્હા માટે થોડા પૈસા લાવજે.”

“ભલે, આપણે ભાઈબંધો છીએ એટલે ને ?”

“હા, આપણે ભાઈબંધો છીએ એટલે.”

અને ઘોડાને ચાબુકનું હેન્ડલ હળવેથી અડકાડીને દરવાજાની બહાર રસ્તા પર અવાજ કરતો ટાંગો લઈ ગયો. રસ્તા પર ઘોડાની સ્વાલ ચાલ સાથે મને બંસીનું ગાન સંભળાયું.

બેડરૂમમાં આપા એના બે હાથ પાછળ થાપા પર મૂકી મારી રાહ જોતી હતી. આવનારા તોફાનની આગાહી ?

“હંમ... મને કહ્યા વગર તું બજાર ગયો હતો, કેમ ?” તેણે પૂછ્યું, (મને દાદીમાની મંજૂરી મળી હતી તેટલું પૂરતું નહોતું !!) “અને આ આખો વખત તને નવડાવવા માટે હું તારી રાહ જોતી બેઠી.”

“હવે તો બહુ મોડું થઈ ગયું, નહિ ?” મેં આશ્ચર્ય પૂછ્યું.

“ના, નથી થયું. જમવાને હજુ કલાકની વાર છે, કપડાં કાઢ.”

જ્યારે હું કપડાં કાઢતો હતો ત્યારે બંસી જેવા ટાંગાવાળા સાથે દોસ્તી બાંધવા માટે આપાએ મને ઝાટકી નાંખ્યો. મને લાગે છે એને થોડી ઈર્ષ્યા આવી હતી.

“એ માણસ તો ખરાબ છે, તે દારૂ પીએ છે, જુગાર રમે છે અને ગાંજો પીએ છે. તેને ક્ષય અને એવા બીજા ભયંકર રોગ થયેલા છે. એટલે તેની સાથે બહુ જ નજીકની દોસ્તી નહિ રાખવાની – બાબા, સમજ્યો ને ?

મેં ડાહ્યા બની માથું હલાવ્યું, પણ કશું બોલ્યો નહિ. મને થયું કે બીજા લોકો વિશે તે જેમ હંમેશાં અતિશયોક્તિ કરે છે તેમ આ બાબતે પણ કરે છે. ઉપરાંત મફતમાં

મળતી ટાંગા-સવારી મારે જવા દેવી નહોતી.

મારા પિતાએ કહ્યું હતું તેમ દેહરાદૂન વૃક્ષો માટે સારી જગ્યા છે અને એમાંયે દાદીમાનું ઘર પીપળો, લીમડો, આંબો, ફણસ, પપૈયા અને પુરાણા વડનાં ઝાડથી ઘેરાયેલું હતું. એમાંનાં કેટલાંક વૃક્ષો મારા પિતા અને દાદાજીએ રોપ્યાં હતાં.

“ફણસનું ઝાડ કેટલાં વર્ષનું હશે ?” મેં દાદીમાને પૂછ્યું. “જરા યાદ કરું.” વિચારમગ્ન હોય એમ દાદીમાએ કહ્યું, “મારે ફણસના ઝાડને તો યાદ રાખવું જ જોઈએ. હા...હા... યાદ આવ્યું. 1927માં તારા દાદાજીએ રોપ્યું હતું. વરસાદના દિવસો હતા, મને યાદ છે તે દિવસે તારા પિતાની વર્ષગાંઠ હતી અને ઝાડ રોપીને અમે તે ઊજવી હતી. 14મી જુલાઈ, 1927. તારા જન્મથી તો ઘણું પહેલાં !

વડનું ઝાડ ઘરની પાછળ ઊગ્યું હતું. તેની નીચે સુધી લટકતી અને ભોંયમાં ફરીથી ઘૂસતી, પથરાયેલી વડવાઈઓએ જવા-આવવા માટે વાંકા-ચૂંકા રસ્તા બનાવ્યા હતા. એમાં આંટા મારવાનું મને ગમતું. ઘર કરતાં, અરે મારાં દાદા-દાદી કરતાં પણ આ વૃક્ષ વધારે જૂનું હતું. દેહરાદૂન જેટલું જૂનું. એની લીલાં પાંદડાંની ઘટવાળી ડાળીઓ પાછળ સંતાઈને હું નીચેની દુનિયા પર જાસૂસી કરતો.

લગભગ સાઠ ફૂટ ઊંચું એ એક વિશાળ વૃક્ષ હતું. આ પહેલાં મેં કદી આટલું ભવ્ય વૃક્ષ જોયું ન હોવાને કારણે જ્યારે પહેલીવાર મેં તે જોયું ત્યારે હું રોમાંચિત થઈ ગયો હતો. હું એની નજીક સાવધાનીપૂર્વક ધીમે ધીમે ગયો કારણ કે મને ખબર નહોતી કે આ વૃક્ષ મારી મિત્રતા સ્વીકારશે કે કેમ ? એની પાસે ઘણાંબધાં રહસ્યો છુપાયેલાં હોય તેવું તે જાણે લાગતું હતું. ડાળીઓમાં અવાજો અને હલનચલન થતાં પરંતુ તે અવાજો કોણ કરે છે અથવા શાથી થાય છે તે હું જોઈ શકતો નહોતો.

તેણે એક પાંદડું નીચે પડવા દીધું. અમારી મિત્રતાની પહેલી શરૂઆત એ રીતે એ વૃક્ષે કરી.

પાંદડું હવામાં તરતું નીચે તરફ આવી રહ્યું હતું ત્યારે મારા ચહેરાને હળવેથી અડચું. પરંતુ તે નીચે જમીન પર પડે તે પહેલાં મેં તેને પકડી લીધું અને હાથમાં રાખ્યું. તેના સુંવાળા, ચળકતા વણાટ ઉપર આંગળીઓ ફેરવી તેને ધ્યાનથી જોયું. પછી મારો હાથ લઈ લીધો અને ઝાડની ખરબચડી છાલને અડકાડ્યો. મને આથી સારું લાગ્યું. લોકો જેમ પવિત્ર જગ્યામાં પ્રવેશતાં પહેલાં બૂટ-મોજાં ઉતારે છે તેમ મેં મારાં બૂટ-મોજાં કાઢી નાંખ્યાં. પછી એના પહોળા થડ ઉપર પહેલાં પગ ટેકવ્યો, પછી હાથ ટેકવી ઝાડની વડવાઈઓની મદદથી હું ઉપર ચઢ્યો.

જેમ જેમ હું ઊંચે ચઢવા માંડ્યો તેમ તેમ મને લાગ્યું કે જાણે કે કોઈ મને મદદ કરી રહ્યું છે. અદૃશ્ય હાથ, વૃક્ષમાં રહેલા આત્માના હાથ મને સ્પર્શી રહ્યા હતા અને ઊંચે ચઢવામાં મદદ કરતા હતા.

જોકે વૃક્ષે મને સ્વીકાર્યો, પરંતુ એના પર રહેતા બીજા જીવો હતા તે મારા આગમનથી દખલ પામ્યા અને સાવધ થઈ ગયા. પોપટની એક જોડી ઘડની બખોલમાંથી

એકદમ બહાર આવી અને તીણી ચીસ નાંખતી બગીચા તરફ ઊડી ગઈ - જાણે કે લીલા, લાલ, સોનેરી ઝબકારા. ડાળી પાછળથી એક ખિસકોલી ચોકી-પહેરો કરતી હતી. તેણે મને જોયો અને તેનાં મિત્રો અને સંબંધીઓને જાણ કરવા દોડંદોડ ભાગી.

હું વધારે ઊંચે ચઢ્યો. ઊંચે જોયું તો મારા માથા ઉપર એક લાલ ચાંચ લટકતી દેખાઈ. હું જરા ગભરાઈને પાછો હઠ્યો પરંતુ હોર્નબીલે મારા પર હુમલો કરવાનો કોઈ પ્રયત્ન ના કર્યો. ઝાડના થડમાં આવેલી મોટી બખોલમાં - એના ઘરમાં તે આરામ કરતું હતું. પંખીનું માથું અને મોટી ચાંચ માત્ર દેખાતાં હતાં. જાણે કે કંટાળેલું હોય, ઊંઘમાં હોય તેમ તેની આંખો ઉઘાડ-બંધ કરતું તે મારી સામે જોતું હતું.

“ઘણાંબધાં પ્રાણીઓ અહીં રહે છે,” હું મનમાં બોલ્યો, “પણ આમાંનાં એકે ખતરનાક ન હોય તો સારું !”

એ જ વખતે પસાર થતાં એક કંસારી પર હોર્નબીલ ધસી ગયું. બીલ અને ઝાડનું થડ અથડાવાથી મોટો અને ગુંજતો ‘ટોન્ક’ અવાજ થયો.

હું એટલો બધો ચમકી ગયો કે ઝાડ પરથી લગભગ પડું પડું થઈ ગયો હતો પરંતુ આ ઝાડ પરથી પડવું કેટલું મુશ્કેલ ! ઘણીબધી જગ્યાઓ એવી હતી કે જ્યાં બેસી શકાય અને સૂઈ પણ શકાય. એટલે હું હોર્નબીલથી દૂર ખસી ગયો. વચ્ચે વચ્ચે આધાર લઈ શકાય તેવી મોટી ડાળી પર ઘસડાતો ચાલતો હું ઝાડના થડથી ઘણે દૂર નીકળી ગયો. હું એનો ઠંડો, અંધારિયો ઊંડો ભાગ છોડીને સૂર્યપ્રકાશ આવતો હતો તે ભાગ તરફ ગયો.

મને કોઈ જોઈ શકે તેમ ન હતું. પાંદડાંના પડદાથી ઢંકાયેલી એક પહોળી ડાળ ઉપર હું ચત્તો સૂઈ ગયો. નીચે રસ્તા પરથી લોકો પસાર થતાં હતાં. એક સાહેબ એમની સન-હેલ્મેટ પહેરીને ! એમની મેમસાહેબ રંગબેરંગી રેશમી છત્રી માથે ગોળ ગોળ ફેરવતાં જતાં હતાં. દેખીતું હતું કે તેને બહુ જ ઘેરા ઘઉંવર્ણાં નહોતું થવું કે જેથી ગામડાની સ્ત્રી છે એમ માની લેવાની કોઈ ભૂલ કરે. અને એમની પાછળ એક આચા બાબાગાડી ચલાવતી જતી હતી.

પછી તો ઘણાંબધાં ભારતનાં લોકો : કેટલાંક સફેદ ધોતીમાં, કેટલાંક પશ્ચિમી પોષાકમાં, તો કેટલાંક લંગોટીભેર. કેટલાંક પોતે માથે ટોપલાં લઈ ચાલતાં તો કેટલાંકે કૂલી પાસે ટોપલાં ઉપડાવ્યાં હતાં.

ધૂનના ગોટા ઉડાડતી, પોં પોં કરતી, ખખડધજ થઈ ગયેલી તેમ છતાં એકદમ છેલ્લી ઢબની મોરિસ મોટરકાર હોય એમ એક મોટરકાર રસ્તા ઉપર આવી. પછી સાયકલસવારો, ત્યારબાદ પોતાના માથે પૈયાંનો ટોપલો લઈને એક માણસ આવ્યો. તેની પાછળ માંકડાનો ખેલ લઈને એક મદારી. મદારી નાનું ડુગડુગિયું વગાડતો હતો અને છોકરાં રસ્તા પર તેની પાછળ પાછળ જતાં હતાં. રસ્તાની બીજી બાજુએ આવેલા આંબા નીચે બધાં ઊભાં રહ્યાં. નાના માંકડાએ ઝૂલવાળું ફરાક અને નાના બાળકની બંધટોપી પહેરી હતી. જ્યારે મદારી ગાતો હતો અને ડુગડુગિયું વગાડતો હતો ત્યારે

માંકડું નાચ કરતું હતું.

ઘોડાનો તબડાક તબડાક અવાજ આવ્યો અને બંસીનો ટાંગો રસ્તા ઉપર ખડખડ કરતો આવ્યો. મેં તેને ઘાંટો પાડ્યો અને આશ્ચર્ય સાથે ઘોડાની લગામ ખેંચી તે ઊભો રહી ગયો એકદમ ! અને વડના ઝાડની ડાળીઓમાં જોવા લાગ્યો.

“ત્યાં તું શું કરે છે ?” તેણે મોટેથી પૂછ્યું.

“દાદીમાથી સંતાઈ ગયો છું.” મેં કહ્યું.

“સવારી માટે ક્યારે આવે છે ?”

“મંગળવારે બપોરે.” મેં કહ્યું.

“આજે કેમ નહિ ?”

“આયા નહિ આવવા દે. પણ મંગળવારે તેને રજા હોય છે.” બંસીએ રસ્તા ઉપર પાનની પિચકારી મારી. “તારી આયા અદેખી છે.” તેણે કહ્યું.

“મને ખબર છે,” મેં કહ્યું, “સ્ત્રીઓ હંમેશાં અદેખી હોય છે, નહિ ? મને લાગે છે તેની પાસે ટાંગો નથી માટે.”

“એની પાસે ટાંગાવાળો નથી માટે.” મારી સામે હસીને બંસીએ કહ્યું, “કંઈ વાંધો નહિ. હું મંગળવારે આવીશ એટલે કે પરમ દિવસે, બરાબરને ?”

મેં હકારમાં માથું હલાવ્યું અને ડાળી પર પાછો ખસવા માંડ્યો કારણ કે દૂરથી આવતો આયાનો ઘાંટો મને સંભળાતો હતો. બંસી આગળ નમ્યો, ઘોડાને થાપા પર ચાબુક ફટકારી અને સડસડાટ કરતો ઘોડો આગળ ચાલવા લાગ્યો.

“ત્યાં શું કરતો હતો ?” થોડીવાર પછી આયા બોલી. “રસ્તાની પેલી તરફ એક સાપ હતો તેને જોતો હતો.” મેં કહ્યું. મને ખબર હતી કે તે સાપની વાત ટાળી નથી શકતી. કાઠિયાવાડમાં હતા એટલા સાપ દેહરાદૂનમાં નહોતા. અને મેં સાપને જોયો એ વાતથી જ તે રોમાંચિત થઈ ઊઠી હતી.

“તે તારી તરફ આવતો હતો કે બીજી તરફ જતો હતો ?” તેણે પૂછ્યું.

“તે બીજી તરફ જતો હતો.”

આયાના મ્હોં પર ચિંતા દેખાઈ. “તો તો એનો અર્થ એવો થયો કે જોનાર ગરીબ થશે.” ઉદાસીન બની તેણે કહ્યું.

થોડીવાર પછી, જ્યારે તે મને બાથરૂમમાં નવડાવતી હતી ત્યારે પોતાના બધા પૂર્વગ્રહી ટીકા-ટીપ્પણ સાથે કહેવા લાગી. એમાં દારૂડિયા (ગમે તેમ, પણ તે જલ્દી મૃત્યુ પામે છે), લોભિયા (વહેલા કે મોડા તેમનું ખૂન થાય છે) અને ટાંગાવાળા (તેમનામાં બધાં દૂષણો હોય છે)નો સમાવેશ થતો હતો.

“તું બહુ નસીબદાર છે.” મારા પેટ તરફ ધારીને જોતાં તેણે મને એકાએક કહ્યું.

“કેવી રીતે ?” મેં પૂછ્યું, “તે તો હમણાં કહ્યું કે હું ગરીબ હોઈશ કારણ કે સાપને મેં બીજી તરફ જતાં જોયો છે.”

“તું કંઈ બહુ વખત સુધી ગરીબ નહિ હોય. તારા પેટ પર તલ છે. નસીબદારને

60 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

તે હોય. અને બગલમાં પણ એક છે જે તને ખ્યાલિ અપાવશે. ગળા પર એકેય છે ? ના, બહુ સારું. ગળા પરનો તલ એ 'ખૂની'ની નિશાની છે."

"તને એકેય તલ છે ?" મેં પૂછ્યું.

તેણે ગંભીરતાથી માથું હલાવ્યું. અને ખભા સુધી બાંયો ઊંચી ચઢાવી તેના હાથ પરનો મોટો તલ બતાવ્યો.

"આનો શું અર્થ થાય ?" મેં પૂછ્યું.

"બહુ દુઃખી જીવન." ઉદાસીથી આયાએ કહ્યું.

"હું અહું ?" મેં પૂછ્યું.

"હા, અડ." તેણે મારો હાથ હાથમાં લઈ તેના તલ ઉપર મૂક્યો.

"તલ સુંદર છે" આયાને ખુશ કરવા મેં કહ્યું, "હું તેને ચૂમી શકું ?"

"હા." તેણે કહ્યું.

મેં તેના પર ચૂમી ભરી.

"સરસ." તેણે કહ્યું.

મંગળવારની બપોર છેવટે આવી. દાદી જેવાં ઊંઘી ગયાં અને આયા બજારમાં ગઈ કે હું તરત જ ઝાંપા પાસે આવી બંસી અને તેના ટાંગાની રાહ જોવા લાગ્યો. મારે બહુ રાહ જોવી ના પડી. ટાંગો રસ્તા પર આવે તે પહેલાં, ગાડીની ઘંટડીઓના રણકાર સાથે બંસીને ગાતો હું સાંભળી શકતો હતો.

તે આવી પહોંચ્યો. તેણે મારો હાથ ઝાલ્યો અને ઉપર ખેંચીને તેની બાજુની જગ્યામાં બેસાડી દીધો. પછી અમારો ટાંગો ધીમી એકસરખી દુડકી ચાલે રસ્તા પર ચાલવા લાગ્યો. ગામને પાદરે પહોંચ્યા પછી જ બંસીએ ઘોડાને વધારે તેજ કર્યો. તે તેની બેઠક પરથી ઊભો થઈ ગયો, આગળ નમ્યો અને ઘોડાની પીઠ પર ચાબુક મારવા લાગ્યો. ધીમી દુડકી ચાલમાંથી અમારો ઘોડો મુક્ત રીતે દોડવા લાગ્યો. ગાડી આમથી તેમ ઝૂલતી લાગી. હું બંસીના હાથને વળગી રહ્યો. તે જ્યારે મારી સામે હસતો ત્યારે મને પાનથી લાલ બનેલું તેનું મ્હોં દેખાતું.

"દોસ્ત, ક્યાં જઈશું ?" તેણે પૂછ્યું.

"ક્યાંય નહિ" મેં કહ્યું, "ગમે ત્યાં."

"આપણે નદીએ જઈએ." બંસીએ કહ્યું.

ખરેખર તો 'નદી' એ દેહરાદૂનની બહારના જંગલમાંથી વેગથી વહેતું પહાડી ઝરણું હતું. તે પંદર માઈલ દૂર ગંગાનદીને મળતું હતું. શિયાળા અને ઉનાળાના શરૂઆતના

મહિનાઓમાં તે લગભગ સુકાયેલું રહેતું અને ચોમાસામાં પાણીથી ઊભરાતું રહેતું.

દેહરાથી બહારનો રસ્તો એકબાજુ થોડોક ઢળતો હતો, થોડીવારમાં જ અમે ચ્હાના બગીચા તથા યુકેલિપ્ટસનાં વનોમાંથી એકદમ ઉતાવળા આગળ ધપી રહ્યા હતા. ખડી-કપચીના રસ્તા પર ઘોડાની ખરીઓ ઘસાવાને કારણે તણખા થતા હતા અને ગાડીનાં પૈડાં એટલો બધો ક્રિચૂડ-ક્રિચૂડ અવાજ કરતાં હતાં કે મને બીક લાગતી કે એમાંનું એકાદ નીકળી જશે અને અમે ખાઈમાં કાં તો રસ્તાની બાજુની નાની નહેરમાં ફેંકાઈ જઈશું. અમે આંબાવાડિયું, જામફળ અને લીચીની વાડીઓ, મોટા પાંદડાંવાળાં સાલ તથા સીસમનાં વૃક્ષો વચ્ચેથી સડસડાટ પસાર થતા હતા. સાલવનમાં એકવાર બંસી ટાંગાને ગાડાના કાચા રસ્તા પર લઈ ગયો. લગભગ એક ફર્લાંગ જેટલો આવો કાચો રસ્તો હતો જે ઝરણાંના પટમાં પછી ડૂબકી લગાવતો હતો.

“ચાલ, સીધા પાણીમાં જઈએ” બંસીએ કહ્યું, “તું, હું અને ઘોડો !” અને ઢીંચણ સુધીના પાણીમાં ઝરણાંની વચ્ચેવચ્ચ તે ટાંગાને હાંકી ગયો.

“નહાવાનો હું કંઈ એટલો બધો રસિયો નથી” બંસીએ કહ્યું, “પણ ઘોડાને એની જરૂર હોય છે. અને એના રખેવાળ કરતાં ઘોડાની ગંધ મધુર શા માટે હોય છે ?” બોલીને એણે એનાં કપડાં કાઢીને એકબાજુ ફેંક્યાં અને પાણીમાં ઝંપલાવ્યું.

“નળ નીચે નહાવા કરતાં આ વધારે સારું !” તેણે છાતી અને સાથળને થપથપાવતાં મોટેથી કહ્યું. “અહીં આવી જા, દોસ્ત અને નહાવા માંડ.”

થોડી આનાકાની પછી હું પણ જોડાયો. જોકે આ વેગીલા પ્રવાહમાં પગ સ્થિર રાખવાનું મારા માટે મુશ્કેલ હતું. મેં ઘોડાની પૂંછડી સખત હાથે પકડી રાખી હતી અને તેને લટકી રહ્યો હતો. જ્યારે બંસીએ આ શાંત પ્રાણીની પીઠ ઉપર પાણીનો છંટકાવ શરૂ કર્યો હતો.

આ પછી, બંસી મને અને ઘોડાને ઝરણાની બહાર લઈ ગયો અને અમે બંનેએ ગાડીને સારી રીતે ધોવા માંડી. બહુ જ લાંબા સમય પછી એના ટાંગાની સફાઈ થતી હતી. મને મફત સવારી મળી અને બંસીને મફત મદદનીશ ! અમારું કામ પતી ગયું, એટલે બંસીએ મને કેરીના રસના પાપડનું પેકેટ આપ્યું. કેરીના માવામાંથી બનાવેલી, ચોટે એવી પિપરમીટ હતી. ફૂતરું જેમ જૂના ચામડાના ટુકડાને ખેંચી ખેંચીને તોડે એમ મેં પણ પિપરમીટ ખાવા માંડી. પછી મને ઊંઘ આવવા માંડી એટલે બદામી, હુંફાળા ઘાસ પર આડો પડ્યો. કંસારી અને તીતીઘોડો વૃક્ષો અને ઝાડીઓમાંથી એકબીજાને ટેલિફોન કરતાં હતા અને બે નીલકંઠ પક્ષી ત્યાં આળોટતાં હતાં, ડૂબકી મારતાં હતાં અને એકબીજા ઉપર બજાણિયાની માફક તરાપ મારતાં હતાં.

બંસી પાસે ઘડિયાળ નહોતી. તેણે સૂર્ય સામે જોયું અને કહ્યું, “સાડા ત્રણ વાગ્યા છે. તારી પેલી આચા ઘેર ક્યારે પાછી ફરશે ? તારાં દાદીમા કરતાં તેની વધારે બીક લાગે તેવું છે !”

“તે ચાર વાગે આવે છે.”

“તો તો આપણે જલ્દીથી પાછા જવું પડશે. એને કહેતો નહિ કે આપણે ક્યાં ગયા હતા, નહિતર હું ફરીથી ક્યારેય તારા ઘેર પગ નહિ મૂકી શકું. તારાં દાદીમા મારાં એક સૌથી મોટા ઘરાક છે.”

“એટલે કે તે મૃત્યુ પામે તો તને દુઃખ થાય, કેમ ?”

“હા, દોસ્ત. જરૂરથી.”

બંસીએ ટાંગાને પાછો ગામ તરફ દોડાવ્યો. એ દિવસોમાં મોટરોનો ટ્રાફિક બહુ ઓછો રહેતો. પણ ટાંગા તથા બળદગાડાં આજે છે તેના કરતાં ઘણાં વધારે હતાં.

આયાના આવવાની પાંચ મિનિટ પહેલાં અમે પહોંચી ગયા. બંસીએ રજા લીધી એ પહેલાં આવતા અઠવાડિયામાં તે મને બીજીવાર રાઈડ માટે લઈ જશે એમ વચન આપ્યું. દેહરાનું ઘર વેચવું જ પડે તેમ હતું કારણ કે મારા પિતા કોઈ પૈસા મૂકી ગયા નહોતા. એમને ક્યારેય એવું નહોતું લાગ્યું કે વારંવાર આવતા મેલેરિયાના હુમલાથી તેમની તબિયત આટલી ઝડપથી લથડી જશે. તે મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી પણ તે ભવિષ્યની યોજનાઓ ઘડતા હતા. મારા પિતા તો ગયા. દાદીમાને લાગ્યું કે ભારતમાં રહેવાનું હવે કોઈ કારણ નથી. બેંકમાં બધું જ ખાલીખમ હતું અને ઈંગલેન્ડ જવા માટે અમારે પૈસા તો જોઈએ જ એટલે ઘરને વેચવું જ પડે ! ડૉ. ઘોષનું દેહરામાં ધમધોકાર દવાખાનું ચાલતું હતું. તેમણે ઘર માટે વાજબી દરખાસ્ત મૂકી જે દાદીમાએ સ્વીકારી લીધી.

પછી તો બધું ઝડપથી ચાલ્યું. અમારી પાસે જે કંઈ હતી તે મોટાભાગની ચીજવસ્તુઓ તેમણે વેચી કાઢી કારણ કે તેમણે કહ્યું કે આપણે બહુ જ સામાન સાથે નહિ લઈ જઈ શકીએ. કબાડીઓ ગાડીઓમાં બેસીને આવતાં અને કોકરી, ફર્નિચર, ગાલીચા અને ઘડિયાળો મફતના ભાવે લઈ જતા. કોતરણીવાળો સોનાનો ઢોળ ચઢાવેલો અરીસો, અખરોટના લાકડામાંથી બનાવેલી આરામખુરશી અને રોઝવુડમાંથી બનાવેલું ઢાળિયું - આ બધી તેમની વસ્તુઓ કાઢી નાંખવી એ દાદીમાને નહોતું ગમતું પણ અમારી સાથે એ વસ્તુઓને લઈ જવી પણ અશક્ય હતી. તેમને બળદગાડામાં લઈ જવામાં આવી.

આયાને પહેલાં તો બહુ દુઃખ થયું. પરંતુ પછી દાદીમાએ એને આસામના એક ચ્હાના બગીચાવાળા કુટુંબમાં નોકરી અપાવી એટલે તે ખુશ થઈ. વળી અમે દેહરામાં રહીએ ત્યાં સુધી તે અમારી સાથે રહેશે એમ નક્કી થયું.

સપ્ટેમ્બરના અંતમાં - જ્યારે ચોમાસાનાં વાદળો વીખરાઈ ગયાં, આછાં થઈ ગયાં અને હિમાલય પરથી આવતી પવનની મંદ મંદ લહેરખીઓથી દૂર દૂર જતાં રહ્યાં ત્યારે અમે દેહરાદૂન છોડ્યું. મેં અને મારા પિતાએ જ્યાં વૃક્ષો રોપ્યાં હતાં તે ટાપુ પર ફરી જવાનો સમય જ ના મળ્યો. જવાની ધમાલ અને ઉતાવળમાં વડના ઝાડની બખોલમાં મૂકેલા મારા નાના ખજાનાને પણ લેવાનો રહી ગયો. જ્યારે બંસીના ટાંગામાં બેસીને સ્ટેશને જતાં હતાં ત્યારે મને ભમરડો, ગોફણ અને લોખંડનો કોંસ યાદ આવ્યાં. પણ હવે શું ? ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું. એ લેવા પાછા જવું એટલે ટ્રેઇન ચૂકી જવી.

“જલ્દી કર !” હતાશાથી દાદીમાએ કહ્યું, “બંસી, ટ્રેઇન ચૂકી ના જવાય..”
બંસીએ લગામ ખેંચી અને ઘોડાને જોરથી હાંક્યો. એમની જિંદગીમાં પહેલીવાર દાદીમાએ રસ્તા ઉપર ઘોડાની આ ઝડપી દોડને સ્વીકારી હતી.

“નવમાં પાંચ કમ છે,” તેમણે કહ્યું, “અને ટ્રેઇન નવ વાગે ઊપડે છે.”
“ચિંતા નહિ, મેમ સાહેબ. પંદર વર્ષથી હું તમને લઈ જઉં છું અને તમે ક્યારેય ટ્રેઇન ચૂકી ગયાં નથી..”

“ના” દાદીએ કહ્યું, “અને બંસી, હવે લાગતું નથી કે તું ક્યારેય મને ફરીથી સ્ટેશને લઈ જઈશ..”

“મેમસાહેબ, સમય બદલાઈ રહ્યો છે. તમને ખબર છે હવે દેહરાના રસ્તા ઉપર એક ટેક્સી – એટલે કે મોટરગાડી ટાંગા સાથે હરીફાઈ કરે છે. સારું છે કે તમે જાવ છો. જો તમે રહ્યાં હોત તો મને ભૂખે મરતો જોયો હોત !”

“જો, અમને આ ટ્રેઇન નહીં મળે તો આપણે બધાં ભૂખે મરીશું..” દાદીમાએ કહ્યું.
“ટ્રેઇનની ચિંતા ના કરશો. તે ક્યારેય સમયસર ઊપડતી નથી અને બધાં એ આશા પણ રાખતાં નથી. જો તે નવ વાગે ઊપડી જાય તો દરેકે દરેક જણ ચૂકી જાય..”

બંસી સાચો હતો. અમે નવ ને પાંચે સ્ટેશન પર આવી પહોંચ્યાં અને પ્લેટફોર્મ પર ઉતાવળે પહોંચી ગયાં. જોયું તો ટ્રેઇન હજુ આવી જ નહોતી.

પ્લેટફોર્મ આ જ ટ્રેઇનમાં જનારાઓ અથવા આ ટ્રેઇનમાં આવનાર લોકોને મળવા માટે આવેલાં લોકોથી ભરચક હતું. અમારા નાનામોટા સામાન પર નજર રાખવા આયા ત્યાં જ ઊભેલી હતી. અમે અમારી પેટીઓ પર બેઠાં અને ભારતીય રેલ્વે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ-જીવનનો એક ભાગ બની ગયાં.

પરસેવે રેબઝેબ કૂલીઓ; ચોપાનિયાં, ચોકલેટ-પિપરમીટ, રહ્યા અને પાન વેચનાર ફેરિયાઓ; રખડતાં કૂતરાઓ, રખડતાં લોકો તથા ક્યારેક આમતેમ ફરતા સ્ટેશનમાસ્તર બેંગ-બિસ્તરાની થપ્પીઓ વચ્ચે આંટાફેરા કરતા હતાં. સ્ટેશનના ઘોંઘાટમાં અને યાર્ડમાંથી આવતા સ્ટીમ એન્જિનના શન્ટિંગના અવાજમાં ફેરિયાઓની બૂમો ભળી જતી હતી. ચાચ, ગરમાગરમ ચાચ ! મીઠાઈ, પાપડ, ગરમાગરમ પૂરીશાક, ઠંડાં પીણાં, દંતમંજન, ફ્લિલ્મ અભિનેતાના ફોટાઓ, કેળાં, ફુગ્ગા, લાકડાનાં રમકડાં, ભગવાનની મૂર્તિઓ ! પ્લેટફોર્મ જાણે કે બજાર બની ગયું.

આયા મને દરેક જાતની ચેતવણી આપતી હતી.

“જો બાબા, ટ્રેઇન ચાલતી હોય ત્યારે બારીમાંથી ડોકું નહિ કાઢવાનું. ગયે વર્ષે પેલા અમેરિકન છોકરાનું ડોકું ઊડી ગયું હતું ! અહીંથી મુંબઈ સુધીમાં આવતા દરેક સ્ટેશન પર આલતુફાલતુ ચીજો નહિ ખાવાની. અને કોઈ ત્રાહિત ડબ્બામાં દાખલ થઈ ના જાય તેની તકેદારી રાખજે. ખબર છે ને મિ. વિલકિન્સનું ગયે વર્ષે જ ખૂન થયું હતું અને લૂંટાયા હતા !”

64 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

સ્ટેશનનો ઘંટ વાગ્યો અને દૂર એક મોટું, વરાળ કાઢતું, લીલા, સોનેરી અને કાળા રંગથી રંગાયેલું સ્ટીમ એન્જિન દેખાયું. ટ્રેઇનનો આખી જિંદગીનો જાણે અનુભવ હોય એમ એક રખડતું કૂતરું રેલ્વેના પાટા ઓળંગતું હતું. ટ્રેઇન પ્લેટફોર્મ પર આવી રહી હતી કે ડબ્બાનાં બારણાં ઊઘડ્યાં, બારીઓ બંધ થઈ ગઈ, ખુલ્લી જગ્યામાંથી ચહેરાઓ દેખાવા માંડ્યા અને હજુ તો ઊભી રહે તે પહેલાં લોકો અંદર ઘૂસવા કે બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં.

થોડીક વાર માટે તો સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ. ટોળું આગળ ને પાછળ ધકેલાતું હતું. કોઈ બહાર નીકળી શકતું નહોતું. કોઈ અંદર જઈ શકતું નહોતું. જો એકસો માણસો ટ્રેઇનમાંથી ઊતરવા માંગતા હતા, તો બસો અંદર ચઢવા. કોઈ કોઈને રસ્તો આપવા તૈયાર નહોતું.

એક માણસ બારીમાંથી બહાર ફૂંદો અને પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો. બીજાઓએ પણ તેને અનુસરવા માંડ્યું અને બારણાં પાસેથી ભીડ ઓછી થઈ ગઈ. લોકો તેમનાં ડબ્બામાં ધક્કામુક્કી કરતાં ઘૂસવા માંડ્યાં.

દાદીમાએ પહેલા વર્ગના ડબ્બામાં અમારી બેઠકો રિઝર્વ કરાવવાની પહેલેથી જ કાળજી લીધી હતી. બંસી અને અડધો ડઝન ફૂલીની મદદથી તરત જ અમે અમારા સામાન સાથે અંદર ગોઠવાઈ ગયાં. લીસલ વાગી અને ટ્રેઇન ઊપડી ! બંસીને ચાલતી ટ્રેઇને ભૂસકો મારવો પડ્યો.

એન્જિને જેવી ગતિ પકડી કે મેં આયાની સલાહ અવગણીને પાછળ રહી જતા પ્લેટફોર્મને જોવા બારીમાંથી ડોકું કાઢ્યું. આયા અને બંસી પ્લેટફોર્મ પર ઊભાં હતાં. ટ્રેઇન અંધારામાં ધસી ગઈ ત્યાં સુધી એ લોકો મને હાથ હલાવી ‘આવજો’ કરતાં રહ્યાં અને હું એમને. અને દેહરાદૂનના તેજ-ઝગપરા અંધકારમાં ઓગળી ગયા. નાનાં નાનાં ગામડાંઓ આગળથી પસાર થતા ઝાંખા અને ઝબૂકતા નવા દીવાઓ જોવા મળ્યા. તારાઓ પણ દેખાતા હતા. મેં આકાશમાંથી તેજલિસોટા દોરતો એક ખરતો તારો પણ જોયો.

એકવાર આયાએ કહેલી વાત મને યાદ આવી કે ખરતા તારા સારા લોકોના આત્મા છે. મને થયું કે તે ખરતો તારો એ કદાચ મારા પિતા તરફથી મળેલો સંકેત હશે. તે અમારા પ્રયાણથી વાકેફ હશે અને પ્રવાસમાં પણ અમારી સાથે જ રહેશે. આયાએ કહેલું મને બીજું પણ યાદ આવ્યું કે ખરતા તારાની સાક્ષીએ આપણે જે પણ કંઈ ઇચ્છા કરી હોય તે ફળે છે. શરત એટલી કે એ વખતે એક જ સાથે પાંચે આંગળીઓ મોંમાં ખોસવાની !

“આ શું કરે છે ?” મને પાંચે આંગળીઓ મોઢામાં ઘાલતો જોઈને દાદીએ પૂછ્યું.”

“વરદાન માંગું છું.” મેં કહ્યું.

“એમ....” દાદીમાએ કહ્યું.

“તે પહેલેથી જાણતાં હતાં કે મેં શું માંગ્યું હશે.” તેથી તેમણે મને ‘હું શું માંગું છું ?’ એ વિશે પૂછ્યું નહિ, અને મેં કહ્યું પણ નહિ. ●

કેલીપ્સો નાતાલ

લંડનમાં મારી પહેલી નાતાલ સૂની સૂની જ હતી. સ્વીસ કોટેજ પાસે આવેલો મારો નાનકડો શયન-બેઠક ખંડ ઠંડો અને શુષ્ક હતો. કારણ કે કોઈપણ જાતનાં રંગરાગ મારી ઘરમાલકણને પસંદ નહોતાં. તદુપરાંત મારી પાસે પણ થિયેટરમાં કે સારી રેસ્ટોરાંમાં જવા માટે પૈસા નહોતા. સગડીના તાપની આછી ઉષ્મા સમક્ષ બેસીને, બીન્સવાળા ટ્રેસ્ટ ખાઈને અને સસ્તો શેરી (Sherry) પીને તે ઇંગલેન્ડની પહેલી નાતાલ પસાર કરી હતી. મોટાભાગનાં ભારતનાં મિત્રોનાં આવેલાં ક્રિસમસ કાર્ડની છાજલી પરની હાર મારે માટે મોટું આશ્વાસન હતું.

પણ પછીના વર્ષે હું વધારે પૈસા કમાયો હતો અને તેથી એક વધારે મોટા, વધારે પ્રકાશવાળા, ઘરેલુ ઓરડામાં રહેતો હતો. મારી નવી માલકણે મને મિત્રો-છોકરીઓ પણ ઘરે લાવવાની છૂટ આપી હતી. એટલું જ નહીં પરંતુ મારા મહેમાનોની આગતા-સ્વાગતા કરવા માટે મને પ્લમ પુડિંગ પણ કરી આપ્યું હતું. લંડનનાં મારાં મિત્રોમાં ઘણાંબધાં ભારતીય અને કોમનવેલ્થના વિદ્યાર્થીઓ હતા. અને એમના દ્વારા જ ટ્રિનિદાદથી આવેલો માયાળુ અને સંવેદનશીલ જ્યોર્જ મને મળ્યો.

જ્યોર્જ વિદ્યાર્થી નહોતો. તેની ઉંમર ત્રીસ વરસથી વધુ હતી. બીજા હજારો વેસ્ટ ઇન્ડિયનની માફક તે પણ ઇંગલેન્ડ આવ્યો હતો કારણ કે તેને કહેવામાં આવ્યું હતું કે અહીં - ઇંગલેન્ડમાં ઘણીબધી નોકરીઓ મળશે તથા આરોગ્ય માટે મફત સેવાઓ અને રાષ્ટ્રીય વીમો મળશે. અને ટ્રિનિદાદ કે જમૈકામાં મળે તેના કરતાં ઘણા વધારે - અઠવાડિયાના દસથી વીસ પાઉન્ડ તો અહીં સહેલાઈથી કમાઈ શકે. જો કે અહીં ઇંગલેન્ડમાં નોકરીઓ મળી રહે તે સાચું હતું પરંતુ આ જગ્યાઓ બહારની વ્યક્તિઓ ભરે તો સ્થાનિક મજૂરોના કેટલાક લોકો નારાજ થતા તે પણ એટલું જ સાચું હતું. વળી જાતજાતના પૂર્વગ્રહો ધરાવતા નીચલા મધ્યમ વર્ગના લોકો પણ અહીં હતા જેઓ ભલે લઘુમતીમાં હોવા છતાં પોતાનો અવાજ પહોંચાડી શકવા સમર્થ હતા.

ગમે તેમ પણ લંડન એકલવાયી જગ્યા હતી, ખાસ કરીને પરદેશીઓ માટે. અને એમાંયે તડકો, રંગ અને સંગીતથી ટેવાયેલા આનંદી મિજાજનાં વેસ્ટઈન્ડિયન માટે તો લંડન ખરેખર સમસ્યા બની રહેતું.

જેમ કે લંડનવાસીઓ શિયાળાના રાખોડી-લીલા રંગના ધુમ્મસને અનુરૂપ રાખોડી-

કથ્યાઈ જેવા ગમગીની દર્શાવતા રંગનાં કપડાં પહેરતાં પણ વેસ્ટઈન્ડિયન આ સમજી શકતા નહોતા. તેઓ તો ઊલટાની એવી દલીલ કરતા કે શિયાળામાં તો રંગબેરંગી લાલ-લીલાં રંગોનાં જ કપડાં પહેરવા જોઈએ - આવા રંગો વળાંક લેતાં ધુમ્મસ અને પ્રતિકૂળ વરસાદને પડકારે ને ? પરંતુ લંડનવાસીઓ આવા ચક્રમક રંગોના છંટકાવ સામે ગુસ્સે થતાં, તેમને મન તો આ એક પ્રકારની જંગલિયતની જ અભિવ્યક્તિ હતી. વળી તેઓને ઘોંઘાટથી પણ ત્રાસ થતો. અને ઘોંઘાટ કરતા રેડિયો સામે તો પડોશીઓના વિરોધનો વંટોળ ઊઠતો. જ્યારે બીજી બાજુ વેસ્ટઈન્ડિયનોને પોતાની શક્તિનો ઉછાળ પ્રગટ કરવો ગમતો. તેમના ખંડોમાં ગાયન-વાદનનો ઘોંઘાટ થાય તેવી પાર્ટીઓ રાખવાનું ગમતું. તેઓ હંમેશા માનતા કે ઇંગલેન્ડ તો તેમની માતૃભૂમિ છે; તેથી જ વરસાદ, ધુમ્મસ, કરા કે બરફની પરવા કર્યા વિના ટ્રિનિદાદમાં જેમ ઘર કરીને રહેતાં તેમ જ અહીં ઘર કરીને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓની પોતાની પ્રતિષ્ઠા તથા ત્યાંના જ તદ્દેશીય લંડનવાસીઓની પ્રતિષ્ઠાને કારણે જ તેઓ આ કરવામાં સફળ થયા હતા.

જ્યોર્જ બ્રિટિશ-રેલ્વેમાં કામ કરતો હતો. તે કોઈ એક ભૂગર્ભ રેલ્વેસ્ટેશન પર ટિકિટ ઉઘરાવનાર હતો. તેને પોતાનું કામ ગમતું અને ટિકિટ ઉઘરાવવાના કામ માટે અઠવાડિયે દસ પાઉન્ડ તેને મળતા. પડછંદ અને વિશાળ હાથ-પગવાળા તેના ચંચળ ચહેરા પર હંમેશાં ઉદાર તથા માયાળુ ભાવ રહેતો. તેની બીજી આવડતોની સાથે સાથે તે પિયાનો પણ વગાડી શકતો. મારા ખંડમાં એક જૂનો, ખખડી ગયેલો પિયાનો હોવાથી સાંજે ઘણીવાર તે તેની જાડી, ભારે આંગળીઓથી વગાડવા આવતો. તે સામથી માંડી ઝાઝા સંગીતના સૂરો વગાડતો. મને થયું કિસમસ સાથે ગાળવા માટે આ માણસ સારો હતો. તેથી મેં તેને મારે ઘેર મારી માલકણે બનાવેલું પુર્ડિંગ તથા શેરી(sherry)ની બાટલીમાં સહભાગી થવા કહ્યું.

જ્યોર્જને નિમંત્રણ આપવું એનો અર્થ એ કે જ્યોર્જનાં મિત્રો અને સગાં-સંબંધીઓ; હકીકતમાં તો ટ્રિનિદાદમાં જે કોઈ એનું ઓળખીતું હતું તે બધાંને નિમંત્રણ એની મને ખબર નહોતી. પણ એણે નિમંત્રણને આ રીતે લીધું. અને કિસમસની પૂર્વસંધ્યાએ આઠ વાગે, જ્યારે હેમ્પસ્ટીડ હીથ પરથી સૂકાં પાંદડાંને નીચે ખેરવતો ઠંડો પવન વાઈ રહ્યો હતો ત્યારે મેં જ્યોર્જની નેતાગીરી હેઠળ બેલસાઈઝ એવન્યુ તરફ કૂચ કરી આવતું વેસ્ટ ઇન્ડિયનનું વૈવિધ્યભર્યું સૈન્ય જોયું.

હું મૂંઝાઈ ગયો. મેં તેમને આવવા બારણું ખોલ્યું. અને જ્યોર્જ, જ્યોર્જના પિતરાઈઓ, જ્યોર્જના ભત્રીજાઓ અને જ્યોર્જનાં મિત્રો - બધાં જ અંદર ધસી આવ્યાં. તેઓ બધાં જ હસીને મારી સાથે હાથ મિલાવતાં હતાં. તેઓએ મારા ખંડની પ્રશંસનીય નોંધ લીધી : (જેમ કે 'અરે, અહીં પિયાનો છે !' 'એ, પેલા વિચિત્ર ચિત્રને જુઓ !' 'આ હાલતી ખુરશીથી મને તાવ આવે છે !') અને થોડીક જ વારમાં તેઓએ મારા ખંડને પોતાનું ઘર બનાવી દીધું. મિજબાની માટે દરેક જણ કંઈક ને કંઈક લાવ્યું હતું. જ્યોર્જ બીયરની થોડીક બાટલીઓ લાવ્યો હતો. ભભકાદાર, કથ્યાઈ રંગનો યુવાન એરિક

સિગારેટ અને વધારે બીયર લાવ્યો. 35 વર્ષની હૃષ્ટપુષ્ટ સ્ત્રી મરિયન, જેણે મને મળતાંની સાથે ‘ડાર્લિંગ’ કહી બોલાવ્યો હતો અને ‘મને ગુલાબી ગાલ બહુ ગમે છે’ એમ કહી ગાલે ચુંબન કર્યું હતું તે ડુક્કરનું માંસ અને ઈંડાં લાવી હતી. 16 વર્ષની ભરચૌવના તેની દીકરી લ્યુસી ગ્રામોફોન લાવી હતી અને નાના ભત્રીજાઓ રેકર્ડ્ઝ લાવ્યા હતા. બીજાં મિત્રો અને સંબંધીઓ પણ બીયર લાવ્યાં હતાં અને એક સાહસી મિત્ર તો વળી જમ્કાનો રમનો બાટલો લાવ્યો.

અને પછી તો એક સાથે જ બધું શરૂ થયું.

લ્યુસીએ ગ્રામોફોન પર રેકર્ડ મૂકી અને ‘બેસીન સ્ટ્રીટ બ્લુઝ’ના સૂરોથી આખો ઓરડો ભરાઈ ગયો. એ જ વખતે રેકર્ડને સાથ આપવા જ્યોર્જ પિયાનો વગાડવા લાગ્યો. જાણે કે માંસના મોટા ટુકડાનો ચૂરો કરતો હોય તે રીતે તેના વિશાળ હાથ પિયાનોની ચાવીઓને કચડવા લાગ્યા. મરિયને ગેસ સળગાવ્યો અને તે ડુક્કરનું માંસ અને ઈંડાં તળવામાં રોકાઈ. એરિક બીયરની બાટલીઓ ખોલતો હતો. આ બધાં ઘોંઘાટ અને ધમાલની વચ્ચે મેં બારણે બહુ જ ધીમો, ખચકાટભર્યો ટકોરો સાંભળ્યો. અને બારણું ખોલતાં જ મારી ઘરમાલકણને ઉંબરા પર ઊભેલી જોઈ.

“ઓહ, મી. બૉન્ડ, આ પડોશીઓ...” તેણે બોલવાનું શરૂ કર્યું પણ રૂમની હાલત જોઈ મૂંગી બની ગઈ.

“માત્ર આજની રાત જ છે” મેં કહ્યું, “એક કલાક પછી તો બધાં પોતપોતાના ઘેર જશે. અને યાદ છે ને ....આજે તો ક્રિસમસ છે !”

તેણે મૂંગા મૂંગા માથું હલાવ્યું અને ઝડપથી ઓસરી તરફ જતી રહી. ઓરડામાં વાગી રહેલા – બી બૉબ એન્ડુલા –ના સૂરો જાણે તેને અનુસરતા હતા. મેં બારણાં બંધ કર્યાં અને અવાજને વધુ ને વધુ દબાવી દેવા માટે બધા જ પડદા પણ પાડી દીધા. બધાં જ ભોંય પર પગ પછાડતાં હતાં. પણ હું તીવ્રતાથી એવું ઇચ્છતો હતો કે નીચલા માળે રહેતા લોકો થિયેટરમાં ગયેલા હોય. જ્યોર્જ કેલીપ્સો સંગીત વગાડવાનું શરૂ કર્યું અને એરિક તથા લ્યુસી ખંડની વચ્ચે ઠમકા લેતાં તથા જોરથી પગ પછાડતાં જાઝ નૃત્ય કરતાં હતાં. જ્યારે તેના બે ભત્રીજાઓ તત્કાળ જેવા આવડે તેવા પોતાની રીતે ઠમકા લેતા હતા. શું ચાલી રહ્યું છે તેની મને ખબર પડે તે પહેલાં મરિયને મને તેના મજબૂત હાથમાં સમાવી દીધો અને મને કેલીપ્સો કરવાનું શિખવાડવા માંડી. મને લાગે છે, સૂરો હતા – બનાના બોટ સોન્ગ.

એક કલાકને બદલે પાર્ટી ત્રણ કલાક ચાલી. અમે ખૂબ તળેલાં ઈંડાં ખાધાં અને બીયર તો બધો જ પૂરો કરી દીધો. મરિયન, લ્યુસી અને ભત્રીજાઓ સાથે નૃત્ય કરતો હું ફુદરડી ફરતો હતો. જ્યારે તેઓ બહુ જ ઉશ્કેરાઈ જતાં ત્યારે એક વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ કરતાં. તેઓ મોટેથી ‘ફાયર’ની બૂમો પાડતાં. મને ક્યારેય પણ ખબર નહોતી પડી કે ‘ફાયર’ શું હશે અથવા તો ‘ફાયર’ દ્વારા શું કહેવા માંગે છે. પરંતુ હું પણ ‘ફાયર’ની બૂમો પાડવા લાગ્યો. અને ખરેખર પછી તો આ બૂમો અર્થસભર લાગવા માંડી.

68 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

ખબર નહિ, કદાચ તેઓ ખૂબ જ ખુશીમાં હશે. તેમનામાં ઉશકેરાટ, ભભકો અને ઉદ્ધતાઈ હોવા છતાં તેઓ માયાળુ અને સાચા મિત્રો હતા. આજે જ્યારે લંડનમાં વિતાવેલાં બે વર્ષ તરફ પાછળ નજર કરું છું તો તે કિસમસ પાર્ટી સૌથી વધુ આનંદ તથા બીજાં બધાં કરતાં હૂબહૂ સ્મૃતિ મૂકી ગઈ છે. જ્યોર્જ અને મરિયન, લ્યુસી અને ઍરિકના ચહેરાઓ આજે પણ ઉત્તમ રીતે મારા હૃદયમાં અંકિત થયેલા છે.

મધરાતે કોઈકે લાઈટ બંધ કરી દીધી. એ વખતે હું લ્યુસી સાથે નૃત્ય કરતો હતો. અંધારામાં લ્યુસી મને વળગી પડી અને હોઠ પર ગાઢ ચુંબન લીધું. આ વખતે પહેલી જ વાર કોઈક છોકરીએ મને ચુંબન કર્યું હતું. અને એ વિશે વિચારતાં હું ખુશ થયો કે એ પહેલું ચુંબન લ્યુસીએ કર્યું હતું.

જેવી રીતે તેઓ આવ્યા હતાં તે જ રીતે ટોળામાં તેઓ ગયાં. હું દરવાજે ઊભો રહ્યો અને અંધારી ગલીમાંથી પસાર થતાં તેમને જોઈ રહ્યો. મધરાતે બસો અને ભૂગર્ભ ટ્રેઈનો બંધ હોવાને લીધે જ્યોર્જ અને તેના મિત્રોને હાઈગેટ અને ગોલ્ડર્સ ગ્રીનના તેમના નિવાસસ્થાન સુધીના આખા રસ્તે ચાલતાં પાછા જવું પડ્યું હશે.

તેમના ગયા પછી શેરી એકદમ શાંત અને સૂની પડી ગઈ. માત્ર મારાં પગલાંનો અવાજ હું સાંભળી શક્યો. ઠંડીથી હું જકડાવા લાગ્યો તેથી મેં કૉલર ઊંચા કરી દીધા. મેં મારા ઘરની બારી સામે અને શેરીનાં બીજાં બધાં ઘરોની બારીઓ સામે જોયું. ત્યાં બધે અંધારું હતું. મને લાગ્યું કે ખરેખરી કિસમસ ઊજવનાર તો અમે જ હતાં.

દિલ્હીની છેલ્લી મુલાકાત

કેટલાંક વર્ષોથી મારી પાસે આ જૂની અને ઝાંખી પડી ગયેલી ફોટાની નેગેટીવ હતી પરંતુ એમાંથી પ્રિન્ટ કઢાવવાની ક્યારેય દરકાર નહોતી કરી. એ મારાં દાદા-દાદી (માનાં બા-બાપુ)નો ફોટો હતો. મારાં દાદી મને બરાબર યાદ હતાં કારણ કે તેઓ વિધવા થયાં પછી મારું બાળપણ તેમના દેહરાના ઘરમાં વીત્યું હતું. જોકે દરેક જણ કહેતું કે તેમને હું ગમતો પરંતુ હું તેમના કડક અતડાપણાથી ડરતો.

મેં કંઈ અમારા કુટુંબના બહુ ફોટા નહોતા રાખ્યા. આ નેગેટીવ પણ પીળી પડી ગયેલી અને ભેજના ડાઘાવાળી હતી. પછી ગયા અઠવાડિયે મારી માને ઓપરેશન કરાવવાનું હોવાથી દિલ્હીની હોસ્પિટલમાં મળવા ગયો ત્યારે મારાં દાદા-દાદીની વાત નીકળી. મને નેગેટીવ યાદ આવી અને મેં નક્કી કર્યું કે મારી મા માટે હું આમાંથી ફોટો કઢાવીશ.

મને ફોટો મળ્યો અને મેં મારાં દાદીનો ચહેરો પચ્ચીસ વર્ષ પછી પહેલીવાર જોયો ત્યારે તરત જ મારા તેમની સાથેના સરખાપણાથી આશ્ચર્ય પામ્યો. તેમની જેમ હું પણ સાદગીવાળું જીવન જીવ્યો છું. મારા એક ઓરડામાં સુખેથી રહ્યો છું. જેમ કે તે તેમના ઓરડામાં સંતોષથી રહેતાં કારણ કે કુટુંબના બાકીના સભ્યોએ ઘરનો કબજો લઈ લીધો હતો ! અને તેમની જેમ જ હું પણ સુઘડતાથી રહ્યો છું. પરંતુ સુંદર વાળ, મજબૂત બાંધો અને વિશાળ કપાળ – આ શારીરિક સરખાપણું કેટલું બધું છે તેની મને ખબર નહોતી. મારી મા કરતાં તે વધારે મારા જેવાં દેખાય છે.

ફોટામાં તે વરંડાના સૌથી ઉપરના પગથિયે તેમની ગમતી ખુરશીમાં બેઠાં છે. અને દાદાજી મોટા આંબાની છાયામાં તેમની પાછળ ઊભા છે. જો કે ફોટામાં આંબો દેખાતો નથી. ભીંત પર એના પાંદડાં જે રીતની ભાત પાડે છે તે પરથી હું કહી શકું છું કે તે આંબાનું વૃક્ષ હતું. દાદાજી પાતળા, ટપટીપવાળા માણસ હતા. વીસમી સદીમાં ફેશનેબલ ગણાતી હતી તેવી નીચી વાળેલી મૂછો રાખતા. કોઈપણ પ્રસંગોમાં બધી રીતે તેમનામાં વિનોદની ટીખળી વૃત્તિ હતી, જોકે ફોટામાં તે અસ્વસ્થ દેખાય છે, તે ઠીક ઠીક કાળા દેખાય છે. 'ગામડિયા'નો વેશ લેવામાં એ એટલા કુશળ હતા કે 'ફેરિયા' તરીકે એ બહુ સફળતાપૂર્વક ચાલી જતા. મારી મા મને કહેતી એક વખત મારાં દાદીને પણ તેમણે એક પ્રસંગે છેતર્યા હતાં અને ટોપલો ભરીને સડેલી નારંગીઓ વેચી હતી.

70 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

શિસ્ત અને શિષ્ટાચાર માટે વિક્ટોરિયન ખ્યાલ ધરાવતા મારાં દાદીમાના વ્યક્તિત્વથી એમનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન વિરુદ્ધ હતું, પરંતુ તે બંને એકબીજાને સારી રીતે અનુકૂળ થતાં.

આ ફોટાને તો લેડી હાર્ડિન્ગ હોસ્પિટલમાં પથારીવશ મારી માને બતાવવા લઈ જઈ છું. તે પોતાના ડાબા સ્તનને કઢાવી નાંખવાના ઓપરેશનની રાહ જોઈ રહી છે.

ઓગસ્ટ મહિનાની શરૂઆત છે. ગરમી અને ઉકળાટવાળો દિવસ છે. રાતે વરસાદ પડ્યો હતો, પરંતુ અત્યારે તો સારો એવો સૂર્યપ્રકાશ છે અને મારા શર્ટમાંથી પરસેવો રેલાય છે. ગ્રેટર ન્યુ દિલ્હીના પરા વિસ્તારમાંથી હવાઉજાસ વિનાની એક નાની ટેક્સીમાં તેની પાછલી બેઠક પર બેસી પસાર થઈ રહ્યો છું.

રસ્તાની બંને બાજુએ ધનિક પંજાબીઓનાં ઘર આવેલાં છે. 1947માં આશ્રિતો તરીકે એ લોકો દિલ્હી આવેલા અને અત્યારે તો અડધાથી પણ વધારે વસ્તી આ રાજધાનીમાં એમની છે - મહેનતુ, ગોળમટોળ અને સાહસિક લોકો ! ત્રીસ વર્ષ પહેલાં આ રસ્તાની બંને બાજુએ નજર જ્યાં સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી ખેતરો વિસ્તરેલાં હતાં. ધ રીજ - અરવલ્લીની ગિરિમાળા એક સમયે ઝાડવાં-ઝાંખરાંનું જંગલ હતું જેમાં કાળાં હરણાં ઘૂમતાં હતાં, ફિરોઝ શાહની 14મી સદીની શિકારની લોંજ અહીં ભવ્ય એકાંતમાં ઊભી છે. તે હજુ પણ અહીં છે પરંતુ પેટ્રોલપંપોની પાછળ ઢંકાઈ ગઈ છે. અને બસ, મોટર, ટ્રક અને સ્કૂટર-રિક્ષાઓના અવાજોમાં ખોવાઈ ગઈ છે. મોર ઊડી ગયા છે અને કાળાં હરણાં લુપ્ત થયાં છે. માત્ર શિયાળવાં રહ્યાં છે. અત્યારથી હજારો વર્ષ પછી જ્યારે છેલ્લા માણસે આ દૂષિત ગ્રહ બીજા ગ્રહ પર જવા માટે છોડી દીધો હશે ત્યારે પણ શિયાળવાં અને કાગડા રહેશે અને આપણે ફેંકી દીધેલા ઍઠવાડ પર હજારો વર્ષ સુધી જીવશે.

ઇસ્પિતાલનું ખરું પ્રવેશદ્વાર શોધવું મુશ્કેલ છે કારણ કે પંચખીણ રસ્તા પરની લગભગ એક માઈલ સુધીની ફૂટપાથ રહ્યાની અને ફર્નિચરની દુકાનો તથા કચરાપટ્ટીના ઢગલેઢગલાથી ઢંકાઈ ગઈ છે. એક જાહેર મોટો પાર્લિપ દરવાજા પાસે છે અને ગંદું પાણી રસ્તા પરથી વહી રહ્યું છે.

એક નાના વોર્ડમાં મારી માને રાખવામાં આવી હતી. તે એક ઠંડો, અંધારિયો ઓરડો હતો અને છત પરનો પંખો ધીમે ધીમે માથા પર આરામથી ઘૂમતો હતો. દક્ષિણની એક કાળી, નમણી નર્સ મારી માની દેખરેખ રાખતી હતી. તે બોલી, “એક મિનિટ” અને ચાર્ટ ઉપર નોંધણી કરવા લાગી.

મારી માએ મારી સામે મ્લાન સ્મિત કર્યું અને એની વધારે નજીક મને બોલાવ્યો. તાવને કારણે કદાચ એના ગાલ સ્હેજ રતાશપડતા થયા છે. બાકી તો તે સ્વસ્થ દેખાય છે. મારા માટે એ માનવું મુશ્કેલ છે કે આવતીકાલે તેનું જે ઓપરેશન થવાનું છે તે બહુ બહુ તો બીજું એક વર્ષ એના જીવનને લંબાવી શકશે.

હું તેની પથારીની ધારે બેઠો. ન્યુજર્સીથી મારી બધી બચત ખર્ચાંને હું આ ત્રીજી વખત અહીં આવ્યો હતો. અને ઓપરેશન પછી હું પાછો જઈશ - પણ ન્યુજર્સી નહિ.

મને હંમેશાં પાછો બોલાવે છે તેવા પહાડોમાં.

“તને કેમ લાગે છે ?” મેં પૂછ્યું.

“સારું. એ લોકો કહે છે કે તેઓ સવારે ઓપરેશન કરશે. તેમણે મારું સિગારેટ પીવાનું બંધ કરાવ્યું છે.”

“તને ‘રમ’ પીવાની છૂટ આપી છે ?”

“ના. ઓપરેશન પછી પણ થોડા દિવસ સુધી નહિ.”

ચોપન વર્ષે એના સારા એવા વાળ સફેદ થયા હોય તે સ્વાભાવિક છે. બાકી તો એના ચહેરામાં કંઈ ખાસ ફેરફાર નહોતો થયો. એ જ નાની ચિબુક અને મ્હોં તથા ચેતનવંતી ભૂખરી આંખો. તેના પિતાના ચહેરા જેવો – માતાના નહિ.

નર્સ અમને બંનેને એકલાં મૂકીને ચાલી ગઈ. મેં ફોટો કાઢ્યો અને માને આપ્યો.

“આટલાં વરસ આ નેગેટીવ મારી પાસે પડી રહી હતી. ગઈકાલે જ મેં આ પ્રિન્ટ કઢાવડાવી.”

“યશમાં વગર મને દેખાતું નથી.”

એની પથારી પાસેના ખાના પર એનાં યશમાં પડ્યાં હતાં. મેં તેને આપ્યાં. મા તે પહેરીને ફોટાને ધ્યાનથી જોવા લાગી.

“તારાં દાદીને તું બહુ ગમતો.”

“એ કહેવું મુશ્કેલ છે કારણ કે તે નરમ સ્વભાવવાળાં સ્ત્રી ન હતાં.”

“તેં શાળાનું ભણતર પૂરું કર્યું પછી એમના પૈસાથી ન્યુજર્સી ગયો હતો. પૈસા બહુ તો નહોતા પરંતુ ટિકિટ માટે પૂરતા હતા.”

“મને એની ખબર નહોતી.”

“તને કંઈ પણ આપ્યું હોય એવાં એ એક જ વ્યક્તિ હતાં. મને બીક છે કે મારી પાસે પણ તને આપવા કંઈ નહિ રહે.”

“તું તો બરાબર જાણે છે કે પૈસા માટે મેં ક્યારેય પરવા નથી કરી. મારા પિતાએ મને લખતાં શીખવ્યું છે એ જ મારે મન મોટો વારસો છે.”

“અને મેં તને શું શીખવ્યું ?”

“ખાત્રીપૂર્વક નથી કહેતો... પણ કદાચ મારી જાતને પ્રસંગોપાત આનંદિત કેવી રીતે રાખી શકું તે.”

આ સાંભળી તે ખુશ દેખાઈ. “હા, મુસીબતોની વચ્ચે પણ હું આનંદમાં રહી છું. પરંતુ આનંદમાં કેમ રહેવું તે તારા પિતા નહોતા જાણતા. એટલે જ અમારે ઘણા ઝઘડા થતા અને છેવટે અમે છૂટાં પડ્યાં.”

“એ તારા કરતાં ઉંમરમાં ઘણા મોટા હતા.”

“તેમને છોડવા માટે તું હંમેશાં મારા પર આક્ષેપ કરતો, ખરુંને ?

“એ વખતે હું ઘણો નાનો હતો. તું અમને એકાએક છોડીને ચાલી ગઈ. મારા પિતાને માથે મારી સંભાળ રાખવાનું આવ્યું જે તેમના માટે સરળ નહોતું. તે ઘણા

72 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

માંદા હતા એટલે સ્વાભાવિક છે કે હું તને દોષ દઉં.”

“તેમણે મને તને લઈ જવા દીધો નહિ.”

“કારણ કે તું બીજાને પરણવાની હતી.”

મેં બોલવાનું બંધ કર્યું. પહેલાં પણ એકવાર અમારે આવી વાતો થઈ હતી. હું અહીં મારા પિતાના વકીલ તરીકે નહોતો આવ્યો અને સામસામા આક્ષેપ કરવાનો સમય પણ વીતી ગયો છે.

અત્યારે બહાર વરસાદ પડી રહ્યો છે. ખુલ્લાં બારણાંમાંથી ભીની માટીની સુગંધ આવી રહી છે જેણે દવાઓ અને જંતુનાશક પદાર્થોની ગંધને દાબી દીધી છે. કાળી આંખોવાળી નર્સ ફરીથી અંદર આવી અને મને જણાવ્યું કે ડૉક્ટર હમણાં જ રાઉન્ડ પર આવશે. ફરીથી હું સાંજે આવી શકીશ કાં તો ઓપરેશન પહેલાં વહેલી સવારે.

“સાંજે આવજે,” માએ કહ્યું, “બીજા લોકો પણ ત્યારે અહીં હશે.”

“હું બીજા લોકોને મળવા નથી આવ્યો.”

“પરંતુ એ લોકો તને મળવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.” ‘તેઓ’ (એ લોકો) એટલે મારા ઓરમાન પિતા અને ભાઈઓ.

“હું તેમને સવારે મળીશ.”

“જેવી તારી મરજી...”

પછીથી હું રસ્તા પર આવ્યો અને ટ્રાફિકની ભારે ભીડને છેડે ફૂટપાથ પર ઊભો છું. એવું લાગે છે કે દરેક વાહન પોતાના પડોશીથી આગળ નીકળવાનો બનતો પ્રયત્ન કરે છે. હોર્નનો ઘોંઘાટ ઇસ્પિતાલના કોરિડોર્સમાં સાંભળી શકાય છે. પણ દરેક જણ જાણે ઘોંઘાટથી ટેવાઈ ગયું છે. અને એના પ્રત્યે કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. લોકો હજુ પણ એકબીજાની સલામતી માટે અવિચારી અને બેપરવાહ છે એ વિચાર જ કદાચ માંદાં અને મરતાં લોકોમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે ! દિલ્હીમાં આજકાલ લાઈનમાં પહેલા ઊભા રહેવાની એક રુગણ ઇચ્છા પ્રવર્તે છે. કોઈપણ વસ્તુ પહેલી મેળવવા..... કારણ કે પાછળ આવનારની કદાચ કોઈ દરકાર કરતું નથી.

જ્યાર હું ઓટોરિક્ષાને બોલાવું છું અને તે મારાથી થોડી દૂર ઊભી રહે છે ત્યારે પોતાની કોણી મારીને બીજું કોઈ મારી પાછળથી આવી એમાં પહેલાં બેસી જાય છે. દિલ્હીવાળાઓનાં તત્ત્વચિંતન અને વિચારસરણીનું આ મૂર્ત સ્વરૂપ છે.

આથી બીજી ઓટોરિક્ષાની રાહ જોતો હું ફૂટપાથ ઉપર ઊભો છું. પરંતુ તે આવતી નથી. દિલ્હીમાં હરીફાઈમાં ‘બીજો નંબર’ એટલે છેલ્લો નંબર એમ અર્થ થાય છે.

મારી માને છેલ્લીવાર મળું છું એવી ભાવિ અનિષ્ટની ધારણા સાથે મારી નાની હોટલ તરફ ચાલતો ચાલતો હું પાછો ફરું છું.

તે હિ નો દિવસા:

મિસ મેકન્ઝીના ઠપકાની તીવ્રતા ઓછી કરવા હું મલબારી માછલીઓનો ડબ્બો લઈ તેમને મળવા ગયો.

“બીજા દાક્તરની મુલાકાત, કેમ ?” તેમનાં ચશ્માંમાંથી ઠપકાભરી દષ્ટિએ ઊંચું જોતાં તેમણે કહ્યું. “આટલા વખતમાં તો હું મરી ગઈ હોત...”

પંચ્યાશી વર્ષનાં હોવા છતાં મિસ મેકન્ઝીમાં મૃત્યુનાં કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં નહોતાં. આ ગિરિમથકનાં તે સૌથી જૂનાં રહેવાસી હતાં. ટેકરીની ઉપર અધવચ આવેલી એક નાનકડી બંગલીમાં તે રહેતાં હતાં. લોન્ગ ફેલોના અત્રી ગામની માફક આ બંગલી એવી રીતે આવેલી હતી કે કોઈને એમ લાગે કે ટેકરીના શિખર સુધી પહોંચવાના પ્રયત્ન કરતાં કરતાં અધવચ્ચે નિષ્ફળતા મળતાં અટકી ગઈ હોય. ઓક અને મેપલનાં વૃક્ષોને કારણે રસ્તા પરથી તે દેખાતી નહોતી.

“હું બહારગામ ગયો હતો,” મેં કારણ આપતાં કહ્યું, “પંદર દિવસ મારે દિલ્હી જવું જ પડે તેમ હતું. આશા રાખું કે તમારી તબિયત સારી રહી હશે.”

હું મિસ મેકન્ઝીનો સગો પણ નહોતો કે બહુ જૂનો મિત્ર પણ નહોતો; પરંતુ તેમનામાં એવી આવડત હતી કે દરેક જણને એમ લાગે કે તેમની દેખરેખ રાખવાની પોતાની જવાબદારી હતી.

“હું ફરિયાદ નથી કરી શકતી. હવામાન સારું હતું અને પાદરીએ મને થોડાં ઈંડાં મોકલ્યાં હતાં.”

ખાવા માટે જે પણ કંઈ વસ્તુ એમને આપવામાં આવતી તેનો તે મોટો સંગ્રહ કરી રાખતાં. દર મહિને આવતા ચાળીસ રૂપિયાના પેન્શનમાં તો તે માત્ર દાળ અને ભાત જ ખાઈ શકત. પરંતુ તેમનાં ઓળખીતાં લોકોની સમજણ અને ઇંગલેન્ડથી ક્યારેક આવતું ગિફ્ટ પાર્સલ તેમના ભોજનને વૈવિધ્યપૂર્ણ બનાવતું. અને ઘણીવાર આ બાબતો તેમના માટે વાતચીતનો વિષય બની રહેતી.

“સારું છે કે તમારી પાસે થોડાં ઈંડાં છે,” મેં કહ્યું, “અત્યારે તો એ ચાર રૂપિયે ડઝન છે.”

“હા, મને ખબર છે, એકવાર એવો પણ સમય હતો કે છ આને ડઝન મળતાં.”

“મને લાગે છે, લગભગ ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં –”

“ના, પરચીસ વર્ષ પહેલાં. મને યાદ છે મે ટેલરનાં ઈંડાં સૌથી સરસ હતાં. રાજાનાં રહેઠાણો પાસેના એક જૂના ઘરમાં ફેરવીલેમાં તે રહેતી હતી.”

“તેમને પોલ્ટ્રીફાર્મ હતું ?”

“ના, ના. બસ. એની પોતાની મરઘીઓ હતી અને તે પણ સાવ સામાન્ય. સફેદ લેગહોર્ન્સ કે રહીડ આઈલેન્ડ રેડ્સ જેવી પણ નહિ. પરંતુ તે સુંદર ઈંડાં મૂકતી. તેને ખબર હતી કે પોતાની મરઘીઓને કેવી રીતે તંદુરસ્ત રાખવી. મે ટેલર મારી મિત્ર હતી. એ કંઈ ગમે તેવાને ઈંડાં નહોતી આપતી, સમજ્યો ?”

“હાસ્તો, સ્વાભાવિક છે ના જ આપે. હું માનું છું, મે ટેલર હવે તો ગુજરી ગયાં.”

“હા, હા. ગુજરી જ ગઈ. એની બહેને તે જોયું હતું.”

“ઓહ !” મને કોઈ વાતની ગંધ આવી તેથી પૂછ્યું, “તે કેવી રીતે બન્યું ?”

“જુઓ, ખરેખર તો એ એક રહસ્ય છે. મે અને શારલોટને ક્યારેય એકબીજા સાથે સારા સંબંધો નહોતા પણ નવાઈ એ વાતની છે કે બંનેએ સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું હતું. નાનપણથી જ તેઓ એકબીજા સાથે ઝઘડતાં. પણ શારલોટ તો પહેલેથી જ મોઢે ચઢાવેલી હતી – વધારે સુંદર એટલે, મેને હું ઓળખતી થઈ ત્યારે તે પાંત્રીસ વર્ષની હતી. એ સારી સ્ત્રી હતી – હું કયા અર્થમાં કહું છું તે તને સમજાય છે ને ? તે ઘરનું ધ્યાન રાખતી, રાંધવા-કરવાનું સંભાળતી અને બીજા મોભાદાર લોકોની માફક ચર્ચમાં જતી. બધાંને તે ગમતી. પણ શારલોટ ધૂની અને ખરાબ સ્વભાવની હતી. તે બસ પોતાનામાં જ રહેતી – જ્યારથી મા-બાપ ગુજરી ગયાં ત્યારથી આવું જ કરતી. અને તેને પીવાનો જરા વધારે શોખ હતો.

“બેમાંથી એકેય પરણેલી નહોતી ?”

“ના – મને લાગે છે કે તેથી જ તેઓ સાથે રહેતાં હતાં. જો કે જેની સાથે ના ફાવતું હોય તેની સાથે સમાધાન કરી રહેવા કરતાં હું તો એકલી રહેવાનું પસંદ કરું. છતાં પણ, તેઓ બંને બહેનો હતી. શારલોટ એક વખત આનંદી યુવતી હતી. આરોગ્યભવનમાં સૈનિકોની તે ઘણી માનીતી હતી. લગ્નની કેટલીક દરખાસ્તો તેણે નકારી હતી અને જ્યારે તેણે લગ્ન કરવા વિચાર્યું ત્યારે તેની પાસે દરખાસ્તો આવતી બંધ થઈ ગઈ હતી. એ વખતે લગભગ તે ત્રીસ વર્ષની તો હતી જ. અને એ જ વખતે એણે પીવાનું – એટલે કે પુષ્કળ દારૂ પીવાનું શરૂ કર્યું હતું – ઘણુંખરું જીન અને બ્રાન્ડી. એ દિવસોમાં તે સસ્તાં હતાં. જીનની તો લગભગ બે રૂપિયામાં બાટલી મળતી.

“કેટલી મઝા ! હું બહુ જ મોડો જન્મ્યો છું.”

“અને સારું પણ. નહિ તો શારલોટની માફક તારો પણ અંત આવી ગયો હોત.”

“તેને શું સનેપાત થઈ ગયો હતો ?”

“એને એવું કશું જ થયું નહોતું. શારલોટ મજબૂત બાંધાની હતી.”

“તમે પણ એવાં જ છો – જો તમને મારું ના લાગે તો કહું.”

“મને જ્યારે પરવડે ત્યારે હું એકાદ ટીપું લઉં છું.” તેણે મારી સામે અર્થસભર દષ્ટિ નાંખી કહ્યું, “અથવા તો મને કોઈ ઓફર કરે ત્યારે.”

“તમે શું મિસ ટેલર સાથે કદીક ડ્રિંક્સ લેતાં ?”

“ના, કદી નહિ. હું તેમની મંડળીમાં પણ ના દેખાઉં. જે જે જગ્યાએ એ હોય ત્યાં તે પીધેલી હાલતમાં જ હોય. અરે ! તે વાળંદ સાથે પણ ભાઈબંધી કરે. અને એક સાંજે તે ખાડામાં પડી ગઈ અને એની ઘૂંટી ભાંગી !”

“સારું થયું તે તેનું માથું નહોતું.”

“ના, તેણે તેનું માથું તો નહોતું ભાંગ્યું, પણ વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે બિચારી ભલી મેનું માથું ફોડ્યું.”

“શું તેણે તેની બહેનનું માથું ભાંગ્યું હતું ?” મને વાતમાં રસ પડ્યો. “શા માટે ? મેને વાળંદ સાથેના તેના સંબંધની ખબર પડી ગઈ હતી માટે ?”

“કોઈને ખબર નહોતી કે ખરેખર શું થયું ? પરંતુ લગભગ કંઈક એવું જ બન્યું હોવું જોઈએ. જે હોય તે, પણ એક રાત્રે બંને વચ્ચે બહુ જ ઝઘડો થયો. શારલોટ પીધેલી હાલતમાં હતી અને હંમેશની માફક મે અને ઠપકો આપી રહી હતી.”

“જીવલેણ,” મેં કહ્યું, “પીધેલી હાલતવાળી વ્યક્તિને ક્યારેય ઠપકો આપવો ન જોઈએ.”

મિસ મેકન્ઝીએ મારી વાત પર ધ્યાન આપ્યા વિના પોતાનું ચલાવ્યે રાખ્યું.

“શારલોટના માથા ઉપર ઈશ્વરનો કોપ ઊતરશે એવું જ કંઈક તેણે કહ્યું હશે પણ મેના માથાના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા. શારલોટનો કોધ એકદમ ભભૂકી ઊઠ્યો. જ્યારે તે પીધેલી હાલતમાં ન હોય તો પણ તે એવી રીતે બરાડતી. તેણે મેની ખોપરી પર કોઈ વજનદાર વસ્તુ ફટકારી. એ શું હતું તે શારલોટ ક્યારેય બોલી નહિ. તે બાટલો તો નહિ જ હોય કારણ કે પછીથી તેને તૂટેલા કાચના ટુકડા વાળી લેવા પડ્યા હોત. તે જરૂર કંઈક ભારે – જેને લેખકો કેટલીકવાર ‘બોથડ હથિયાર’ કહે છે.

પોતે શું કર્યું એ શારલોટ જોયું કે એનું મગજ ખસી ગયું. બે દિવસ પછી તેઓએ તેને કોઈક ખંડિયેર પાસે રખડતી શોધી કાઢી. એ વખતે જો મે એને ગળે વળગેલી ના હોત તો તે ક્યારનીય પરણી ગઈ હોત એવો અસ્પષ્ટ બકવાટ કરતી હતી.”

“એના પર ખૂનનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો ?”

“ના, બધું સમેટાઈ ગયું. શારલોટને રાંચીની ગાંડાની ઈસ્પિતાલમાં મોકલી દેવાઈ. તે પછી ફરી એના વિશે અમે કશું સાંભળ્યું નથી. મેને અહીં દફનાવવામાં આવી હતી. તું જો જૂના કબ્રસ્તાનમાં જઈશ તો એક ઉપર એક ગોઠવેલી બીજી હરોળમાં, ડાબી

76 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

બાજુથી ત્રીજી મેની કબર જોવા મળશે.”

“ક્યારેક હું તે જોવા જઈશ. પણ જે આ બંને બહેનોને ઓળખતાં હશે તેમને તો ભયંકર આઘાત લાગ્યો હશે.”

“હા, હું તો ઘણી અસ્વસ્થ થઈ ગઈ. મેં મને ખૂબ ગમતી હતી. વળી મરઘીઓ પણ વેચી દેવામાં આવી અને મારે બીજી જગ્યાએથી ઈંડાં લાવવાં પડતાં જે કદી એટલાં સારાં નહોતાં. એ પણ દિવસો હતા, કેવા સુખી દિવસો – જ્યારે છ આનાનાં ડઝન ઈંડાં મળતાં અને બે રૂપિયાની ‘જીન’ની બાટલી !”

બિન્યા ચાલી જાય છે....

એક દિવસ પાઈન વૃક્ષોની વચ્ચેના રસ્તા પરથી ચાલતો ઘેર જતો હતો ત્યારે મેં એક છોકરીને ગાતાં સાંભળી.

પહાડોમાં ઉનાળાની શરૂઆત હતી અને વૃક્ષો નવાં, તાજાં પાંદડાંથી ભરાયેલાં હતાં. પાંદડાંની વચ્ચે વચ્ચે અખરોટ અને ચેરીની હજી હમણાં ફૂટવાની શરૂઆત થઈ હતી.

પવન સ્થિર હતો, વૃક્ષો પણ ચૂપ હતાં. મને ગીત સ્પષ્ટ સંભળાતું હતું. મને ન સમજાય તેવા શબ્દો કે મધુર સ્વરરચનાએ મને મુગ્ધ નહોતો કર્યો. પરંતુ હું તો તરુણ, અપરિપક્વ અને કોમળ અવાજથી આકર્ષાયો હતો.

મેં એ રસ્તો છોડી દીધો અને પાઈનની નીચે ખરેલી સળીઓ પર સરકીને ખાડા-ટેકરાવાળા ઢાળ પરથી નીચે ઊતરી ગયો. પરંતુ હું જ્યારે ટેકરીની તળેટીમાં આવ્યો ત્યારે ગીત બંધ થઈ ગયું હતું અને કોઈ દેખાતું પણ નહોતું. “ચોક્કસ, મેં કોઈને ગાતાં સાંભળી છે.” હું મનમાં બોલ્યો. કદાચ હું ખોટો પણ હોઉં. પહાડોમાં આપણી ધારણા ખોટી પડવાની બહુ શક્યતાઓ છે.

નિરાશ થઈ પાછો હું ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યો અને એ વખતે પાછું એક બીજું ગીત સાંભળ્યું. પરંતુ આ વખતે શ્રેણી પક્ષીનો અવાજ હતો. કેટલો મધુર ! કેટલી વિરહવેદનાવાળો !

પણ મારે ગાવા જેવું કશું હતું નહિ, કારણ કે વીજળીનું બિલ ભરાયું નહોતું, બેંકમાં પૈસા નહોતા અને મારી બીજી નવલકથાને વળી પાછા એક બીજા પ્રકાશકે પાછી મોકલી હતી. છતાં પણ ઉનાળો હતો, લોકો અને પ્રાણીઓ હજુ સુસ્તીમાં હતાં. મારા લેણદારો પણ હજુ સુસ્ત હતા, દૂરના પર્વતો આજા ધૂળિયા ધુમ્મસમાં જાંબલી રંગના દેખાતા હતા.

હું ફરીથી પાઈન વૃક્ષોની વચ્ચેથી ચાલવા લાગ્યો પરંતુ આ વખતે મને ગીત સાંભળવા ના મળ્યું. અને પછીથી તો આખું અઠવાડિયું હું ઘરમાં જ રહ્યો કારણ કે નવલકથા ફરીથી લખવાની હતી. એટલે ખાવાનો, ઊંઘવાનો અને ઘેરા લીલા રંગમાં ફેરવાતાં પાંદડાંઓની નોંધ લેવા સિવાયનો બધો સમય હું નવલકથા ફરીથી લખવાના કામમાં જ મચી પડ્યો હતો.

બારી જંગલ તરફ ખૂલતી હતી. ઓક, મેપલ, અખરોટનાં વૃક્ષો બારીને અડકી

શકે તેટલાં ઊંચાં થઈ ગયાં હતાં. ટેકરીના ઉપરના ભાગમાં, પાઈન ઊગવાનાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં અને પર્વતો ઉપર દેવદાર વૃક્ષોનું સૈન્ય કૂચ કરતું આગળ વધી રહ્યું હતું. અને પર્વતો જેમ વધારે ઊંચા તેમ વૃક્ષો એટલાં ઠીંગરાઈ જતાં કે છેવટે તે અદૃશ્ય થઈ જતાં. છેલ્લે ભૂતાવળથી ઘેરાયેલા ઊંચા ખડકો હંમેશાં બરફથી છવાયેલા રહેતા અને તે આકાશને ઢીંચોળતા. હું મારી બારીમાંથી તેમને જોઈ શકતો નહોતો, પણ આકાશ સ્વચ્છ હોય તેવી સવારે તે શિખરો ટેહરી રોડ પરથી દેખાતાં.

ટેકરીની તળેટીમાં એક ઝરણું વહેતું હતું. એક વહેલી સવારે, પવન અને પાણીથી ઘસાઈને લીસા બનેલા મોટા પથ્થરોનો પગથિયાં તરીકે ઉપયોગ કરીને હું નીચે ઝરણા તરફ ગયો. અને લગભગ અડધો માઈલ આગળ ચાલીને પ્રવાહ સુધી પહોંચી ગયો. પછીથી વગડાઉ ચેરી વૃક્ષના છાંયામાં એક સપાટ ખડક પર આરામ કરવા શરીર લંબાવી દીધું. ‘પરીટીમ્બા’ નામે ઓળખાતી ટેકરી પર ઊગેલા, એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર સ્થળાંતર થતા અને ખીણમાં આવેલા ઊભા ઢાળ પર સરકતા સૂર્યને જોઈ રહ્યો. હવા એકદમ સ્થિર થઈ ગઈ હતી અને પક્ષીઓ પણ શાંત હતાં. માત્ર પથરાળ રસ્તા પરથી વહેતા ઝરણાનો ખળખળ અવાજ આવતો હતો. હું દસ મિનિટ, કદાચ પંદર મિનિટ પડી રહ્યો હોઈશ ને મને લાગ્યું કે કોઈક મારા પર નજર રાખી રહ્યું છે.

કોઈક – ઝાડીમાંથી, પડછાયાની માફક, સ્થિર અને સતત. કશું જ હાલતું નહોતું; એક પથ્થર પણ ચસકતો નહોતો, એક ડાંખળી પણ હાલતી નહોતી; પણ કોઈક ચોક્કસ મારા પર નજર રાખતું હતું. મને લાગ્યું હું કોઈક મોટા જોખમમાં મુકાઈ રહ્યો છું – કોઈ ભયના જોખમમાં નહિ પરંતુ કોઈક અજાણી આંખોની ઝીણવટભરી તપાસના એટલે ખડક પરથી ઊઠીને, વૃક્ષો વચ્ચેથી પસાર થતા રસ્તા પર ફરીથી ટેકરી પર ચઢવાનું શરૂ કર્યું.

ગરમી વધારે લાગતી હતી. સૂર્ય માથે હતો અને પવન લહેરાતો નહોતો. ટેકરીની ટોચે પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં તો હું પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો. પણ મારા પર અદૃષ્ટ નજર રાખનારનાં કોઈ ચિહ્ન જણાયાં નહિ. નાના નાના ઊગેલા ઘાસ પર બે દૂબળી ગાયો ચરતી હતી. અને આ ઉકળાટવાળા વાતાવરણમાં માત્ર તેમની ઘંટડીઓ રણકવાનો અવાજ આવતો હતો.

ફરીથી એ જ ગીત ! એ જ ગીત, એ જ ગાયક. મારી બારીમાંથી મેં તેને ગાતાં સાંભળી. ચોપડીને એકબાજુ મૂકીને, હું બારીમાંથી વાંકો વળી વૃક્ષો વચ્ચે તેને શોધવા લાગ્યો. પરંતુ ભારે ઘટાને કારણે અને ગાયક દૂર હોવાને કારણે હું તેને જોઈ શકતો નહોતો. “હું ત્યાં જઈ અને તેને મળું ?” મને શંકા થઈ. અથવા આમ વિચારવું વધારે સારું... એને સાંભળી પણ જોઈ નથી ? ગીતના પ્રેમમાં પડ્યા પછી શું એના ગાનારના પ્રેમમાં પડાય એવું જરૂરી છે ? ના, ખરેખર તેનું ગીત નહિ પણ તેનો કંઈ મને સ્પર્શી ગયો છે.” હવે ગીત પૂરું થયું અને હું બારી પાસેથી ખસી ગયો.

ટેકરી પર એક છોકરી બોર વીણતી હતી. તેનો ચેહરો પુલકિત હતો. તે શરીરે તામ્રવર્ણી હતી અને હોઠ પર જાંબલી રંગના રસના ડાઘા હતા. તેણે મારી સામે સ્મિત કર્યું. “મીઠી છે ?” મેં પૂછ્યું.

તેણે ઝાટકા સાથે તેનો હાથ મારી તરફ આગળ લંબાવ્યો. અને છૂંદાયેલાં, ચગદાયેલાં બોરથી ભરેલી તેની હથેળી ખોલી. મેં તેમાંથી એક બોર લઈને મોંમાં મૂક્યું. તેનો સ્વાદ ખાટો હતો. “સારાં છે” મેં કહ્યું. તેણે જોયું કે હું અચકાતાં અચકાતાં તેની ભાષા બોલું છું. એટલે તે વધારે નજીક આવી અને બોલી, “તો વધારે લો.” અને મારી હથેળી બોરથી ભરી દીધી. તેની આંગળીઓ મારી આંગળીઓને સ્પર્શી. આ સંવેદન અનન્ય હતું કારણ કે મારા હાથે કોઈ છોકરીના હાથને સ્પર્શ કર્યો હોય એ વાતને નવ કે દસ વર્ષ થયાં હતાં.

“તું ક્યાં રહે છે ?” મેં પૂછ્યું. તેણે ખીણ તરફ નિર્દેશ કર્યો. ટેકરીના સમતલ પટ્ટાના ઢાળને પહોળા કરતું હોય એમ એક નાનું ગામ ત્યાં હતું.

“તે ઘણું દૂર છે.” મેં કહ્યું, “તું એટલે દૂરથી દરરોજ અહીં આવે છે ?”

“હું આનાથી પણ આગળ જાઉં છું.” તેણે કહ્યું. “ગાયોને ચરવા માટે તાજું ઘાસ મળવું જોઈએ, લાકડાંનો ભારો બાંધવાનો હોય અને ઘાસ કાપવાનું હોય.” તેણે મને કપડામાં વીટલું તેની કમરે ચુસ્ત રીતે બાંધેલું દાતરડું બતાવ્યું. “કેટલીકવાર હું ‘પરીટીમ્બા’ની ટોચે તો કેટલીકવાર ખીણની પણ પેલે પાર જાઉં છું. તમે ક્યારેય ત્યાં ગયા છો ?”

“ના, પણ ક્યારેક હું જઈશ.”

“પરીટીમ્બા પર પવન હંમેશાં જોરથી ફૂંકાય છે.”

“એ શું સાચું છે કે ત્યાં પરીઓ રહે છે ? તે હસી. “લોકો એવું કહે છે. પરંતુ જે લોકો એવું કહે છે તે ક્યારેય ત્યાં નથી ગયા. પરીટીમ્બા પર મને તો પરીઓ દેખાતી નથી. એવું પણ કહેવાય છે કે ત્યાં ખંડિયેરોમાં ભૂત છે. પણ મેં કોઈ ભૂતને જોયું નથી.”

“મેં ભૂત વિશે સાંભળ્યું છે,” મેં કહ્યું, “બે પ્રેમીઓએ ઘેરથી ભાગીને ટેકરી પરના એક ખંડિયેરમાં આશ્રય લીધો હતો. રાત્રે વાવાઝોડું ફૂંકાયું અને વીજળી પડવાથી તેઓ મૃત્યુ પામ્યાં. આ વાત સાચી છે ?”

“બહુ વર્ષો પહેલાં આ ઘટના બની હતી. મારા જન્મ પહેલાં. મેં આ વાત સાંભળી છે. પરંતુ પરી ટીમ્બા પર ભૂત-ભૂત કોઈ નથી.”

“તને કેટલાં વર્ષ થયાં ?” મેં પૂછ્યું.

“પંદર, સોળ. ચોક્કસ ખબર નથી.”

“તારી માને ખબર નથી ?”

“તે મરી ગઈ છે અને મારાં દાદીમા ભૂલી ગયાં છે. મારો નાનો ભાઈ, પણ પોતાની ઉંમર ભૂલી ગયો છે. ઉંમર યાદ રાખવી જરૂરી છે ?”

80 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

“ના, જરૂરી નથી. અહીં તો નહિ જ. પહાડોમાં એની જરૂર નથી. પહાડો પર સો વર્ષ પણ એક દિવસ બરાબર છે.”

“તમે બહુ મોટા છો ?”

“ના, બહુ નહિ. હું બહુ મોટો દેખાઉં છું ?”

“માત્ર સો વર્ષના.” તેણે કહ્યું અને હસવા માંડી. તેના હસતા મ્હોં પર તેણે પોતાનો હાથ મૂક્યો તેથી તેના કાંડા પરની રૂપાળી બંગડીઓ રણકી ઊઠી.

“કેમ હસે છે ?” મેં પૂછ્યું.

“કારણ કે તમારા મ્હોં પરનો ભાવ એવો હતો કે મેં કહેલું જાણે તમે માની લીધું. તમારી ઉંમર કેટલી ?”

“પાંત્રીસ, છત્રીસ. મને યાદ નથી.”

“હા, ‘ભૂલી જવું’ એ સારી વાત છે.”

“સાચું છે,” મેં કહ્યું, “પણ કેટલીકવાર વ્યક્તિએ ફોર્મ ને એવું બધું ભરવાનું હોય છે જેમાં તેને પોતાની ઉંમર લખવી પડે છે.”

“મેં ક્યારેય ફોર્મ નથી ભર્યું. મેં તે જોયું પણ નથી.”

“હું ઇચ્છું છું કે તું તે ક્યારેય જુએ નહિ. એ નકામી માહિતીથી ભરેલું કાગળિયું છે. માનવજાતિની પ્રગતિનો એ એક ભાગ છે.”

“પ્રગતિ ?”

“હા, તને ના ગમ્યું ?”

“ના.”

“તારે ભૂખ્યા રહેવું પડે છે ?”

“ના.”

“તો તો તારે પ્રગતિની જરૂર નથી. આ વગડાઉં બોર વધારે સારાં છે.”

‘આવજો’ કહ્યા સિવાય તે જતી રહી. ગાયો આમતેમ રખડતી હતી અને તે ‘નીલુ’ ‘નીલુ’ ‘ભૂરી’ નામથી તેમને બોલાવતી તેમની પાછળ દોડતી હતી. ખડકો અને સૂકા ઘાસ ઉપર એના ખુલ્લા પગ ઝડપથી સરકતા હતા.

મે મહિનાની શરૂઆતના દિવસો હતા. જંગલમાં તમરાં ગાતાં હતાં. અથવા તેમના પગથી અવાજ કરતાં હોવાથી જાણે ઓરકેસ્ટ્રા રચતાં હતાં. વૃક્ષોની ટોચ ઉપરથી ઘસ પક્ષીઓ પોતાના સિસોટી જેવા અવાજનો એકબીજાને પ્રતિસાદ આપતાં હતાં જાણે કે બજાણિયાની માફક પ્રેમનો ખેલ ના કરતાં હોય ? ક્યારેક પાંદડાં ખાવા માટે લંગૂર વાંદરાઓ ઓક પર આવતા. ઝરણા તરફ હું નીચે ઊતરતો હતો ત્યારે મેં ફરીથી એ જ ગીત સાંભળ્યું. ઝરણાના કિનારે સ્વચ્છ કરેલી જમીન પર હું જેવો આવ્યો કે

મેં ખડક પર બેઠેલી એક છોકરીને જોઈ. તેના પગ ધસમસતા પાણીમાં હતા અને આ એ જ છોકરી હતી જેણે મને બોર આપ્યાં હતાં. નવાઈની વાત તો એ હતી કે તે ગીત ગાતી હતી એવું તો મેં અનુમાન જ નહિ કરેલું. અદૃશ્ય અવાજો ભાતભાતની કલ્પનાઓ મનમાં ઉપજાવે છે. મેં લાવણ્યમયી, ક્રોમળ, સુંદર દેવી જેવી વ્યક્તિ - એક વનપરીની કલ્પના કરી હતી. મને તોફાની આંખો, ગોળ ચહેરો, રસના છાંટાવાળી, સ્હેજ ફાટ્યાં-તૂટ્યાં કપડાંવાળી અપ્સરાની ધારણા નહોતી. તેની સાડી - ખરબચડી, હાથે વણેલી અંધોતી તથા ફાટેલી હતી. હું વિચારતો કે ગિરિટૂંકો પર દોડવા માટે આ કપડાં પ્રતિકૂળ છે, પરંતુ ગામલોકો તેમની છોકરીઓ બાર વર્ષની થાય તે પહેલાં તેમને સાડી પહેરતી કરી દે છે. તેણે જોકે તેનો છેડો કમરે કસીને બાંધીને, એ ઊંચો લઈને એમાંથી માર્ગ કાઢ્યો હતો. પણ બીજાં પર્વતીય ગામોમાં પહેરાય છે તેમ લાંબું, ઝૂલવાળું સ્કર્ટ પહેર્યું હોત તો તે તેને વધારે સરળ રહેત.

પણ મારો ભ્રમ ભાંગ્યો નહિ. તેના દેવદૂત જેવા સુંદર, ઉઘાડા ચહેરાએ ખરેખર મને આકર્ષ્યો હતો. અને તેના અવાજની મીઠાશ તેની સુંદરતામાં વધારો કરતી હતી.

ઝરણાના કિનારેથી હું તેને જોતો હતો. તેણે ઊંચું જોયું. હસી અને મારી સામે જીભ કાઢી ચાળી કર્યો.

“મને આવકારવાની આ સરસ રીત છે.” મેં કહ્યું, “મેં તારો કંઈ ગુનો કર્યો છે ?”

“તમે મને એકદમ ચમકાવી દીધી. મને બોલાવી કેમ નહિ ?”

“કારણ કે હું તારું ગાન સાંભળતો હતો. તું જ્યાં સુધી તે પૂરું ના કરે ત્યાં સુધી બોલવાનો મારો ઇરાદો નહોતો.”

“એ તો અમથું ગીત હતું.”

“પણ તું બહુ મીઠું ગાતી હતી.”

તે હસી. “તમે કંઈક ખાવાનું લાવ્યા છો ?”

“ના. તને ભૂખ લાગી છે ?”

“આ સમયે મને ભૂખ લાગે છે. તમે જ્યારે પણ મને મળવા આવો ત્યારે તમારે ખાવાની કોઈક વસ્તુ લઈ જ આવવી.”

“પણ હું તને મળવા નહોતો આવ્યો. મને ખબર પણ નહોતી કે તું અહીં હોઈશ.”

“તમને મને મળવું ના ગમે ?”

“હું એમ નથી કહેતો. તને મળવાથી આનંદ થાય છે.”

“જો તમે જંગલમાં આવતા-જતા રહેશો તો હું મળીશ. તેથી હંમેશા કંઈક ખાવાનું લેતા આવજો.”

“હવેથી એવું કરીશ. અત્યારે તને બોર વીણી આપું ?”

“કિંગોરા’ની ઝાડી માટે તમારે ફરીથી ટેકરીની ટોચ ઉપર જવું પડશે.”

“મને એનો વાંધો નથી. તને ભૂખ લાગી છે તો થોડાં લઈ આવું.”

“સારું.” તેણે કહ્યું અને પાણીમાં બોળેલા પોતાના પગ તરફ જોવા લાગી.

82 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

સાહસની શોધમાં ભટકતા જૂના જમાનાના કોઈ સરદારની માફક હું પણ બોરડીની શોધમાં ફરીથી ટેકરી ચઢવાની મહેનત કરવા લાગ્યો. મારા ખિરસામાં બોર ભરીને હું ઝરણા તરફ પાછો ગયો. પરંતુ હું જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મેં જોયું કે તે ત્યાંથી ખસકી ગઈ હતી. દૂર ટેકરી પર ગાયોની ઘંટડીઓ રણકતી હતી.

અંધારામાં આગિયા ઝબૂકતા હતા. રાત ચિત્ર-વિચિત્ર અવાજોથી ભરેલી હતી - નાઈટજાર પક્ષીનું ટૅન્ક ટૅન્ક, હરણાંની ચીસો, શાહુડીનો ઢસડાતા ચાલવાનો તથા બારીના કાચ પર ફૂદાંની પાંખોનો થતો ફફડાટ વગેરે. ખીણની પેલી તરફની ટેકરી પરના નાના ગામમાં દીવા ટમટમતા હતા. કેરોસીનની ચીમનીનો ઝાંખો પ્રકાશ અંધારામાં હિંચોળાતો હતો.

“તારું નામ શું?” પાઈનના જંગલમાંથી પસાર થતાં રસ્તા ઉપર જ્યારે અમે ફરી મળ્યાં ત્યારે મેં પૂછ્યું.

“બિન્યા.” તેણે કહ્યું, “તમારું?”

“મારે કોઈ નામ નથી.”

“ભલે, મિ. નો-નેઈમ.”

“મારો કહેવાનો આશય એ છે કે મારું નામ જાણીતું નથી. આપણે આપણું નામ બનાવવું જોઈએ, નહિ કે?”

“મારું નામ બિન્યા છે. બીજું કોઈ પણ નામ હોય એ મને ના ગમે. તમે ક્યાં જાવ છો?”

“ક્યાંય નહિ.”

“નો-નેઈમ ક્યાંય નથી જતા, કેમ? તો તો તમે મારી સાથે નહિ આવી શકો, કારણ કે હું મારા ઘેર જાઉં છું અને જો તમે મારી પાછળ આવશો તો મારાં દાદીમા તમારી પાછળ ગામનાં કૂતરાં દોડાવશે.” હસતી હસતી તે નીચે ઝરણા તરફના રસ્તા પર દોડી ગઈ. તેને ખબર હતી કે હું તેને પકડી શકવાનો નથી.

ટેકરીની ઊંચાઈ ચઢતાં તેનો ચહેરો ઉનાળુ વરસાદની ઝીંક લેતો હતો. તે ધોળી

ગાયને ઘેર જવા માટે બોલાવતી હતી. જોરથી કૂકાતા પવનના ઝપાટાવાળા પહાડ પર તે એકદમ નાની દેખાતી હતી. તેના કપાળ પર વાળની એક લટ પથરાયેલી હતી અને ફાટેલી વાદળી સાડી તેની મજબૂત ગોળ સાથળોને વીંટળાયેલી હતી. તેને રક્ષણ આપવા હું છત્રી લઈ ત્યાં ગયો. છત્રીની નીચે તે મારી બાજુમાં ઊભી હતી અને તેણે મારો હાથ તેની કમરે મૂકવા દીધો. તેણે પોતાનો ચહેરો મારી તરફ ફેરવ્યો અને આશ્ચર્ય કે મેં એના હોઠ ચૂમી લીધા. તેના હોઠ પર વરસાદનાં ટીપાં અને કુદીનાની સુવાસ હતી. પછી તે મને ત્યાં ને ત્યાં તે સ્થિતિમાં મૂકીને જતી રહી. વરસતા વરસાદમાં એ જ ઉદાત્ત, ભાવમગ્ન સ્થિતિ ! હસતી હસતી તે ઘર તરફ દોડી. પણ આમ ભીંજાવું એ પણ એક લ્હાવો હતો.

એક બીજા દિવસે તેણે મને બોલાવ્યો - નો-નેઈમ, મિ. નો-નેઈમ - પણ હું તેને જોઈ શક્યો નહિ. અને મેં શોધી કાઢી તેની પહેલાં તે ચેરી વૃક્ષની ઉપર અડધે પહોંચી ગઈ હતી. ઝાડની છાલ સાથે તેના પગ સજ્જડ ચોટેલા હતા, તેની સાડી તેની બે ગોરી, ગોળમટોળ સાથળોની વચ્ચે ઊંચી કરી ખોસેલી હતી, અને તેના પગ મજબૂત અને જોમવાળા હતા.

“ચેરી પાકેલી નથી.” મેં કહ્યું.

“તે ક્યારેય પાકેલી નથી હોતી. પરંતુ મને લીલી અને ખાટી ચેરી ભાવે છે. તમે ઝાડ ઉપર આવશો ?”

“જો હું હજુ ચઢી શકું તો.” મેં કહ્યું.

“મારાં દાદીમાની ઉંમર સાઠ વર્ષ ઉપર છે અને તે ઝાડ ઉપર ચઢી શકે છે.”

“સારું - મને પણ સાઠ વર્ષની ઉંમરે વધારે સાહસી બનવામાં કંઈ વાંધો નથી. ત્યારે કશું ખાસ ગુમાવવાનું નથી હોતું.” ખાસ તકલીફ વિના હું ઝાડ પર ચઢી ગયો. પરંતુ મને લાગતું નહોતું કે ઊંચી ડાળીઓ મારું વજન ઝીલી શકે તેથી હું ઝાડના ચોકામાં ઊભો રહ્યો. મારો ચહેરો બિન્યાની છાતી સરસો હતો. તેની કમરે મેં મારો હાથ વીંટાળ્યો અને તેની બગલમાં ચુંબન કર્યું. તે કશું બોલી નહિ. પરંતુ તેણે મને હાથથી પકડ્યો અને થોડુંક વધારે ઊંચે ચઢવામાં મદદ કરી. મેં મારો હાથ તેના ફરતે વીંટાળ્યો - મને ટેકો કરવા અને તેની નજીક જવા પણ.

બારી પાસેનાં ઊંચાં ઓક વૃક્ષો વચ્ચેથી ચમકતો પૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં ઊગી રહ્યો છે. કંસારીના, નાઈટજારના ટોન્ક ટોન્ક અવાજથી રાત ભરપૂર છે. તારા ગામમાંથી ઢોલનગારાં વાગવાનો તથા લોકોના ગાવાનો અવાજ ખીણ તરફ વહી આવે છે. આજે

કોઈ તહેવાર છે અને તારા ઘરમાં જમણવાર ચાલી રહ્યો હશે. તું પણ રાત્રે ગાવાની છે ? ગાતી વખતે, હસતી વખતે, તારાં મિત્રો સાથે નૃત્ય કરતી વખતે તું મને યાદ કરીશ ? અહીં હું એકલો બેઠો છું. મારે તારા સિવાય બીજું કોઈ યાદ કરવા જેવું નથી.

બિન્યા.... તારું નામ હું વારે વારે લઉં છું. જાણે કે નામ લેવાથી તું મને સાંભળે, ચાંદનીવાળા પહાડ પર થઈને તું મારી પાસે આવે.

આજે રાત્રે પ્રેતાત્માઓ બહાર ફરે છે. તે વૃક્ષોમાં નિ:શબ્દ ફરે છે, હું જ્યાં બેસું છું તે બારી પર તેઓ તોળાઈ રહે છે. તે પવનની સાથે સાથે ઊડે છે અને ઘરમાં ધસી આવે છે. વૃક્ષોના પ્રેતાત્માઓ, જૂના ઘરના પ્રેતાત્માઓ - ગયા વર્ષે એક વૃદ્ધ સ્ત્રી અહીં મૃત્યુ પામી હતી. ત્રીસ વર્ષથી પણ વધારે આ ઘરમાં તે રહી હતી. હજુ પણ તેના વ્યક્તિત્વનો અંશ અહીં રહેતો લાગે છે. તેના જૂના, ઊંચા દર્પણમાં જ્યારે હું નજર કરું છું ત્યારે કેટલીકવાર એમાં તેના ફિક્કા ચહેરા અને લાંબા સોનેરી વાળની ઝાંખી થાય છે. હું તેને ગમતો હતો અને આ ઘર પણ મારા પ્રત્યે ઉદાર છે. બિન્યા, શું તેને તારી ઈર્ષ્યા આવતી હશે ?

વાઘીના અને ગાવાના અવાજો વધારે મોટા સંભળાઈ રહ્યા છે. તાપણના પ્રકાશમાં ચમકતા તારા ચહેરાને હું કલ્પી શકું છું. હાસ્યથી તારી આંખો ચમકે છે. તારી સાથે ઘણાંબધાં લોકો છે. પરંતુ મારી સાથે તો તારાઓ, નાઈટજાર પંખી અને દર્પણમાંનું ભૂત છે.

હું વહેલો ઊઠી ગયો જ્યારે ઘાસ પરનું ઝાકળ હજુ તાજું હતું અને ઝરણાં તરફ જવા ટેકરી ઊતરવા માંડ્યો. જેના પર એક એકલું-અટૂલું પાઈનનું વૃક્ષ ઊગ્યું હતું તેવી એક નાની ટેકરી સુધી આવ્યો. તેની પાતળી ડાળીઓમાં હૂ...હૂ પવન વાતી હતો. આ મારી ગમતી જગ્યા હતી. જ્યાં હું વારે વારે તાજો થવા આવતો તે મારો ઉત્સાહ વધારનાર જગ્યા હતી. સ્વપ્નાં સેવતો હું ઘાસ પર આડો પડ્યો. મારી ઉપર ભૂરું આકાશ ઢિંચોળાતું હતું. દૂર દૂર એક ગરુડ ઊંચે સેલારા લેતું હતું. નીચે વૃક્ષોમાં મેં બિન્યાનો અવાજ સાંભળ્યો; અથવા મને લાગ્યું કે મને સંભળાયો. પરંતુ હું જોવા ગયો ત્યારે તે મને મળી નહિ.

મને મારી બૌદ્ધિકતાનો હંમેશાં ગર્વ રહેતો. 'પ્રેમમાં પડવું' જેવા ક્ષણભંગુર તથા ભ્રામિક લાગણીવેડાથી મેં હંમેશાં મારી જાતને સાવધાન રહેવાનું શીખવ્યું હતું. જો કે મેં વારંવાર મન મનાવ્યું હતું કે મારા પક્ષે અને તેના પક્ષે આ આકર્ષણ માત્ર શારીરિક હતું, છતાં મારે કબૂલવું જ પડશે કે બિન્યા પ્રત્યેની મારી લાગણી બીજા પ્રત્યે હતી.

તેના કરતાં જુદી જ હતી. જ્યારે કામતૃપ્તિ મારા માટે એક ઉત્સવ જેવું - એક મિજબાની બનતી ત્યારે તેમાં એક તૃપ્તિ હતી, નાવીન્ય માટેની જરૂર હતી અને ભૂલી જવાની એક ઇચ્છા હતી.

બિન્યામાં આનાથી કંઈક જુદું જ અનુભવાતું - કશુંક વન્ય, સ્વનિલ, વનપરી જેવું. તે ભટકતા પ્રેતાત્માવાળા ખડકો, જૂનાં વૃક્ષો અને કોમળ નાના ઘાસની વધારે નજીક રહેતી. તેમનામાંથી તેણે નિર્ભેળ નિર્દોષતા, પસાર થતાં સમય અને બનાવો તરફ ઉદાસીનતા, જંગલો અને પહાડો સાથે લગાવ - આ બધું આત્મસાત્ કર્યું હતું. આ બધી વસ્તુઓએ જ તેને વિશિષ્ટ અને માયાવી બનાવી હતી.

એટલે ત્રણ, ચાર, પાંચ દિવસો સુધી ટેકરી પર તેને નહિ જોવાથી હું નિષ્ફળપ્રેમની વેદના ભોગવવા લાગ્યો : શું તે મને ભૂલી ગઈ હતી અને બીજા સાથે ચાલી ગઈ હશે ? અમને બંનેને સાથે કોઈ જોઈ ગયું હશે ? એટલે તેને ઘરમાં પૂરી રાખવામાં આવી હશે ? તે માંદી હતી ? કે તે પણ પ્રેતાત્મા થઈ ગઈ હતી ?

હું ભાગ્યે જ તેને ત્યાં જઈ તેને વિશે જાણી શકું તેમ હતું. કદાચ મને ગામમાંથી ડાંકી કાઢવામાં આવે. સ્તેલનાં પાટિયાં જડેલાં છાપરાંના ઝૂમખાવાળું, ઊંચાણવાળા રસ્તા પરની એકસરખાં ઘરોની હારવાળું, સામેની ટેકરી પર પથરાયેલું તે ગામ હતું. ખેતરોમાં માણસોની આકૃતિઓ દેખાતી પરંતુ તે એટલી દૂર, એટલી નાની હતી કે એકપણ જણને ઓળખવું મુશ્કેલ હતું. એક નાના છોકરાએ મને કહ્યું કે ઘણા માઈલ દૂર તે તેની માના ગામ ગઈ હતી અથવા તો આવું જ કંઈક.

હું વિચારોમાં રહેતો; ઉદાસ બની ઓકના વનમાં ભટકતો. ત્યારે શશનો મધુર કંઠ, બારબેટનો તીણો અવાજ કે કબૂતરનો સૌમ્ય અવાજ ભાગ્યે જ સાંભળતો. સુખની ખુશાલીએ મને હંમેશાં કુદરત તરફ વાળ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે ઉદાસ હોઈ ત્યારે મારા વિચારો અંતર્મુખ થતા. હું સમય અને સંજોગોની છેતરપિંડી વિશે વિચારી રહ્યો; મને લાગ્યું કે વર્ષો પસાર થઈ રહ્યાં હતાં, પસાર થઈ ગયાં હતાં. ભરતીનાં ઊતરતાં પાણીની માફક જાણે કે એકાંત કિનારા પર વહાણના કાટમાળની જેમ તણાઈ આવેલો હોઈ તેમ હું નિષ્ફળતા પામ્યો હતો. પરંતુ તે જ વખતે કોતરોની અંદરથી મને ટળવળાતું શશ જાણે કે મારી મજાક ઉડાવી, કહી રહ્યું હતું : સમય નથી પસાર થઈ રહ્યો... પરંતુ તું અને હું, તું અને હું...

ત્યારબાદ બળજબરીથી મેં મારા વિષાદને ખંખેરી નાંખ્યો. હું ટેકરી અને જંગલથી દૂર રહેવા માંડ્યો. ગામ તરફ તો હું જોતો જ નહિ. તટસ્થ રહી હું વિચારવા પ્રયત્ન કરતો અને ગળાડૂબ કામમાં જ રહેવા માંડ્યો. 'કાળશીના લોહસ્તંભ પરના અભિલેખ' વિશે એક વિદ્વત્પૂર્ણ, એકદમ શુષ્ક અને તાર્કિક લેખ લખ્યો.

પરંતુ રાત્રે બિન્યાના વિચારો મારા પર હલ્લો કરતા. હું ઊંઘી શકતો નહિ. હું લાઈટ કરતો અને ઘણા વખત સુધી મારી ઉપર નજર રાખનાર વૃદ્ધ સ્ત્રીના પ્રતિબિંબની જગ્યાએ અરીસામાંથી તે હસતી દેખાતી.

સમય જતાં.....

પ્રેમના છોકરાઓ હુષ્ટપુષ્ટ અને ઊંચા - પુખ્તતાને ઉંબરે પહોંચવામાં છે. જ્યારે યૌવન પૂરી તાકાત અને વિશ્વાસથી જિવાતું હોય ત્યારે મૃત્યુનો હું કેવી રીતે વિચાર કરી શકું ? તેમને જોઈને મને સોમી અને દલજીતની યાદ આવી. દેહરાદૂનમાં અમારા શાળાના દિવસો દરમિયાન જ્યારે હું તેમને ઓળખતો થયો ત્યારે તે બંને પણ આ જ ઉંમરના હતા. પણ સોમી અને દલે તો ફરીથી મને મૃત્યુની જ યાદ દેવડાવી હતી. કારણ કે દલ યુવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો - ફરીથી મેં પ્રેમના છોકરાઓ તરફ જોયું. એકાએક આ દુનિયા છોડીને ચાલી જવાના વિચારે મારા મનનો કબજો લીધો અને પ્રાર્થના કરી કે મને આ પૃથ્વી ઉપર તેમની સાથે હજુ વધારે રહેવા દે.

સોમી અને દલ.... મને યાદ છે : વરસાદ પડું પડું હતો. ટેકરીઓ તરફથી આ તરફ આવી રહેલા વરસાદને હું જોઈ શકતો હતો અને પવનની લહેરખીઓમાં એની સુગંધ માણતો હતો. તો પણ પાછા વળી જવાને બદલે હું પાંદડાં અને ન વપરાતા રસ્તે ઊગેલી કાંટાળી ઝાડી વચ્ચે થઈ ચાલતો જંગલમાં રખડવા નીકળ્યો. ત્યાં ટેકરીની તળેટીમાં પાણી પૂરજોશમાં વહેતું હોવાનો ખળ ખળ અવાજ સાંભળ્યો અને આ પાણી ક્યાં છે તે શોધી ન કઢાય ત્યાં સુધી ઘેર પાછા ફરવાનો સવાલ જ નહોતો.

મારે એક નાના કોતરમાં જવા માટે કેટલાક લીસા ખડકો પરથી સરકીને જવું પડ્યું. ત્યાં મેં કાંકરિયાળા કિનારા પરથી વહેતા પેલાં ઝરણાને જોયું. મારા બૂટ-મોજાં ઉતારીને હું ઝરણા તરફ ચાલવા માંડ્યો. હંસરાજમાં (ફર્ન) વૃક્ષો, ઘાસ અને વગડાઉ ફૂલોની વચ્ચેથી એક ટેકરી પરથી પાણી પડતું હતું. તેની દરેક બાજુએ ટેકરી ઊભી કરાડ બની હોવાને કારણે કોતરને છાંયામાં રાખતી હતી. ખડકો સુંવાળા, પોચા થયેલા હતા. તેમાંના કેટલાક રાખોડી તો કેટલાંક પીળા રંગના હતા. એક નાના ધોધમાંથી એ તળાવડીમાં પાણી ભરાતું હતું અને ધોધની નીચે તો ખાસ્સું ઊંડું પાણી હતું. હું વધારે વખત ત્યાં રોકાયો નહિ, કારણ કે હવે સાલ વૃક્ષો પર પડતો વરસાદનો અવાજ સાંભળાતો હતો અને હું બીજાં બધાંને આ તળાવડીની વાત કરવા માટે અધીરો બન્યો હતો.

સામાન્ય રીતે અમારે જે સાહસ કરવાનું હોય તે સોમી પસંદ કરતો; મારે તો માત્ર કહેવાનું અને એમની સાથે જોડાઈ જવાનું. પણ આ તળાવડી તો મારી પોતાની શોધ હતી એટલે સોમી અને દલજીત બંનેએ એના માટે મને શાબાશી આપી.

મને લાગે છે બીજા કશા પણ કરતાં આ તળાવડી જ અમને એકબીજાની વધારે નજીક લાવી. અમે એને છૂપી જ રાખી - અમારી પોતાની ખાનગી તળાવડી અને બીજા કોઈને પણ લઈ જતા નહિ. સોમી એક ઉત્તમ તરવૈયો હતો. તે ખડકો પરથી ભૂસકા મારતો અને પાણીની નીચે લાંબી, સોનેરી માછલીની માફક સરકતો. દલ એકદમ થનગનાટપૂર્વક ધસી જતો પણ કુશળતા જરાય નહિ. હું પણ એકાદ ખડક પરથી ભૂસકો મારતો, પરંતુ સામાન્ય રીતે હું પેટ પર તરતો.

ઝરણાંના પાણીમાં નાની નાની માછલીઓ હતી. પહેલાં અમે તેને બંસીથી પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ થવા એવું માંડવું કે હુકમાંથી એનો ખોરાક લઈ તે ભાગી જાય. પછી અમે એક ચાદર લાવ્યા અને તેને ઝરણાંની એકબાજુના છેડે પાથરતાં, પણ માછલીઓ તેની પાસે ન આવતી. છેવટે સોમી, અમને કહ્યા વગર સુરંગ ફોડવાની એક લાકડી લાવ્યો. અને એક દિવસ... કાન ફાડી નાંખે તેવા અવાજ અને પાણીની ઉપર થતાં તેજના ઝબકારાથી હું ને દલ બપોરની ઊંઘમાંથી એકદમ ઝબકીને જાગી ગયા. ટેકરીનો આ બાજુનો લગભગ અડધો ભાગ તળાવડીમાં ધસી પડ્યો. સાથે સાથે સોમી પણ ગબડ્યો, પરંતુ અમે એને બહાર કાઢી લીધો. બેભાન થયેલી માછલીઓનો પુરવઠો પણ સારો એવો અમને મળ્યો પરંતુ તે ખાવા માટે ઘણી નાની હતી.

વિસ્ફોટની સફળતાએ સોમીને એક બીજી યોજના સુઝાડી. તળાવડીને મોટી કરવા માટે એના છેડા પર એક બંધ બાંધવો. મારી અને દલની મહેનતથી તેણે બંધ બાંધ્યો, પણ એક સાંજે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો અને પાણીનો જોરદાર પ્રવાહ ઝરણામાં ભળ્યો. તેણે બંધને તોડી નાંખ્યો અને કોતરને પાણીથી છલોછલ કરી દીધું. અમારાં કપડાં પણ પાણીના ધસમસતા પ્રવાહમાં તણાઈ ગયાં. અંધારી ગલીઓમાંથી ઘરમાં સરકવા માટે અમારે રાત પડવાની રાહ જોવી જ પડે તેમ હતું. કારણ કે અમે સાવ નાગડા થઈ નહાતા હતા. કપડાં પહેરીને નહાવાનું શોભત પણ નહિ.

તળાવડીમાં કુસ્તી અને ભેંસ પર સવારી એ અમારી બીજી પ્રવૃત્તિઓ હતી. તળાવડીની બાજુમાં આવેલા રેતીના પટ્ટા પર અમે કુસ્તી કરતા અને ઝરણાંના વધારે કાદવ-કીચડવાળી જગ્યાએ પાણી પીવા અને એમાં આળોટવા આવતી ભેંસો પર સવારી કરતા. અમે ભેંસની એકબાજુ પર પગ રાખી બેસતા અને તેમને ભૂમો પાડી, પગથી ઠેસ મારી બળપૂર્વક હાંકતા; પરંતુ કદી અમે તેમને આગળ હાંકી શકતા નહિ. બહુ બહુ તો તેઓ તેમની પીઠ ફેરવતી અને અમને પણ કાદવવાળા પાણીમાં ઊંધા પાડતી.

ભેંસોને જોવી એ હંમેશાં સુખદાયક રહ્યું છે. નક્કર આ ધરતીનાં પ્રાણીઓ, તેમને હુંફાળા દિવસો અને ઠંડો, પોચો કાદવ ગમે છે. બીજી બધી વસ્તુથી અલિપ્ત રહીને ભેંસોને કાદવમાં આળોટતી કે વાગોળતી જોવી એના જેવું કોઈ સુખદ દશ્ય નહોતું.

તે પણ અલસ અને ઉદાસીન આંખોથી અમને જોતી અને કાગડાનું ટોચવાનું સહન કરી લેતી. શું આ બધો વખત તે વિચારતી હશે ? કે જ્યારે ઉનાળાના તડકામાં આપણે પરસેવાથી નીતરતા હોઈએ ત્યારે તેઓ પોચા, ભીના કાદવનું સ્પર્શસુખ માણતી હશે ? ના, આ એદી પશુઓ માટે 'વિચારવું' એ ઘણું અઘરું કામ છે. ગળાડૂબ પાણીમાં બેસી રહેવું એ જ એક માત્ર તેમના જીવનનું લક્ષ્ય છે.

અમે ગમેતેટલા કાદવવાળા થઈએ એનો અમને વાંધો નહોતો. કારણ કે કાદવ-કચરો ધોઈ નાંખવા માટે જ અમે તળાવડીમાં ડૂબકી મારતા. ખરેખર તો કાદવના ગોળાથી લડવું એ જ અમારી પ્રિય રમત હતી. સ્નો-બૉલથી રમતાં હોઈએ એવું - અમે કાદવના દડા બનાવતા એટલું જ.

જો સોમી અને દલ રાત્રે છાનામાના તેમના ઘરમાંથી નીકળી શકે એમ હોય તો અમે બધા તળાવડીએ આવી પહોંચીએ અને ચાંદનીમાં તેમાં સ્નાન કરીએ. આ વખતે અમે શાંત અને ગંભીર રહી સ્નાન કરતા જેથી રાત્રિવેળાએ જંગલની શાંતિ અળપાય નહિ.

મને બરાબર યાદ નથી કે અમે કેવી રીતે છૂટા પડ્યા અને એ વખતે અમે એના પર ધ્યાન પણ નહોતું આપ્યું. એનું કારણ એ હતું કે અમે ક્યારેય માન્યું નહોતું કે અમે કાયમ માટે છૂટા પડીએ છીએ. અથવા અમે તળાવડીને ફરીથી ક્યારેય જોઈ શકવાના નહોતા. એક વર્ષ પછી સોમીએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી અને પછી તે લશ્કરી શાળામાં જોડાયો. લગભગ પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે છેલ્લે મેં તેને જોયો ત્યારે તેને લશ્કરમાં અધિકારીનો નિમણૂંક-પત્ર મળવાની તૈયારીમાં હતો. તેણે ભય પમાડે તેવી લશ્કરી મૂછો વધારી હતી. તેણે તળાવડીને લાગણીથી, લશ્કરી અદાથી યાદ કરી. પણ હું જે રીતે યાદ કરતો તે રીતે નહિ.

સોમીએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી પછી થોડા જ વખતમાં દલ અને તેના કુટુંબે ગામ છોડી દીધું. અને હું ઇંગ્લેન્ડથી પાછો ફર્યો ત્યાં સુધી મેં તેને જોયો નહોતો. જ્યારે હું તેને મળ્યો ત્યારે તો તે હવાઈદળના પોષાકમાં ઊંચો પાતળો ખૂબ સુંદર દેખાતો યુવાન હતો, તે મારી સાથે તળાવડીમાં રમતો, ગોળમટોળ પેલો નાનો છોકરો છે એમ જરાપણ ઓળખાય તેવો નહોતો. આ મુલાકાતનાં ત્રણ જ અઠવાડિયાં પછી મને ખબર પડી કે તે એર-કેશમાં માર્યો ગયો હતો. પ્રિયદલ..... હવે તું મારી વધુ નજીક છે તેવું અનુભવું છું. જ્યારે આપણે પહેલ-વહેલા મળ્યા ત્યારે તું જેવો હતો તેવો જ બરાબર મારે તને યાદ રાખવો છે. અહીં મારી 1951*ની નોંધપોથી પડી

* આ ડાયરી મારી પહેલી નવલકથા : “ધ રુમ ઓન ધ રુફ”ના કેન્દ્રસ્થાને હતી.

છે - જ્યારે હું સોળ વર્ષનો અને તું તેર કે ચૌદ વર્ષનો હતો :

સાત સપ્ટેમ્બર : “તને હાથી ગમે છે ?” સોમીએ મને પૂછ્યું.

“હા, પાળેલા.”

“તો, તો બરાબર છે. દલજીત !” તેણે દલજીતને બોલાવ્યો.

“તું આવી શકે છે. રસ્કીનને હાથી ગમે છે.”

દલ ખરેખર હાથી નહોતો તે અમારા જેવો જ છે,

તે જાડો છે; હા, તે સાચે જ જાડો છે પણ તેનો ભલો સ્વભાવ એ જ ખરેખર હાથી જેવો છે. તેનું જાડાપણું એ કઢંગું કે વિચિત્ર નથી લાગતું. આ ગમે એવી હૃષ્ટપુષ્ટતા છે. આના સિવાય એને બીજું કશું શોભે નહિ. જો દલ પાતળો હોત તો કેવું ખરાબ લાગત ?

તેની આંખો પાણીદાર અને મોટી છે. અને તેની આંખોમાં એક પ્રકારનો મિજાજ દેખાય છે.

અને અમારી તળાવડીનું શું થયું ?

લગભગ ત્રીસ વર્ષના સમયગાળા પછી હું તેને જોવા ગયો, પણ હું શોધી ના શક્યો. મને કોતર તો મળ્યું - નાના ગોળ પથરાઓનો પટ - પરંતુ ત્યાં પાણી નહોતું. ઝરણાએ તેનો પ્રવાહ બદલ્યો હતો, જેમ અમે અમારો બદલ્યો હતો તેમ.

હું નિરાશા અને ઘેરી ઉદાસી સાથે પાછો ફર્યો. ‘તળાવડી અદૃશ્ય થઈ ગઈ’ એ પણ એની કઠોરતા હતી, અને સમયની પણ કઠોરતા હતી. પણ હજુ તો હું બહુ આગળ નહિ ગયો હોઉં અને મેં ધસમસતા પાણીનો અવાજ સાંભળ્યો. અને છોકરાઓની બૂમો પણ. તેથી હું તરત જ જંગલમાં એને શોધવા આગળ ધપ્યો. મને એક બીજું ઝરણું, બીજી તળાવડી અને લગભગ અડધીએક ડઝન છોકરા પાણીમાં છબછબિયાં કરતા જોવા મળ્યા.

તેઓએ મને નહોતો જોયો. હું ઝાડની ઓથે ઊભો રહી તે લોકોને રમતા જોઈ રહ્યો. પરંતુ ખરેખર હું તેમને નહોતો જોતો. હું તો સોમી, દલજીત અને એદી ભેંસોને જોતો હતો. હું ત્યાં લગભગ એક કલાક ઊભો રહ્યો - જાણે અશરીરી આત્મા બની અમારી ગુપ્ત તળાવડીના છીછરા પાણીમાં ધિંગામસ્તી કરતો. કશું જ બદલાયું નહોતું. સમયનો એ જ મહિમા છે.

નાની શરૂઆતથી માંડીને.....

“અને દિવસના પવનની કોઈક અજાણ્યા ગામડામાંથી આવતી છેલ્લી લહેરખી, ભેજવાળા લાકડાના ધુમાડાની, ગરમાગરમ શેકાતા રોટલાની, પાણીઝમતી ઝાડીઓની, સડેલાં પાઈનનાં ફળોની વાસ પોતાની સાથે લઈ આવી. હિમાલયની એ સાચી વાસ છે. અને જો એકવાર એ માણસના લોહીમાં ભળી જાય તો એ માણસ છેલ્લે, બધું જ ભૂલીને, પહાડોમાં મરવા પાછો આવશે.”

– રુડ્યાર્ડ કિપ્લિંગ

સપ્ટેમ્બર મહિનાના એક સ્વચ્છ દિવસે, વર્ષાઋતુના અંતે, શાંતિ અને પ્રભાવશાળી મારી જગ્યા, પાઈન ટેકરી પર હું ગયો.

હું છેલ્લે ત્યાં ગયો હતો તેને મહિનાઓ થઈ ગયા હતા. મેદાનોની મારી મુલાકાતો, મારા જીવનમાં આવેલી કટોકટી, બીજા લોકો અને તેમની સમસ્યાઓ સાથેની સંડોવણી, અને એક આખું ચોમાસું – આ બધું મારી અને ‘પરી પહાડી’ની સામે આવેલી પાઈન ટેકરીની વચ્ચે અવરોધરૂપ બન્યું હતું. (સ્થાનિક રહેવાસીઓ માટે તે ‘પરીટીમ્બા’ હતું.) અત્યારે હું મોટા ફર્ન વૃક્ષોની વચ્ચેથી, ચોમાસામાં થયેલા પાંદડાના ઢગલા અને ફૂલોવાળી વેલોથી ગૂંથાયેલા નાના નાના છોડવા કચડતો ચાલી રહ્યો હતો. પથ્થરોના બનેલા નાના પુલ પરથી ચાલી ઝરણાને પસાર કર્યું અને ઊભી કરાડવાળી ટેકરી ચઢી ‘પાઈન ટેકરી’ પર ગયો.

વૃક્ષોએ જ્યારે મને જોયો ત્યારે જાણે કે મને આવકારવા તે મારી તરફ વળ્યા. ખીણની સામેની બાજુથી દૂર દૂરના હિમ પરથી વાતો ઠંડો પવન આવતો હતો. લાંબી પૂંછડીવાળું, ભૂંડું મેંગાપાઈ જાણે કે ભયનો સંકેત આપતું હોય તેમ અવાજ કરતું ઓક વૃક્ષ પરથી ઊડી ગયું. તમરાં એકાએક શાંત થઈ ગયાં. પરંતુ વૃક્ષો મને ઓળખતાં હતાં. પવનની લહેરખીમાં તે સ્હેજ નીચાં વળ્યાં અને મને નજીક બોલાવવા લાગ્યાં, જાણે કે મને પોતાના ઘરમાં આવકારતાં ના હોય ? આ વૃક્ષો હતાં ત્રણ પાઈન, ખખડી ગયેલું ઓક અને વગડાઉ ચેરી. હું તેમની પાસે ગયો અને તેમના આવકારને બિરદાવતો હોઉં તેમ તેમના થડ પર હાથ પસવારવા માંડ્યો. ચેરીનું થડ લીસું અને સફાઈદાર, પાઈનનું ગોળ ચકરડાંની ભાતવાળું તથા ઓકનું ખરબચડું, વાંકુંચૂંકું અને અનુભવપ્રચિત

હતું. ઓક બહુ લાંબા, સમયથી ત્યાં હતું. પવને તેની ઉપલા ભાગની ડાળીઓને નમાવી દીધી હતી તથા કેટલીકને એકબીજામાં ભેરવી દીધી હતી તેથી તે ગૂંચળાંવાળું અને દેખાવે સાવ સામાન્ય લાગતું હતું. પરંતુ જેને પોતાના પહેરવેશ કે દેખાવની પરવા ન હોય તેવા કોઈ તત્ત્વચિંતકની માફક ઓક પાસે પણ રહસ્યો અને છુપાયેલું શાણપણ હતું. તે જીવનની કલા શીખી ગયું હતું !

ઓક અને પાઈનનાં વૃક્ષો મારા કરતાં ઉંમરમાં ઘણાં મોટાં હતાં અને ઘણાં વર્ષોથી અહીં હતાં, જ્યારે ચેરીનું વૃક્ષ બરાબર સાત વર્ષનું થયું હતું. મને પાકી ખબર છે કારણ કે મેં તેને રોપ્યું હતું.

આ ચેરીનું બીજ એક દિવસ મારા હાથમાં આવ્યું અને એકદમ શું સૂઝ્યું તે પોચી જમીનમાં તેને દાટી દીધું. પછી તો હું જતો રહ્યો અને એને ભૂલી જ ગયો. થોડા મહિના પછી મોટા મોટા ઘાસની વચ્ચે મેં એકાએક નાનું ચેરીનું ઝાડ જોયું. તે ઊગશે તેવી કોઈ અપેક્ષા નહોતી. પણ પછીના વર્ષે તે બે ફૂટ ઊંચું થઈ ગયું. પરંતુ તે પછી બકરીઓ તેનાં પાન ખાઈ ગઈ અને ઘાસ કાપવાના મશીનની ધાર તેની મુખ્ય ડાળીને વાગી ગઈ તેથી મને ચોક્કસ લાગ્યું કે તે સુકાઈ જશે. પરંતુ તે તો પુનઃજીવિત થયું. એટલું જ નહિ, પણ વધારે ઝડપથી ઊગવા લાગ્યું અને ત્રણ વર્ષમાં તો તે એક તંદુરસ્ત, પાંચ ફૂટ ઊંચું વૃક્ષ થયું.

સંજોગવશાત્ દિલ્હીમાં કમાવા જતાં બે વર્ષ માટે મારે પહાડોને છોડી દેવા પડ્યા. પરંતુ આ વખતે હું ચેરી વૃક્ષને ભૂલી નહોતો ગયો. તેના વિશે ઘણીવાર વિચારતો અને તે દિશામાં પ્રોત્સાહનના ભાવ સંક્રમિત કરતો. અને જ્યારે બે-ત્રણ વર્ષ પહેલાં અહીં પાછો આવ્યો ત્યારે આછાં ગુલાબી ફૂલોથી ખીલેલા મારા વૃક્ષને જોઈ મારું હૃદય નાચી ઊઠ્યું. (હિમાલયની ચેરીને નવેમ્બરમાં ફૂલો આવે છે) અને પછી જ્યારે ફળ પાકાં થયાં ત્યારે ખાટી, લાલ ચેરીની ઉજાણી કરવા ફ્રિજ*, ક્લાર્ક, બુલબુલ અને બીજાં પણ નાનાં પક્ષીઓ ઝાડ પર આવવા માંડ્યા.

ગયા ઉનાળે આ પાઈન-ટેકરી ઉપર, ચેરીના વૃક્ષની નીચે, ઘાસ પર સૂઈને મેં એક રાત ગાળી હતી. ઝરણાંનો ખળખળ વહેતો અવાજ અને વચ્ચે વચ્ચે નાઈટજારનું ટૅન્ક-ટૅન્ક સાંભળતાં હું કલાકો સુધી જાગતો પડ્યો રહ્યો હતો. મેં ઝાડની શાખાઓની વચ્ચેથી આકાશમાં વિસ્તરતા તારાઓને જોયા. આકાશ અને પૃથ્વીના સામર્થ્ય અને એક નાના ચેરીના બીજના સામર્થ્યનો અહેસાસ કરવા લાગ્યો...

એટલે જ્યારે વરસાદની ઋતુ પૂરી થઈ ત્યારે અહીં હું આવ્યો છું કે જેથી આ જગ્યાની શાંતિ અને પ્રભાવનો અહેસાસ કરી શકું. દુનિયા વિશાળ છે અને બધો વખત ચમત્કારિક બનાવો બનતા રહે છે. પરંતુ મેં તે અહીં બનતો જોયો છે.

* ચકલીની જાતનું એક નાનું પક્ષી.

આ જગ્યાએ રહીને હું મારી વાર્તાઓ લખીશ. અહીંથી હું બધું જ જોઈ શકું છું : ખીણની સામી બાજુ આવેલી મારી બંગલી; મારી પાછળ, ઊંચાણ પર આવેલું ગામ અને બજાર; પથરાયેલી ગિરિમાળા; ડાબી બાજુએ ઊંચા પહાડો અને મોટી નદીના સ્રોત તરફ જતાં વાંકા-ચૂંકા રસ્તા; મારી નીચેની તરફ નાનું ઝરણું અને ગામ તરફ જતો રસ્તો; આગળ પરીની ટેકરી, તેની પછી આવેલાં ખેતરો; નીચે પહોળી ખીણ, અને તે પછી પર્વતોની બીજી હારમાળા અને દૂર દૂરનાં મેદાનો. બહાર બગીચામાં તડકામાં ગોદડાં નાંખતા પ્રેમસિંગને પણ જોઈ શકું છું.

દૂરની ટેકરી પર એક ટપકા જેવો તે દેખાય છે પણ તેની ઊભા રહેવાની રીત પરથી હું જાણું છું કે તે પ્રેમ છે. માણસ પોતે સેંકડો છન્નવેશ ભલેને ધારણ કરે પરંતુ છેવટે તેના અંગવિન્યાસથી તેના મૂળ સ્વરૂપે ઓળખાઈ જાય છે. જેમ કે મારા દાદાજી છન્નવેશ લેવામાં ખૂબ કુશળ હતા અને ફળ વેચનાર કે ટોપલાં બનાવનાર તરીકે બજારમાં સફળતાપૂર્વક ઘૂમતા; પરંતુ અમે એમની સ્પષ્ટ રીતે નીચી ડોક ઘાલીને ઊભા રહેવાની રીત પરથી હંમેશાં ઓળખી કાઢતાં.

પ્રેમસિંગ નીચી ડોક રાખીને નથી ઊભો રહેતો પરંતુ તેને આકાશ તરફ ઊંચે જોઈને ઊભા રહેવાની ટેવ છે. (પછી ભલેને હવામાન વરસાદી હોય કે સ્વચ્છ હોય.) અને અત્યારે તે આકાશ તરફ જ જોઈ રહ્યો છે.

પ્રેમ સાથેના આઠ વર્ષ ! જ્યારે મેં એને પહેલવહેલો જોયો ત્યારે તે માત્ર સોળ વર્ષનો છોકરડો હતો અને અત્યારે તેને પત્ની અને એક બાળક છે.

હું લગભગ એક-સવા વર્ષથી આ બંગલીમાં રહેવા આવ્યો હતો... રસોડાનાં બારણાંની બહાર પગથી પર તે ઊભો હતો. એ ઊંચો અને રંગે શામળો હતો. એના દાંત સારા હતા અને ઊંડી ઊતરી ગયેલી ભૂખરી આંખો હતી. હંમેશા તે વ્યવસ્થિત રીતે સફેદ કપડાંમાં સજ્જ રહેતો અને નોકરી માટે તપાસ કરતો હતો. મને તે દેખાવે સારો લાગ્યો પરંતુ -

“મારે તો મારું કામ કરનાર માણસ છે જ.” મેં કહ્યું.

“હા, સાહેબ. તે મારા કાકા છે.”

પહાડોમાં બધા એકબીજાના ભાઈ કે કાકા હોય છે.

“તારા કાકાને કાઢી મૂકું એમ તું નથી ઇચ્છતો ને ?”

“ના, સાહેબ. પણ તેમણે મને કહ્યું હતું કે તમે મને નોકરી શોધી આપશો.”

“પ્રયત્ન કરીશ. પૂછપરછ પણ કરીશ. સીધો ગામથી જ અહીં આવ્યો છું ?”

“હા, ગઈકાલે દસ માઈલ ચાલીને હું પૌડી આવ્યો. અને ત્યાંથી બસ મળી.”

“બેસ, તારા કાકા ચ્હા બનાવશે.”

તે પગથિયા પર બેસી ગયો. તેના સફેદ Keds કાઢ્યા અને તેના અંગૂઠાને આમતેમ આમળવા લાગ્યો. એના પગ લાંબા અને પહોળા હતા : પગ પહોળા હતા પરંતુ કદરૂપા નહોતા. પહાડી છોકરાના પ્રમાણમાં તે ઘણો સ્વચ્છ-સુઘડ હતો. અને

મોટાભાગના છોકરાઓ કરતાં ઊંચો પણ.

“તું બીડી પીએ છે ?” મેં પૂછ્યું.

“ના, સાહેબ.”

“એ સાચું છે.” તેના કાકાએ કહ્યું, “તે બીડી નથી ફૂંકતો. બીજા બધા મારા ભત્રીજાઓ બીડી ફૂંકે છે. પરંતુ આ ભત્રીજો બીજા બધા કરતાં થોડો જુદો છે. તે બીડી કે હુક્કો કશું જ પીતો નથી.”

“દારૂ પીએ છે ?”

“તેનાથી મને ઊલટી થાય છે.”

“ભાંગ લે છે ?”

“ના, સાહેબ.”

“તારે કોઈ વ્યસન નથી... અસ્વાભાવિક કહેવાય.”

“તે પણ અસ્વાભાવિક જ છે, સાહેબ !” તેના કાકાએ કહ્યું.

“છોકરીઓની પાછળ પડે છે ?”

“સાહેબ, છોકરીઓ તેની પાછળ પડે છે.”

“એટલે તે ગામ છોડી અહીં નોકરીની શોધમાં આવ્યો છે, એમ ને ?” મેં તેની સામે જોયું. તે હસ્યો પછી નજર ફેરવી લીધી અને એના પગ ઘસવા માંડ્યો.

“તારું નામ ?”

“પ્રેમસિંગ.”

“સારું, પ્રેમ, હું તને ક્યાંક નોકરીએ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

બીજાં બે-ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી મેં તેને જોયો નહિ. તેના માટે નોકરી શોધવાની વાત હું ભૂલી ગયો. પરંતુ જ્યારે હું તેને બજારના રસ્તે ફરીથી મળ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેને મોજણી કરવાના કામમાં કામચલાઉ નોકરી મળી છે. એને મોજણીદારના તંબુઓનું ધ્યાન રાખવાનું હતું.

“આવતા અઠવાડિયે અમે રાજસ્થાન જવાના છીએ.” તેણે કહ્યું.

“ત્યાં પુષ્કળ ગરમી હશે. પહેલાં ક્યારેય તું રણ બાજુ ગયો છું ?”

“ના, સાહેબ.”

“તે બધું પહાડી જેવું નથી હોતું અને ઘરથી પણ બહુ દૂર હોય છે.”

“મને ખબર છે. પરંતુ આ બાબતમાં મારે કોઈ પસંદગી નથી કરવાની. પરણવા માટે મારે થોડા પૈસા તો ભેગા કરવા પડશે.”

એમના પ્રદેશમાં કન્યાવિક્રયની પ્રથા છે. મોટે ભાગે બે હજાર રૂપિયા આપવા પડે.

“તારે આટલી વહેલી ઉંમરમાં પરણી જવું પડશે ?”

“મારે એક જ નાનો ભાઈ છે અને હજુ તો તે ઘણો નાનો છે. મારી માની તબિયત સારી નથી રહેતી. તેને ખેતરમાં, ગાયોનાં તથા ઘરનાં કામમાં મદદ માટે એક પુત્રવધૂની જરૂર છે. અમારું કુટુંબ નાનું છે એટલે કામ ઘણું રહે છે.”

દરેક કુટુંબને ઓટલીઓવાળાં ખેતરો હોય છે : સાંકડી અને પથરાળ. સામાન્ય રીતે ઝરણાં કે નદીના ઉપરના ભાગમાં ઢોળાવ પર આવેલા હોય છે. તે લોકો ચોખા, જવ, મકાઈ, બટાટા વગેરે ઉગાડે છે - પણ ખાવા પૂરતાં જ. જો બજારમાં વેચવા માટે ઉગાડે તો રસ્તાના અભાવે માલને શહેરના બજારોમાં પહોંચાડવો મુશ્કેલ પડે. ગામમાં પૈસા રળી શકાતાં નથી અને કપડાં-લત્તાં, સાબુ, દવાઓ અને શરાફો પાસેથી ઘરનાં ઘરેણાં છોડાવવા માટે પૈસાની જરૂર તો પડે જ. એટલે યુવાનિયાઓએ કામની શોધમાં તેમનું ગામ છોડવું પડે છે, અને કામ શોધવા માટે તેમને મેદાનોમાં જવું પડે છે. નસીબદારની સૈન્યમાં ભરતી થાય છે. બીજાં બધાં ઘરઘરાઉ નોકરીમાં જોડાઈ જાય છે. અથવા તો ગેરેજ, હોટલો, રસ્તા પરના ચાના ગલ્લા, નિશાળો વગેરેમાં નોકરી લઈ લે છે...

મસૂરીમાં ઘણી બધી શાળાઓ હોવાને કારણે ત્યાં રસોઈયા કે ખેપિયા તરીકેની નોકરી માટેનું મુખ્ય આકર્ષણ રહે છે. પણ પ્રેમ આવ્યો ત્યારે તો શાળાઓમાં બધી જ જગ્યાઓ ભરાઈ ગઈ હતી. સૈન્યમાં જોડાઈ શકે તે માટે તે રુરકીના ભરતીકેન્દ્ર પર ગયો હતો. પરંતુ તે લોકોને એનો જમણો પગ ખોડવાળો લાગ્યો. કારણ કે વરસાદની એક કાળી રાતે ભેખડ તૂટવાથી તે ફેંકાઈ ગયો હતો અને એનું હાડકું ભાંગ્યું હતું. પરંતુ તે કહેતો કે તે નસીબદાર હતો કારણ કે એનો પગ ભાંગ્યો હતો, માથું નહિ.

તે તેના કાકાને નોકરી વિશે જાણ કરવા અને ‘આવજો’ કહેવા ઘેર આવ્યો હતો. મેં વિચાર્યું : બીજા એક સારા માણસને હું કદાચ ફરીથી નહિ મળી શકું. બીજું એક વહાણ રાત્રે ઊપડશે અને તેના દીવાના મૈત્રીભર્યા ઝબકાર અંધકારમાં અદૃશ્ય થશે. મેં કહ્યું, “ફરીથી આવજો” અને એના સ્મિતને મારા સ્મિત સાથે ભેળવ્યું કે જેથી હું તેને સારી રીતે યાદ રાખી શકું. પછી હું મારા અભ્યાસખંડમાં અને ટાઈપરાઈટર પાસે ગયો. ટાઈપરાઈટર લેખકની એકલતાનો ભંડાર છે. દરરોજ તે કઠોરતાથી તેની સામે તાકી રહે છે અને તેમને નિરાશ કરવાનો બને તેટલો વધુ પ્રયત્ન કરે છે. મને લાગે છે હું પણ ફરીથી જૂની ફેશનનો કિત્તો અને આરસપહાણનો ખડિયો લઈ બેસીશ જેથી અનંત રાત્રિઓમાં લીટા તાણતાં બાલ્કાક કે ડિકન્સ જેવો સાચો લેખક છું એવું અનુભવું... અલબત્ત, હોવા જોઈએ તેના કરતાં દિવસો અને રાત્રિઓ ટૂંકાં લાગે છે ! ટૂંકાં જ હોવાં જોઈએ, નહિ તો ભૂતકાળના ધોરણોના પ્રમાણમાં આપણે આટલી ધમાધમ શા માટે કરીએ છીએ ? અને છતાં પણ શા માટે આટલું ઓછું ઉપલબ્ધ કરીએ છીએ ?

પ્રેમ જાય છે; મેદાનોના ચહેરાવિહિન વિશાળ શહેરોમાં ખોવાઈ જાય છે અને એક વર્ષ પસાર થઈ જાય છે... અથવા કદાચ હું એક વર્ષ પસાર કરું છું. અને પછી

તે ફરીથી અહીં આવે છે - વધારે પાતળો, વધારે શામળો, છતાં હસતો અને હજી નોકરીની શોધ અત્યારે તે કરતો રહ્યો છે. મને ખબર હોવી જોઈતી હતી કે પહાડના માણસો કાયમ માટે ગુમ થઈ જતા નથી. પ્રેતાત્માથી સંચરિત ખડકો તેમના લોકોને બહુ દૂર દૂર સુધી રખડવા દેતા નથી કે જેથી તેઓ તેમને કાયમ માટે ગુમાવી દે.

હું તેને શાળામાં નોકરી અપાવી શક્યો. હેડમાસ્તરના પત્નીને એક રસોઈયાની જરૂર હતી. મને ખાત્રી નહોતી કે પ્રેમ સારું રાંધી શકશે પણ મેં તેને મોકલ્યો. અને એમણે કહ્યું કે એ લોકો એની અજમાયશ કરશે. ત્રણ દિવસ પછી હેડમાસ્તરની પત્ની મને રસ્તા પર મળી ગઈ અને ઉત્સાહથી મને બધું કહેવા માંડી. તે આવી અતિ ઉત્સાહી પ્રકારની સ્ત્રી હતી.

‘અમે તમારા કેટલા બધા આભારી છીએ ! તે મજાના છોકરાને મોકલવા માટે આભાર. તે ખૂબ નમ્ર છે અને રસોઈ પણ સરસ બનાવે છે. મારા પતિ માટે તેની રસોઈ થોડી વધારે તીખાશવાળી પડે છે, બાકી તો સ્વાદિષ્ટ - ખરેખર સ્વાદિષ્ટ ! એ મૂલ્યવાન છે ! સરસ છોકરો છે. અને તેણે તેની ચાલાક નજરે મારી સામે જોયું - તે જ ચાલાક નજર કે જેનાથી બધા જ સારા દેખાવવાળા વડા નિશાળિયાઓને તે સંમોહિત કરતી. એમ કહેવાતું કે તે જેને પસંદ કરે તે જ છોકરો વડોનિશાળિયો થઈ શકતો.

મને ખબર નહોતી કે તેને રસોઈ ઉપરાંત પણ બીજું આડું-તેડું કામ કરે તેવા માણસની જરૂર હતી કે નહિ ? હું તો માત્ર આશા રાખતો કે પ્રેમ બધી રીતે તેને સંતોષ આપશે.

જ્યારે તેના રજાના દિવસે તે મને મળવા આવ્યો ત્યારે ખુશ દેખાતો હતો.

“કેવું ચાલે છે ?” મેં પૂછ્યું.

“બહુ સરસ.” એની શેઠાણીના પ્રિય શબ્દોનો ઉપયોગ કરી તેણે કહ્યું.

“બહુ સરસ એટલે શું ? તારું કામ તેમને પસંદ છે ?”

“મેમસાહેબને પસંદ છે. જ્યારે તે રસોડામાં આવે ત્યારે તે મારા ગાલે ટપલી મારે. સાહેબ કશું બોલતા નથી. દરેક વખતે ભોજન પછી તે દવા લે છે.”

“તે પહેલાં પણ દવા લેતા હતા કે પછી તું રાંધવા માંડ્યો ત્યારથી ?”

“ખબર નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે તે હંમેશના માંદા છે.”

તે હેડમાસ્તરના વરંડામાં સૂઈ જતો હતો અને મહિને તેને સાઠ રૂપિયા મળતા. દિલ્હીમાં રસોઈયાને એકસો સાઠ રૂપિયા મળતા. અને પેરિસ અને ન્યૂયૉર્કમાં આનાથી દસ ગણા પૈસા મળે. મેં આ બધું પ્રેમને કહ્યું નહોતું. નહીં તો તે મને ન્યૂયૉર્કમાં નોકરી મેળવી આપવાનું કહે. અને તો તો એને મળવાનું એ છેલ્લું જ હોત ! એક રસોઈયા તરીકે બ્રોડવેથી બહારના વિસ્તારમાં જુદી જુદી વાનગીઓ કરવાની નોકરી એને મળી હોત; પરંતુ હું, એક લેખક તરીકે નાનું સરખું કામ પણ મેળવી શકું નહિ ! ખરેખર કશું જ કામ કર્યા સિવાય કેવી રીતે જીવનનિર્વાહ ચલાવવો એનું રહસ્ય તો માત્ર મારા

96 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

અન્કલ કેન જ જાણતા હતા. અલબત્ત, તેમને તો ચાર બહેનો હતી. અને દરેકના પતિ ધનાઢ્ય હતા. એથી અન્કલ કેન એમનું વર્ષ ચાર ભાગમાં વહેંચી દેતા. તે ત્રણ મહિના આન્ટ રુબી સાથે નૈનિતાલ રહેતા. ત્રણ મહિના આન્ટ સુઝી સાથે કાશ્મીર રહેતા. ત્રણ મહિના મારી મા સાથે જામનગર રહેતા. (જોકે મારાં મા બહુ ધનાઢ્ય નહોતાં.) અને ત્રણ મહિના પોતાના વેટરનરી પતિ માટે ઇસ્પિતાલ ચલાવતી આન્ટ માબેલ સાથે બરેલીમાં વેટ હોસ્પિટલમાં રહેતા. અને આ રીતે એ ક્યારેય કોઈને ત્યાં વધારે રહી પોતાનું માન ગુમાવતા નહિ. કોઈપણ બહેનને બસ માત્ર સળંગ ત્રણ મહિના માટે જ પોતાના ભાઈની સંભાળ લેવી પડતી - એથી વધારે નહિ. અન્કલ કેને બહુ સફળતાપૂર્વક આ ગોઠવણ આનંદથી ભોગવી હતી.

પરંતુ મારે બહેનો નહોતી, અને માત્ર એક નવલકથાની રોયલ્ટી પર હંમેશ માટે હું કંઈ 'જીવનગુજારો' ના કરી શકું. મારે તો બીજી લખવી જ પડે. તેથી હું પહાડોમાં આવ્યો.

પહાડના લોકો જીવનનિર્વાહ માટે મેદાનોમાં જાય છે, જ્યારે મારે મારા જીવનનિર્વાહ માટે પહાડોમાં આવવું પડ્યું હતું.

"પ્રેમ," મેં કહ્યું, "તું મારા ઘરનું કામ ના કરે?"

"તો પછી મારા કાકાનું શું?"

"એ ગમે ત્યારે મને છોડીને જતા રહેશે એવું લાગે છે. તે કહે છે તેમના દાદા માંદા છે એથી એમને ઘેર જવું છે."

"એમના દાદા તો ગયા વર્ષે મરી ગયા છે."

"હું તે જ કહેવા માંગું છું - તેમને અજંપો રહ્યા કરે છે. અને તે જાય એમાં મને વાંધો નથી. હમણાં હમણાં તે અતિનિદ્રાના રોગથી પીડાતા હોય તેમ લાગે છે. મારે પહેલા ઊઠવું પડે છે અને એમની ચ્હા બનાવવી પડે છે..."

જેનાં પાંદડાં હમણાં જ પીળાં થવાની શરૂઆત થઈ છે તે ચેરીના વૃક્ષ નીચે બેસીને, ઢીંચણ પર દાઢી ટેકવીને હું ખીણની પેલી પાર તાકીને જોઈ રહ્યો છું. પ્રેમ ત્યાં બગીચામાં ફરે છે. તેણે મારી સાથે ગાળેલાં સાત વર્ષો પર - ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરું છું. તો તેના વિશેની કેટલીક બહુ જ સરસ બાબતો યાદ આવે છે. જોકે તે ઘટનાઓ કોઈ ચોક્કસ ક્રમમાં યાદ નથી, માત્ર સિનેમાના ટુકડાઓ માફક - સ્મૃતિપટ પર સરકતાં આવતાં રંગીન ચિત્રો....

પ્રેમ, તેના બાળકને ઊંઘાડવા માટે હિંચોળતો - ગીત ગણગણતો, બાળકનાં વાંકડિયા જુલ્કાંમાં તેનો પહોળો હાથ પસવારતો - જ્યારે મારી ધરપકડ* થઈ ત્યારે મારી પાછળપાછળ પોલીસસ્ટેશને આવતો, અને જ્યાં સુધી હું પોલીસસ્ટેશનની બહાર

નીકળું ત્યાં સુધી મારી રાહ જોતો - દિલ્હીમાં હું જ્યારે તેને મળું ત્યારનું તેનું હાસ્ય અને ખાસ તો જૂની 'લોરેલ અને હાર્ડી'ની સિનેમા જોતો હોય ત્યારનું એનું ખડખડાટ અને મુક્ત હાસ્ય...

અલબત્ત એવા પ્રસંગો પણ બનતા કે જ્યારે તે ખૂબ ગુસ્સે થતો, હઠીલો થતો અને જાણી જોઈને જડભરત જેવું વર્તન કરતો. ક્યારેક છૂટ્ટે થવા માટે ધમકીઓ પણ આપતો - પરંતુ એના આવા નાનાં નાનાં સ્વચ્છંદી છમકલાં સામે આંખમીચામણાં કરતાં મને જરા પણ મુશ્કેલી ન પડતી. તેણે મારા જીવનને ખૂબ પ્રેમ અને હાસ્યથી ભરી દીધું હતું. અને એક એકલા માણસને આથી વધારે શેની અપેક્ષા હોય ?

એના જક્કી સ્વભાવે હેડમાસ્તરના ઘરની નોકરી ટૂંકાવી દીધી. મિ. ગુડ ઘણા સહિષ્ણુ હતા. પરંતુ મિસિસ ગુડ એક એવાં સ્ત્રી હતાં કે જો તમારી પર ખુશ થાય તો તેમના નિયમની પણ વિરુદ્ધ જઈ તમને મદદ કરે, તમને થાબડે ને તમારી ખુશામત કરે. અને જો તે તમારાથી નારાજ થયા હોય તો દંડાત્મક વલણ અપનાવે. અને નિયમની વિરુદ્ધ જઈ નુકસાન કરવા કે નાશ કરવા પણ તત્પર હોય. મિસિસ ગુડે પોતાનો અધિકાર - તેમના પતિ, તેમના કૂતરા, તેમના માનીતા વિદ્યાર્થીઓ, તેમના નોકરો - બધાં પર જમાવ્યો હતો. તેમના પતિ અને કૂતરા પર તેમનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો; અને પ્રેમ પર તો જરા પણ નહોતો. કારણ કે તેની પાસે મિસિસ ગુડની ચાલાકીભરી યોજનાઓ કામચાબ ના નીવડી. મિસિસ ગુડના તેની તરફના માતૃભાવને અથવા તો તે તેના ગાલ પર જે રીતે ચૂંટી ભરતાં, રસોડામાં કંઈક કંઈક છમકવું કરતાં કે તેના શારીરિક દેખાવની પ્રશંસા કરતાં - આ બધાંનો તે કોઈ પ્રતિભાવ આપતો નહિ. એ જાણતો હતો કે મેમસાહેબો તેના માટે નથી. તેથી તે તેનો ચહેરો કઠોર રાખતો અને એની ફરજ બજાવવા ખંતથી લાગી જતો. તેથી તો મિસિસ ગુડને પોતાની જાતની અવગણના થતી લાગી. તેમનો ગમો અણગમામાં ફેરવાઈ ગયો. હવે તેની પ્રશંસાને બદલે તેમણે તેના દેખાવ, કપડાં અને રીતભાત વિશે ટીકાઓ કરવા માંડી. તેની રસોઈમાં દોષ કાઢવા લાગ્યાં. હવે તે 'સરસ' નહોતો રહ્યો. એટલું જ નહિ પરંતુ કૂતરાનું માંસ ચોરી લઈ પહાડી પ્રદેશમાં રહેતા એક ગરીબ કુટુંબને તે આપી દે છે એવો આરોપ પણ પ્રેમ પર મૂક્યો. આનાથી વધારે ઘૃણાસ્પદ ગુનો બીજો કયો હોઈ શકે ! મિ. ગુડે તેને કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી એથી તો પ્રેમ વધુ જક્કી બન્યો. બીજે દિવસે તેણે કૂતરાનું બધું ખાવાનું લઈ લીધું અને એક ખાડામાં નાંખી દીધું જેને ખાવા માટે રખડતા ઘણા કૂતરા પડાપડી કરવા લાગ્યા. પછી તે ફિલ્મ જોવા જતો રહ્યો.

અને તેની નોકરીનો અંત આવ્યો. "હવે મારે ઘેર જવું પડશે." તેણે મને કહ્યું, "આ વિસ્તારમાં હવે મને બીજી નોકરી નહિ મળે. મેમ તેનું ધ્યાન રાખશે."

* સરકાર પર આજ મૂકતી, અશ્લિલ ટૂંકી વાર્તા લખવા માટે મારા પર મુંબઈથી વોરંટ નીકળ્યું હતું.

98 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

“થોડા દિવસ અહીં રહે.” મેં કહ્યું.

“ઘેર જવા પૂરતા જ મારી પાસે પૈસા છે.”

“ઘેર જવા માટે તે સાચવી રાખ. બીજી નોકરી મળે ત્યાં સુધી થોડા દિવસ તું મારી સાથે રહી શકે છે. તારા કાકાને એમના ખાવાનામાં તારો ભાગ પાડવામાં કંઈ વાંધો નહિ હોય.”

પરંતુ તેના કાકાને વાંધો પડ્યો. એમના ભત્રીજા માટે કામ કરવાનો વિચાર તેમને ના ગમ્યો, એમને લાગ્યું કે તે કંઈ તેમની ફરજનો ભાગ નહોતો. વળી તેમને શંકા થવા માંડી કે કદાચ પ્રેમ તેમની જ નોકરી પડાવી લે.

આથી પ્રેમ એક અઠવાડિયાથી વધુ ના રોકાયો.

અહીં આ ખડક પરનું ઘાસ પાનખરની પીળાશ પકડતું થયું છે, આવી રહેલા શિયાળાના પહેલ-વહેલા વાદળોએ આકાશને ઘેરી લીધું છે. વૃક્ષો તદ્દન સ્થિર છે. પંખીઓ મૌન છે. એક વૃક્ષ પર માત્ર કંસારીનું ગાન સંભળાય છે. સાંજ થતાં પહેલાં તો વાવાઝોડું આવશે તેમ લાગે છે. પ્રેમ તેની પત્ની અને બાળક સાથે બંગલી પર આવ્યો હતો ત્યારે જેવું થયું હતું તેવું વાવાઝોડું. પણ આ તો મેં બહુ જ લાંબો ફૂટકો માર્યો....

એના ગામ પાછા ફર્યા પછી જ્યારે મેં ફરીથી પ્રેમને જોયો ત્યારે થોડા મહિના પસાર થઈ ગયા હતા. તેના કાકાએ મને કહ્યું હતું કે તે દિલ્હીમાં નોકરી કરતો હતો. એનું સરનામું પણ હતું. જોકે તે સરનામું પૂરું નહોતું છતાં મેં નિશ્ચય કર્યો કે હવે જ્યારે પણ હું દિલ્હી જઈશ ત્યારે તેને મળવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

મે મહિનામાં એટલે કે ઉનાળુ વાયરા મેદાનોમાં વાયા ત્યારે મને દિલ્હી જવાની તક મળી. ખરેખર તો આ સમય, જે લોકોને પરવડી શકે તેઓ માટે, ગિરિમથક પર જવાનો હતો. આવી સારી ઋતુમાં નવી દિલ્હી જવું મને ગમતું નહિ અને ઉનાળામાં તો હું ત્યાં જવાનું ધિક્કારતો. કારણ કે તે વખતે ખરાબ સ્વભાવવાળા થવા અને હલકી વૃત્તિ ધરાવવા માટે લોકો વચ્ચે હરીફાઈ થતી. પરંતુ મારે જવું જ પડે તેમ હતું - ‘શા માટે’ બહુ ખબર નથી પણ એ સમયે જવું એકદમ જરૂરી હતું - અને મેં પ્રેમને મળવાની તક ઝડપી લીધી.

પણ કશું જ સીધું પાર ના પડ્યું. સરનામું તદ્દન ખોટું હતું. દૂર દૂર ખૂણામાં આવેલી, ધૂળિયા રસ્તાવાળી, ઝાડ વગરની ‘વસંતવિહાર’ (સ્પ્રિંગ ગાર્ડન) નામની વસાહતમાં બે કલાક સુધી રખડ્યો. ત્યાં આગળ ઘરઘરાઉ કામ કરતાં બધાં નોકરોને પૌડી ગઢવાલના ‘કોલી’ ગામના પ્રેમસિંગ સાથે મને ભેટો કરાવી આપવા માટે પૂછ્યું. ત્યાં ઘણા બધા પ્રેમસિંગ હતા પણ ‘કોલી’ ગામનો એક પણ નહિ. હું મારી હોટલ

પર પાછો ફર્યો. મસૂરી જતાં પહેલાં ગરમીથી લાગેલી લૂમાંથી સાજા થવામાં બે દિવસ લાગ્યા. પહાડો માટે ઈશ્વરનો આભાર !

અને એક દિવસ કાકાએ મને ‘છૂટા થવાની’ ચેતવણી આપી. દેહરાદૂનમાં એમને વધારે સારા પગારની નોકરી મળી હતી તેથી ત્યાં જવા તે અધીરા હતા. મેં પણ એમને રોકવાનો કોઈ પ્રયત્ન ના કર્યો.

કોઈપણ મદદનીશ વગર હું છ મહિના બંગલીમાં રહ્યો. મને એમાં તકલીફ ના પડી, કારણ કે એકલા રહેવા માટે હું ટેવાયેલો હતો. મારે કોઈ માણસની મદદ માટે જરૂર હતી એવું નહોતું પરંતુ મારે કોઈ સોબતની જરૂર હતી. બંગલી નિતાંત નીરવ હતી. લાંબા સમયથી મૃત્યુ પામેલા રહેવાસીઓનાં ભૂત સહાનુભૂતિવાળાં હતાં પરંતુ વગર બોલાવ્યે વારે વારે આવે તેવાં નહોતાં. ઘશના તીણા અવાજે ગવાતું ગીત સારું હતું, પણ મને ખબર હતી કે તે મારે માટે નહોતું. ખીણની ઉપરના ભાગમાંથી વાંસળીનો અવાજ આવતો પણ વાંસળી વગાડનારને મેં ક્યારેય જોયો નહોતો. મારો લગાવ, બંગલીની નીચે ટેકરીઓ પર ફરતા એક માત્ર નાના, લાલ શિયાળ સાથે હતો. એક રાત્રે હું તેને મળ્યો હતો અને આ પંક્તિઓ લખી :

ગઈ રાત્રે જ્યારે હું ઘેર જતો હતો
મેં એકાકી એક શિયાળને નાચતાં જોયું
ઠંડી ચાંદનીમાં.
હું ઊભો રહ્યો ને જોઈ રહ્યો - પછી
નીચલે રસ્તે વળી ગયો, જાણીને
કે અધિકારે કરીને રાત તેની હતી.
ક્યારેક જ્યારે શબ્દો સાચા પડે છે,
ત્યારે હું જ છું એ એકાકી નાચતું શિયાળ
સવારના ઝાકળમાં.

વરસાદના દિવસોમાં, પાણી ઝરતાં વૃક્ષો અને ખીણમાં ઊંચે ચઢતા ધુમ્મસને જોતાં જોતાં મેં ઘણી કવિતાઓ લખી. કવિને મન એકાંતનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પરંતુ કવિતાએ મને બહુ પૈસા ના રળી આપ્યા અને મારી પાસે ભંડોળ ઓછું હતું. હું વિચારમાં જ હતો કે મારે મારી સ્વતંત્રતા ગુમાવવી પડશે અને ફરીથી નોકરી લેવી પડશે, ત્યાં જ એક પ્રકાશકે મારી બાળવાર્તાના એક સંગ્રહની કાચાપૂંઠાની આવૃત્તિનો સત્તાધિકાર ખરીદ્યો અને લો, મને ગમે તે રીતે રહેવા અને લખવા બીજા ત્રણ મહિના માટે હું મુક્ત થયો !

100 હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે.

નવેમ્બર મહિનામાં આ પ્રસંગ બન્યો. તેની ઉજવણી કરવા માટે હું લૅન્ડર બજાર અને ઉપર 'તેહરી રોડ' પર લાંબે સુધી ફર્યો. ચાલવા માટે એ સારો દિવસ હતો; અને જ્યારે હું ગામના પાદરે પાછો ફર્યો ત્યાં સુધીમાં તો અંધારું થઈ ગયું હતું. બંગલીથી થોડે ઉપર, રસ્તા પર કોઈક મારી રાહ જોતું ઊભું હતું. હું તેની તરફ ઉતાવળે ગયો.

જો હું જ મારા માટે ના હોઉં

તો બીજું કોણ હશે ?

અને જો હું બીજા માટે ના હોઉં

તો હું શું છું ?

અને જો અત્યારે નહિ, તો ક્યારે ?

એક પુરાણા હીબ્રુ સંત - હિલ્લેલના આ શબ્દોની યાદે મને સજાગ કરી દીધી. હું પેલો યુવાન જ્યાં ઊભો હતો તે બાજુ ઝાડીમાં ચાલવા લાગ્યો. જોયું તો તે પ્રેમ હતો.

"પ્રેમ !" મેં કહ્યું, "ઠંડીમાં અહીં બહાર કેમ બેઠો છે ? ઘરમાં અંદર કેમ ના ગયો ?"

"હું ગયો હતો, સાહેબ. પણ બારણે તાળું હતું. મને લાગ્યું તમે જતા રહ્યા લાગો છો."

"અને તું શું અહીં રસ્તા પર રહેવાનો હતો ?"

"આજની રાત પૂરતો. સવારે હું દેહરા જતો રહ્યો હોત."

"ચાલ, આપણે ઘેર જઈએ. હું તારી રાહ જોતો હતો. મેં દિલ્હીમાં તારી તપાસ કરી હતી, પરંતુ તું જ્યાં કામ કરતો હતો તે જગ્યાનો પત્તો ના લાગ્યો."

"તે બધું મેં છોડી દીધું."

"અને તારા કાકાએ મને છોડી દીધો. હવે તો તું મારું કામ કીરશ ને ?"

"જ્યાં સુધી તમે ઇચ્છો ત્યાં સુધી.."

"જ્યાં સુધી ઈશ્વર ઇચ્છે ત્યાં સુધી.."

અમે સીધા ઘેર ના ગયા, પરંતુ બજારમાં પાછા ગયા. સિંધી સ્વીટ શોપમાં - ગરમાગરમ પૂરી અને કડક મીઠી ચ્હાનું ભોજન કર્યું.

ચમકની ચાંદનીમાં અમે બંને સાથે ઘર તરફ પાછા ફર્યા. મને નાચતા, એકાકી, નાના શિયાળ માટે અફસોસ થયો.

આ વાત હતી વીસ વર્ષ પહેલાંની... પ્રેમ, તેની પત્ની અને તેનાં ત્રણ બાળકો હજુ પણ મારી સાથે છે. પણ હવે અમે બીજા ઘરમાં રહીએ છીએ, બીજી ટેકરી પર.

વૃક્ષોનું મૃત્યુ

એક શિયાળામાં મેપલવુડ ટેકરીની સ્વસ્થતા અને શાંતિ કાયમ માટે ચાલી ગયાં. સત્તાધારીઓએ પહાડોમાં એક બીજો નવો રસ્તો બનાવવાનું નક્કી કર્યું. જેમાંથી નીચે તરફનું જંગલ દેખાતું હતું તે મારી બંગલીની મોટી બારીથી છ ફૂટ દૂર રસ્તો કરવાનું પી.ડબલ્યુ.ડી.વાળાને પસંદ પડ્યું.

મેં મારી ડાયરીમાં લખ્યું : તેમણે મોટાભાગનાં વૃક્ષો તો પાડી નાંખ્યાં છે. એમાં સૌથી પહેલો વારો આવ્યો અખરોટનો. એ વૃક્ષની સાથે દસ વર્ષથી પણ વધુ વખત હું રહ્યો છું. પ્રેમના નાના છોકરા રોકેશને ઊછરતાં, મોટો થતાં જોયો છે તે જ રીતે આ વૃક્ષને પણ મોટું થતાં મેં જોયું છે, હા, મોટું થતાં.... નવી ફૂટેલી ફૂંપળોવાળું, ઉનાળામાં થતાં વિશાળ લીલાંછમ પાંદડાંવાળું, જ્યારે અખરોટ પાકે ત્યારે સાટેમ્બરમાં સોનેરી સળીઓમાં ફેરવાઈ જતું અને છેવટે પાનખર માટે તૈયાર થતું. બીજાં બધાં કરતાં આ વૃક્ષને હું વધારે સારી રીતે જાણું છું. તે બારીની બિલકુલ નીચે છે. ત્યાંથી જ રસ્તા માટેની લાઈનદોરી પસાર થાય છે.

બીજું જે વૃક્ષ હું ગુમાવીશ તે છે દેવદાર. આ જંગલમાં એ એક જ દેવદારનું ઝડ ઊગ્યું હતું. થોડા વર્ષો પહેલાં સૂર્યપ્રકાશના અભાવે તે ઠીંગરાઈ ગયું હતું. એક વૃક્ષોએ તેમની જટિલ ડાળીઓથી એને ઢાંકી દીધું હતું. તેથી ઉપરથી લટકતી કેટલીક ડાળીઓને મેં કાપી નાંખી હતી અને તે પછી દેવદાર વધારે ઝડપથી મોટું થવા લાગ્યું. આ વર્ષે હવે તે પોતાની મેળે જ વધે તેવું થયું હતું અને હવે દિલ્હી જતાં રસ્તા ઉપર ગયા મહિનામાં જેમ મારો નાનો ભાઈ માર્યો ગયો હતો તેમ તેની યુવાનીની શરૂઆતમાં આ વૃક્ષને પણ કાપી નાંખવામાં આવ્યું. બંને રસ્તાના શિકાર. આ વૃક્ષને પી.ડબલ્યુ.ડી.એ મારી નાંખ્યું અને મારા ભાઈને ખટારાએ.

બંગલી આગળના આ જમીનના નાના પટ્ટા ઉપર જ માત્ર વીસ ઓક વૃક્ષોને પાડી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. આ રસ્તો અહીંથી છ માઈલ દૂર જબરખેત પહોંચશે ત્યાં સુધીમાં એક હજારથી પણ વધુ ઓક કતલ થઈ જશે. તે ઉપરાંત બીજાં પણ સુંદર વૃક્ષો – મેપલ્સ, દેવદાર અને પાઈન જેવાંને – રસ્તાથી પચાસથી સાઠ વાર દૂર ઊગેલાં હોવાને કારણે જરૂરિયાત ન હોવા છતાં પણ કાપી નાંખવામાં આવશે.

મુશ્કેલી એ છે કે, ભાગ્યે જ કોઈ એમ માને છે કે વૃક્ષો, ઝડવાં ખરેખર જરૂરી

છે. (સિવાય કે પાડવામાં આવેલા વૃક્ષોને ખરીદનાર કોન્ટ્રાક્ટર.) તે રસ્તામાં આડા આંદ છે ખરૂંને ? મારા દૂધવાળાના માનવા પ્રમાણે ચારા માટે જેનાં પાંદડાં સહેલાઈથી તોડ શકાય તે જ માત્ર કામનું ઝાડ ! અને એક યુવાને તો ટીકા પણ કરી : “તમારે પૌડ આવવું જોઈએ. ત્યાંનું દૃશ્ય ભયાનક છે. રસ્તામાં એકેય ઝાડ નથી.”

સારું, હવે એ અહીં રહી શકશે અને વેરાન ટેકરીઓના દૃશ્યોને માણશે. પણ ઓક ગયા છે એટલે દૂધવાળાએ એના ઘાસચારા માટે ખેતરોની તપાસ કરવા આગળ જવું પડશે.

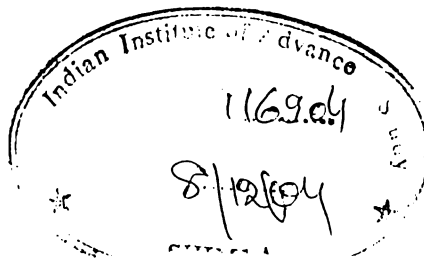
રાકેશ મેપલ્સને તિતલીવૃક્ષો કહે છે કારણ કે જ્યારે ફૂટેલાં બીયાં નીચે પડે છે ત્યારે પવનમાં તે પતંગિયાંની માફક પાંખો ફફડાવે છે. હવે એકપણ મેપલ નથી આકાશની સામે ઝળહળાં થતાં રાતાં પાંદડાં હવે નથી. પક્ષીઓ પણ નથી.

એટલે કે ઘરની નજીક હવે પક્ષીઓ નથી. બારી ઉઘાડવાનું મારે માટે શક્ય નથી. ઓકનાં ઘેરા લીલા રંગના પાલાની વચ્ચે હળવેથી ઊડાઊડ કરતાં કિરમજી રંગનાં મિનીવેટ્રસને, વૃક્ષોની વચ્ચે અહીં તહીં ઊડતાં લાંબી પૂંછડી અને કાબરચીતરા પીંછાવાળા કાગડાઓને તથા દેવદારની ઘટા ઉપર બેઠેલા સતત બોલતા બારબેંટને હું નહિ નિહાળી શકું. બધાં જ વનપંખીઓ હવે વિનાશમાંથી બચી ગયેલા જંગલની બીજા ભાગની શોધમાં હશે. મનુષ્યની સાથે અને એમના વિના રહેવાનું શીખી ગયેલા; જે રસ્તાઓ, ઘરો અને લોકોની જેમ વસ્તીમાં વધતા જાય છે તે માત્ર કાગડાઓ જ્યારે બધાં લોકો જતાં રહ્યાં હશે ત્યારે પણ અહીં રહેશે.

બીજી વસ્તુઓની પણ પ્રતીક્ષા છે : રાત્રે પ્રચંડ અવાજ કરતા પસાર થતા ખટારાઓ, રસ્તાના ખૂણે ઊભા થતા કદાચ રહ્યા અને પકોડાના ગલ્લાઓ, ગીયર્સ બદલવાથી થતો અવાજ અને મોટરોના હોર્નનું સંગીત. એમની વચ્ચેથી ઘ્રશનો મધુર અવાજ શું કદી સંભળાશે ? હજારો વર્ષ જૂના ખડકો સુરંગથી તૂટવાને કારણે થતો કાન ફેડી નાંખે તેવો અવાજ પહાડોની શાંતિનો સતત ભંગ કરે છે. એકદમ ધીર પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ સિવાયનાં બધાંને ગભરાવી કાઢી મૂક્યાં છે. બહાદુર લંગૂરોએ પણ પંદર દિવસથી તેમનાં મોં બતાવ્યાં નથી.

ગમે તેમ પણ મને લાગતું નથી કે રહ્યાની દુકાનની આપણે રાહ જોઈશું. બીજો પણ શાંત ખૂણો હોવો જ જોઈએ, કદાચ બાજુના પહાડ પર, જ્યાં નવા રસ્તાઓ હજુ હવે બનાવવાના છે, જરૂર, આ નકારાત્મક વલણ છે. અને જો મારામાં વ્યવહારુપણું હોત તો મેં પોતે જ રહ્યાની દુકાન ખોલી હોત. આવું પાછા પડવું એટલે જ બધું ખોલું. વૃક્ષો પણ ખોનાર છે. પણ જ્યારે તે પડે છે ત્યારે તે રુઆબભરે પડે છે.

વાંધો નહિ, મનુષ્યો આવે છે ને જાય છે; પણ પહાડો પોતાને સ્થાને રહેશે.

નવલકથાકાર, વાર્તાકાર અને પ્રકૃતિના આલેખક રસ્કિન બોન્ડનો જન્મ 1934માં કર્ણાટકમાં થયો હતો. તેમનું બાળપણ મસુરીમાં રહેતા તેમના નાનાજીને ત્યાં વીત્યું હતું. રસ્કિન બોન્ડ બાળકો તથા કિશોરોના લેખક તરીકે પણ અત્યંત જાણીતા છે. તેમનાં અત્યાર સુધીમાં ચાલીસ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે જેમાં 'ગઢવાલ : હેવન ઈન હિમાલયાઝ', 'ટુ લિવ ઈન મેજિક', 'પેન્થર્સ મૂન', 'રૂમ ઓન ધ રુફ', 'અવર ટ્રીઝ સ્ટીલ ગ્રો ઈન દેહરા' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમનાં ઘણાં પુસ્તકો ડચ ભાષામાં અનૂદિત થયેલાં છે. જિંદગીનાં મોટાભાગનાં વર્ષો તેમણે દેહરાદૂન, મસુરી, સિમલા તથા ગઢવાલની પહાડીઓના સાન્નિધ્યમાં પસાર કર્યાં છે. પ્રકૃતિપ્રેમી આ લેખકને શહેરીજીવન પ્રત્યે એક પ્રકારનો અણગમો પણ છે. છેલ્લાં 30 વર્ષથી તેઓ મસુરીમાં રહે છે.

'હજુ અમારાં વૃક્ષો દેહરામાં ઊગે છે' એ પુસ્તક એમના અંગ્રેજી 'અવર ટ્રીઝ સ્ટીલ ગ્રો ઈન દેહરા'નો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં આપણને તેમના બાળપણનાં વર્ષોની ઝલક જોવા મળે છે. આ કથાઓમાં તેમના કુટુંબનો, મિત્રમંડળીનો આપણને હરતીફરતો પરિચય થાય છે. વળી સાથે સાથે ગઢવાલના પહાડોની તળેટીમાં વસેલાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓનો પરિચય પણ થાય છે. તેમના આ વાર્તાસંગ્રહ માટે રસ્કિન બોન્ડને 1993માં 'સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી'નો એવોર્ડ મળેલ છે.

Haju Amara Vruksho Deharama Uge
Chhe (Gujarati), Rs. 70.00
ISBN 81-260-1042-8

Library

IAS, Shimla

GJ 823 B 64 H

00116904